

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

HARVARD LAW LIBRARY

3 2044 056 992 092

HD

BuL
960
ZAN

HARVARD
LAW
LIBRARY

БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

ВЪ СРЪДНИТЪ ВЪКОВЕ.

Историко-юридически скици.

Г. Занетовъ.

РУСЕ,
Скоро-печатницата на Спиро Гулабчев,
1902.

II-335 8

119/567

119/567

119/567

119/567

119/567

× БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

ВЪ СРѢДНИТѢ ВѢКОВЕ.

Bulgarstvo naslania v sriednitie veku

Историко-Юридически скици.

ДАТА НА ВРЪЩАНЕТО

[illegible]

1434—XII—950—500,000—Държ. издат „Наука и изкуство“ 0*50 лв.

3. 21 56

952

8/13/68 Shriv.

I

Населението.

1145559

1507/578

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЪГЛЕДЪ.

Отъ незапаветни врѣмена Балканскій полуостровъ е билъ населенъ отъ многочислени малки плѣмена, които образували три главни групи: *тракийска, илирийска и македоно-еширотска*. Най-големата група е била тракийската. Тя е населявала по-големата частъ отъ полуострова, а именно: областта между Дунава, Черно-море, Мраморно и Егейско морета. На западъ тракийцитѣ граничили съ илирийцитѣ на р. Дрина и на Българска Морава. На югъ съ планината Карадагъ и горното течение на р. Струма. По на югъ тракийскитѣ племена обхващали южна Македония и достигали до Тесалия. Освенъ това тракийцитѣ заемали една частъ отъ прѣдна Мала-Азия до р. Галисъ (Къзълъ-Ирмакъ). По думитѣ на Херодота, слѣдъ индийцитѣ най-многочисленно плѣме сж били тракийцитѣ. „Ако би този народъ—забѣлѣзва той—се управляваше отъ единъ човѣкъ, отъ една воля, а не бѣше тъй раздѣленъ, както е, той би билъ непобѣдимъ и по мое мнѣние най-могъщественъ народъ“*). По у тракийцитѣ нѣмало единство; тѣ били раздѣлени на множество малки и по между си враждебно настроени плѣмена, отъ които по-главнитѣ сж били:

Гетитѣ, най-могъщественни и най-справедливи отъ тракийцитѣ. Въ врѣмето на Херодота и Тукидида, тѣ сж живѣли между Стара-планина, Черно-море, Дунава и р. Янтра. На сѣверъ отъ Дунава живѣли *скиритѣ*. Въ IV в. прѣди Христа, частъ отъ гетитѣ се прѣселили на сѣверъ отъ Дунава и основали тамъ обширна държава между *Карпатитѣ* и р. Днестъръ. На западъ отъ гетитѣ, между Стара-планина и Дунава, по течението на рѣкитѣ Видъ и Осъмъ живѣли *кробизитѣ*. *Мизитѣ* населявали областта, която е била по течението на р. Цибъръ. *Трибали* се наричали всички жители между рѣкитѣ Искъръ и Дрина. При това населението по рѣка Тимокъ се нари-

*) Заселение Балканскаго Полуострова словянами. М. Дриновъ 1873 г. стр. 2, 3.

чало още *тимахи*. *Сапаци* или *синти* се наричали жителитѣ на истокъ отъ Карадагъ, по горното течение на Струма, т. е. въ Кумановско, Радомирско, а може би, и въ Софийско и Нишско. Още отъ древни врѣмена частъ отъ това плѣме се прѣселва по на югъ, до устието на рѣка Места. *Сатри* или *бесси* или *дили* се наричали жителитѣ на западнитѣ Родопи. Въ источнитѣ Родопи живѣяли *карамитѣ*. *Нероитѣ* заемали горното течение на р. Вардаръ, около Кратово, Скопие и Щипъ. *Одриситѣ*, които сж били най-значителното тракийско плѣме, сж живѣяли на югъ отъ Балканитѣ по течението на рѣка Марица и около Одринъ. *Коконитѣ* живѣяли въ долното течение на р. Марица, а *долонжитѣ* въ долна Тракия, на югъ отъ Одринъ. На западъ отъ Струма въ долна Македония живѣяли тракийскитѣ плѣмена *базалти*, *ботеи* и *ишери*, отъ които послѣднитѣ били до планината Олимпъ¹⁾.

На западъ отъ тракийцитѣ, между Българска Морава, Дринъ и Адриатическото море, между Шаръ-планина, рѣка Шкумба въ срѣдна Албания и рѣка Савва, били расположены илирийскитѣ плѣмена. Отъ тѣхъ *дарданитѣ* били расположены по западнитѣ притоци на Българска Морава. *Пеонитѣ* въ горното течение на Вардаръ и Струма; *ауториатитѣ* на сѣверъ отъ Шаръ-планина, въ Призренско и Косово-поле. Другитѣ илирийски плѣмена били расположены по на западъ въ Босна, Далмация, Хърватско и достигали до Триестъ²⁾.

Въ Епиръ и сѣверо-западна Македония живѣяли македоно-епиротитѣ, отъ които ще споменемъ само плѣмето *дулепи*.

Мнозина отъ старитѣ писатели бъркатъ илирийскитѣ плѣмена съ тракийскитѣ; тѣй напр. Дионъ Касий дарданитѣ отнася къмъ мизийцитѣ, слѣдователно къмъ тракийцитѣ. Стефанъ Византийский нарича Нишъ и Скопие, градове на дарданитѣ. Сжщия трибалитѣ нарича илирийци. Отъ другитѣ писатели едни считатъ пеонитѣ за илирийци, други за тракийци. Това бърканіе трѣба да се обясни не толкова съ незнанието на истинското положеніе на нѣщата, колкото съ близкото сродство на тия плѣмена³⁾.

1) Заселение Балкан. Полуостр. стр. 3—5.

2) Заселение Балкан. Полуостр. стр. 6.

3) Заселение Балкан, Полуостр. стр. 15.

Въ началото на III в. прѣди Христа, въ врѣмето на Александра Македонски, въ Балканския полуостровъ навлѣзали *келтитѣ*. Въ Тракия тѣ основали своя държава съ столица *Тиле* (Стара-загора), която е съществувала едно столѣтие. Друга група отъ келти основала друга държава на сѣверъ отъ Шаръ-планина. Споредъ Страбона, тия послѣднитѣ тѣй опустошили заетата отъ тѣхъ страна, щото тамъ не останали хора и полетата се покрили съ гъста непроходима гора, на разстояние отъ нѣколко дена път. Тогава една частъ отъ ауторитатитѣ напуснали жилищата си и се прѣселили въ гетската пустиня (Дакія). Слѣдъ заминаването на келтитѣ, тракийскитѣ земи нападатъ по рѣдъ *бастарнитѣ*, *скититѣ*, *сарматитѣ* и *дакитѣ*. Петдесетъ години прѣди Христа дакитѣ, като опустошили Тракия, втурнали се въ Македония, която тогава била вече римска провинция.

Завладяването на Балканский-полуостровъ отъ римлянитѣ захванало двѣстѣ години прѣди Христа и се свършило въ 50-тѣ години на нашата ера. Римлянитѣ въдворили въ страната своитѣ ветерани, робитѣ пустнати на свобода и прѣстѣжницитѣ, които заедно съ легионитѣ въ дунавската областъ и многобройнитѣ чиновници на империята измѣнили до нѣкадѣ етнографическия съставъ на страната¹⁾. Въ 105 година римлянитѣ успѣли да завладѣятъ и Дакія между Тиса и Днестъръ. Обаче не се изминало повече отъ едно столѣтие и половина, когато отъ сѣверъ почнали да нападатъ нови варвари, които достигали дори до Гърция. Тѣзи сж били *маркоманитѣ* и родственитѣ съ тѣхъ *клавди* и *вандами*, всички отъ нѣмско происхождение. Заедно съ тѣзи нападали и други, не германски плѣмена, като напр. *язиги*, *даки*, *костобоки*, *алами*, *росколанни* и др., които Дриновъ мисли, че сж първитѣ славяни на Балканский полуостровъ, но отъ които навѣрно повечето сж били туранци²⁾.

Отъ началото на III столѣтие захващатъ нападенията на *готитѣ* (германцитѣ), които продължаватъ почти цѣло столѣтие. Заедно съ тѣхъ нападатъ римската империя и други не германски плѣмена, като *каршитѣ*, *боронитѣ* и *утургуритѣ*, които по храбростъ не отстъпватъ на готитѣ. Въ 282 г. римлянитѣ нападнали на сарматитѣ на сѣверъ отъ Дунава и прѣселили отъ

1) Заселение Балкан. Полуостр. стр. 18—25.

2) Заселение Балкан. Полуостр. стр. 49, 50, 51, 83.

тѣхъ 200,000 души на югъ, като имъ дали земя за обработване и земледѣлчески оръдия. Слѣдъ 292 г. римлянитѣ нѣколко пѣти нападатъ сарматитѣ на сѣверъ отъ Дунава и всѣки пѣтъ плѣняватъ и прѣселватъ на югъ цѣли тѣли отъ гѣхъ, съ които населяватъ опустошенитѣ прѣдѣли на империята. Цѣлото плѣме на карпитѣ било прѣселено на югъ отъ Дунава. Въ началото на IV в. Константинъ Великий прѣселилъ още 300,000 сармати и язиги, на които далъ мѣста въ Мала Скития (Добруджа), Тракия, Македония и Италия. Всички тия плѣмена излизали отъ Дакия, която прѣди нѣколко врѣме е била римска провинция и сѣтѣ била напусната отъ римлянитѣ. „Смѣстуванието въ Дакия — казва Дриновъ — на една обширна държава, основана отъ дакитѣ въ началото на нашата ера, не изключаваше възможността, да смѣстуватъ съ тѣхъ съвмѣстно и други плѣмена. Имаме всички основания да твърдимъ, че въ врѣме на дакийската държава въ Дакия е имало и славяни, въ качество на съюзници или подданници на дакитѣ; нѣщо повече, — и самитѣ даки, чиито тѣждество съ гетитѣ новата историческа наука не признава, надали не сж били славяни“¹⁾.

Въ 376 г. *вестготитѣ* притиснати отъ *гунитѣ* намиратъ убѣжище у императора Валента, който имъ отстъпва за жилища Мизия. Но малко по-късно вестготитѣ сами нападатъ и опустошаватъ Тракия и Македония, слѣдъ което заминаватъ за Италия. Къмъ срѣдата на V в. империята разориватъ гунитѣ; тѣ я напускатъ, само когато императоръ Теодосий имъ дава богатъ откупъ и се задѣлжава да имъ плаща годишенъ данѣкъ. Сѣщото столѣтие, слѣдъ растуриането на Хунската държава — образувана до нѣгдѣ въ прѣдишна Дакия — съставляющитѣ я народи „*скири*, *сатри* и другитѣ *алани*“ заематъ мала Скития (Добруджа) и долна Мизия. *Остготитѣ* отъ Панония слизатъ въ Дардания, Мизия и Македония. На остготитѣ империята се задѣлжила да дава парична поддържка, а пъкъ тѣ се задѣлжили да пазятъ империята отъ вънкашни и вътрѣшни неприятели. Обаче скоро и остготитѣ заминали за Италия²⁾.

1) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 71

2) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 87.

Въ началото на VI столѣтие на Балканский полуостровъ се явяватъ *славянитѣ* и *българитѣ* подъ собственнитѣ си имена. Въ 512 г. императоръ Анастасій издигналъ знаменитата стена отъ Черно до Мраморно море, между Дерконъ и Силиврия за да се защищава отъ тѣхнитѣ нападения. Юстинианъ издигналъ около 80 крѣпости на Дунава и други 600 въ вътрѣшността на страната. По думитѣ на Прокопия „тия укрѣпленія били издигнати противъ варваритѣ, които въ голѣмо количество заемали околноститѣ на сѣщитѣ градове“. „Въ Мизия, около крѣпостѣта Адена се укривали „варвари славяни“, които не пушчали никого да мине. Придунавскитѣ области били открити за външнитѣ варвари „гуни (българи), славяни и анти“. „Въ това врѣме — добавя сѣщій писателъ — никоя мѣстность, никоя планина, никоя пещера, ни единъ катъ отъ римската империя не останали неповрѣдени. Много мѣстности били опустошени по нѣколко пѣти“¹⁾.

Прокопій, който прѣръ дава ясни извѣстия за славянитѣ, казва, че тѣ заемали по-голѣмата часть на страната, на сѣверъ отъ Дунава; при това споредъ него славянитѣ се дѣлѣли на „собствено славяни“ — на западъ, и на *анти* — на истокъ. За граница между тѣхъ е служела рѣката Днестръ. Само при долното течение на тази рѣка, *анти*тѣ прѣминавали и на дѣсниа брѣгъ, на западъ до рѣкитѣ Прутъ и Серетъ. До кадѣ се простирали на западъ „собственнитѣ славяни“ Прокопій не казва, но у него се намиратъ косвенни данни по тоя въпросъ. Именно отъ западната часть на стара Дакия славянитѣ прѣдприемали нападения въ Илирия. По такъвъ начинъ „собствено славянитѣ“ насѣляватъ цѣла Дакия отъ Днестръ до Тисса и срѣдния Дунавъ и отъ тамъ нападали Римската империя²⁾.

Юстинианъ назначилъ храбрый Хвилибуда за управителъ на Тракия и му повѣрилъ да пази границата отъ славянитѣ, които нападали изъ отвѣдъ Дунава. Въ 533 г. Хвилибудъ прѣминалъ Дунава да гони славянитѣ въ собственната имъ земя, но тамъ билъ убитъ. Въ 535 г. славянитѣ пакъ опустошаватъ Тракия. Слѣдъ тази дата, славянитѣ, *анти*тѣ и *гунитѣ* (българитѣ) — по думитѣ на Прокопия — достигали до Термопилитѣ и Дарданелитѣ. Въ 546 г. една римска войска състояща се отъ герули била испратена отъ Тракия за Италия. По пѣтя тя срѣщ-

3) Засел. Вал. Пол. стр. 95—97.

4) Засел. Вал. Пол. стр. 93.

нала една тълпа славяни, която била прѣминала Дунава и била веѣла много плѣнници римляни. Въ 548 г. тълпи славяни безпрѣпятственно проникватъ въ Илирия и достигатъ до Драчъ. Въ 551 г. нова дружина славяни около 3000 души минаватъ Дунава и обръщатъ въ бѣгство римскитѣ войски въ Илирия и Тракия. Слѣдующата година огромни славянски пълчища, невиджани дотогава, прѣминали Дунава по-горѣ отъ Нишъ и се опажтили за Солунъ. Въ 558 г. — последната отъ царуването на Юстиниана — голѣми варварски сили нападнали империята прѣвъ Дунава. Споредъ едни, тѣзи нападатели били българи, споредъ други — гуни и славяни¹⁾.

По свидѣтелството на Менандра въ 578 г. „славянскій народъ отъ 100,000 души опустошилъ Тракия и много други области, а сѣщо и Елада“. Иванъ Ефескій разказва, че „на третата година слѣдъ смъртта на императора Юстина, въ царуването на Тиберия излѣзалъ проклѣтия народъ славянски и нападналъ цѣла Елада, околноститѣ на Солунъ, а тѣй сѣщо и цѣла Тракия. Тѣ завоювали много градове и укрѣпени мѣста, опустошавали, грабили и горѣли страната и я завладѣли. Тѣ се разположили въ нея безъ страхъ, като въ своя собствена земя. Това се е продължавало чѣтири години. Грабежитѣ имъ се простирали до самата Анастасиева стена. Всичкитѣ императорски стада станали тѣхна плячка. „И до сега тѣ стоятъ въ римскитѣ провинции безгрижно, като разбогатѣха, владѣятъ съ много злато и сребро, съ стада, коне и оружје; тѣ се научиха да воюватъ по-добрѣ и отъ самитѣ римляни“²⁾.

Въ 583 г. — по извѣстията на Симоката — славянитѣ достигатъ до Анастасиевата стена. Тѣ били разбити веднажъ при р. Егрине, а другъ пѣтъ не далечъ отъ Одринъ, при крѣпостъта Енсинъ. Въ 587 г. нахлуватъ въ империята гети и славяни. Въ 589 г. нападатъ *авари* заедно съ славяни и завладяватъ Елада, гдѣто, по извѣстията на патриархъ Николай, стояли 215 години. Въ 592 г. полководецътъ Прискъ прѣминалъ Дунава и, като хваналъ нѣколко дакийски славяни, заедно съ зетитѣ плячки испратилъ ги на императора съ 300 души войници конвой, подъ командата на Татомира. На шестий день Татомиръ билъ нападнатъ отъ славянитѣ и едва можалъ самъ да се отърве; това

1) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 97—101.

2) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 107, 108

било нѣкадѣ въ Балканитѣ. Въ 597 г., когато братѣтъ на императоръ Маврикий, Петъръ, се готвѣлъ да прѣмине Дунава въ страната на славянитѣ, билъ прѣдизвѣстенъ отъ императора, че огромни славянски плѣчища се приближаватъ къмъ столицата. Около това врѣме славянитѣ прѣдприели двѣ нападения противъ гр. Солунъ. За вторий пѣтъ „тѣ се явили около 5,000 души отбрани и опитни въ военното дѣло, избрании цѣлтѣ на цѣлий славянскій народъ“. Тѣ се явили съ обсадни машини и каменометателни оржия¹⁾.

И слѣдъ това прѣзъ цѣлата първа половина на VII в. славянитѣ продължаватъ да нападатъ империята. Императоритѣ не могатъ да намѣратъ достатѣчна сила да ги усмиратъ окончателно. Това движение на славянитѣ отъ сѣверъ на югъ трѣба да се отдаде на натиска на *аваритѣ*, които въ това врѣме завладѣли цѣла Дакия. За първъ пѣтъ аваритѣ се споменуватъ у Приска въ V в., когато тѣ нападнали *севиритѣ* въ Добруджа. Въ VI в. аваритѣ воюватъ съ бѣлгаритѣ около Азовското море, сетѣ съ антитѣ на Днестъръ; слѣдъ това прѣзъ горното течение на Днестъръ тѣ минаватъ въ Карпатитѣ, въ областъта на р. Тисса, и завладяватъ цѣла Панония. Въ врѣме на дълголѣтното царуване на Бояна аваритѣ иматъ обширно и силно царство; на тѣхъ сж подчинени славянитѣ и бѣлгаритѣ на сѣверъ отъ Дунава, въ Дакия. Тѣй сжщо тѣ не еднократно нападатъ отъ тамъ римската империя²⁾.

Послѣднитѣ славянски прѣселенци на Балканскій Полуостровъ дохождатъ къмъ срѣдата на VII вѣкъ. Споредъ Дринова, прѣселението на славянитѣ е захванало въ краятъ на вторий вѣкъ и се е продължило близо четири вѣка. Въ отдѣлни семейства или цѣли военни дружини и плѣмена, славянитѣ минавали Дунава и се заселявали въ разни мѣста на полуострова. Тѣхното число постепенно се увеличавало отъ дохожданието на нови родственни плѣмена, до като най-послѣ не останало мѣсто за други прѣселенци. При това въ прѣселението на славянитѣ може да се забелѣжатъ два периода: първия периодъ до послѣдната четвъртъ на V вѣкъ, — периодъ на мирното прѣселение съ съгласието на

1) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 112, 113.

2) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 107 и пр.

римскитѣ императори, и даже по тѣхно искание; и втория периодъ, отъ това врѣме на сѣгнѣ, до половината на VII вѣкъ, когато славянитѣ съ въоръжени дружини завладяватъ и населяватъ римскитѣ провинции и се располагатъ тамъ самовластно, независими¹⁾. Черти отъ двоякия начинъ на прѣселението, намъ ни се чини, може да се забѣлжатъ въ по-късното економическо положение на населението въ разнитѣ области на бившата римска империя. Воинственнитѣ плѣмена несъмнѣнно сж запазили своя характеръ, до извѣстна степенъ своята политическа и економическа независимостъ и по-късно. Такива сж били плѣмената, които сж населили Тракия до Родопитѣ, сръдна и южна Македония и които още дълго врѣме слѣдъ VII вѣкъ се славятъ съ своитѣ военни доблѣсти. Напротивъ, населението отъ Видинско, Софийско, Нишско, Скопско, Косово-поле и Родопитѣ, прѣзъ послѣдующитѣ столѣтия се явява като подчинено на частни господари; най-голѣмитѣ землевладѣлци-болѣри се намиратъ въ тия български земи. Ако тази мисль е вѣрна, тогава ще излѣзе, че населението отъ западното и южното българско нарѣчия е най-старо на полуострова, че то е било въ най-лоши економически условия още отъ римско врѣме и че именно то се е прѣселило и установило на тия мѣста по миренъ начинъ въ първия периодъ опрѣдѣленъ отъ Дринова.

По мнѣнието на сжщия нашъ историкъ, славянскитѣ плѣмена прѣселени на Балканскій полуостровъ отчасти отъ сегашна Ромжния и южна Русия, отъ часть отъ областта на сѣверъ отъ р. Савва и сръдний Дунавъ—жилището на старитѣ панонци—сж били отъ разнитѣ сегашни славянски народности. „Язика на южнитѣ славяни, казва той, прѣдставя чудна пѣстрота и разнообразие на звукови особености. Въ българскитѣ нарѣчия това разнообразие така бие въ очи, щото и най-повърхностния наблюдатель може да открие въ тѣхъ отличителнитѣ черти на най-отдалеченитѣ една отъ друга славянски нарѣчия“²⁾. Че това прѣдставление на Дринова е невѣрно, не може да има никакво съмнѣние. Българската народность не можеше да бѣде смѣсъ отъ разни славянски народности, защото българскій языкъ отъ най-стари врѣмена и до сега запазва своитѣ отличителни признаци, които го отличаватъ отъ другитѣ славянски азици. Ако на Бал-

1) Засел. Балкан. Полуостр. стр. 150.

2) Засел. Балкан. Полуостр. стр. 146, 148.

канский полуостровъ въ прѣдѣлитъ на българската народностъ бѣха населени различни славянски народности, тѣ щѣха да оставятъ по-сѣщественни доказателства за своето различие. Звуковнитѣ особености на разнитѣ български нарѣчия твърдѣ лесно се обясняватъ съ историческото развитие на языка безъ да има нужда да се наруши единството на основата. Несравненно по-вѣроятни и по-приемливи сѣ мнѣніята на другитѣ слависти по тоя въпросъ. Така споредъ Шафарика, съ исключение на сърбохърватитѣ, които дошли отъ р. Висла, всичкото останало славянско население на Балканский Полуостровъ се е прѣселило отъ сегашна западна Русия, отъ мѣстноститѣ около езерото Илменъ и рѣкитѣ Двина, Днестръ, Ока и др.¹⁾ Другояче гледа на първобитното положение на славянитѣ учений Копитаръ; спорѣдъ него, всичкото обширно пространство отъ Аквина и источницитѣ на Драва и Мури, дори до Черно-море на истокъ и Солунъ на югъ, е било заето отъ едно славянско плѣме, което съ дохожданието на сърбохърватитѣ въ VII в. било раздѣлено на двѣ части; отъ които сетѣ сѣ образували двѣ народности: словинска и българска²⁾. Намъ ни се чини, че Копитаръ стои най-близо до истината. По-рано цитирахме извѣстието на Прокония, че „славянитѣ“ (т. е. българскитѣ славяни) заемали страната на сѣверъ отъ Дунава между Днестръ и Тисса, т. е. цѣла Дакия. На истокъ отъ Днестръ населявали антигѣ или русскитѣ славяни. „Задъ Дунава—казва Юрландъ—лежи Дакия обградена като съ вѣнецъ отъ високи планини. Като захванемъ отъ источницитѣ на Висла на неизмѣримо пространство живѣе многочисленный народъ *винди*. Макаръ имената на разнитѣ части на този народъ да се намѣняватъ сега по различieto и родътъ на жилищата имъ, обаче въ по-голѣмата си частъ тѣ се наричатъ *словини* и *анти*. Славянитѣ живѣятъ въ пространството отъ р. Невертунъ и Мусианското езеро до Днестръ и Днепръ, рѣки отстоящи една отъ друга на нѣколко дена пътъ“³⁾. Русский лѣтописецъ Несторъ казва, че славянитѣ първоначално живѣяли тамъ, гдѣто по-късно

1) Засел. Балкан. Полуостр. стр. 146.

2) Засел. Балкан. Полуостр. стр. 146.

3) Макушевъ. Сказаніе инокордевъ о бытѣ и нравахъ славянъ. 1861 г. стр. 107, 108.

се населили маджаритѣ и българитѣ¹⁾. Споредъ единъ изслѣдователь на територията и сегашната номенклатура на стара Дакия, излиза, че тя е образувала центрътъ на славянскитѣ землища отъ прѣдисторическо врѣме, че рѣкитѣ Тисса и срѣдний Дунавъ сж били западнитѣ граници на това землище. Всичкитѣ названия на планинитѣ, рѣкитѣ и мѣстноститѣ въ това пространство сж славянски²⁾. И така, ний стоимъ на мнѣнието, че Дакия, отъ Днестръ до Тисса и средний Дунавъ, е била първобитното отечество на собствено нареченитѣ „славяни“, които въ цѣлия си съставъ образували българската народностъ. Както видѣхме по-горѣ и нашия историкъ Дриновъ твърди, че отъ незапаметни врѣмена въ Дакия сж живѣяли славяни и че имало основание да се мисли, че и самитѣ даки сж били славяни.

Има рѣдъ учени историци, които поддържатъ, че самитѣ тракийци или траки сж били славяни, а слѣдователно славяно-българи. Тѣ основаватъ своя възгледъ на факта, че много отъ старитѣ названия на мѣстности, градове и рѣки приличали да сж отъ славянски коренъ. Така напр. кробижитѣ били кривичи; трибалитѣ—древляни, рѣката Стримонъ (Струма) отъ славянскій коренъ *стру*, *струя*. Билазора, градъ около сегашний Велесъ, отъ *бъла зора* и др. Но всички тия словопроизводства не сж толкова ясни, допущатъ и други обяснения и най-сетнѣ не издържатъ критика. Появни слѣди отъ славянско население на полуострова се срѣщатъ въ римско врѣме до V вѣкъ. Така въ едно пѣтно описание се споменаватъ имената *Zernaе* — сега Черна на Марица, *Cosintus* на рѣка *Cosintes* — Косаница сега въ Сърбия. Сетнѣ у Прокопия въ V вѣкъ срѣщаме рѣдъ славянски названия на полуострова: Лобуца, Мила рѣка, Клѣщевница, Дебре, Врацица, Стреденъ. Въ 469 г. началницитѣ на римскитѣ войски въ

1) Сборн. за народи. умотвор. наука и книж. кн. IX. Дакоромѣнитѣ и пр. стр. 244.

„По многѣхъ же врѣменѣхъ сѣли суть словѣни по Дунаевѣ, гдѣ есть нынѣ оугорска земля и болгарска. Отъ тѣхъ словѣнъ разидошася по земли и прозвашася имени своѣми, гдѣ сѣдѣше на которомъ мѣстѣ“ (т. I, кн. I, стр. 376). Подъ именемъ словянъ Българскихъ, въ обширномъ смыслѣ, мы разумѣемъ здѣсь воѣхъ славянъ жившихъ въ Молдавіи, Валахіи, Семиградіи и Южой Угріи, начиная отъ Прута по северной сторонѣ Дуная до самого устья Дравы, далѣе въ древней Мизіи и пр. . . . По языку они самыя ближайшыя другъ къ другу“. Словянскія древности. Шафарикъ. Переводъ Бодянского. 1848 г., т. II, кн. I, стр. 241.

2) Журн. Мин. Народ. Просв., часть 299, 1896 год. Филовичъ. „Очеркъ карпатской територии и населенія“. Стр. 156, 186.

Тракия сѣ били Оногостъ и Оструй; отъ полководцитѣ на Юстиниана повечето носѣтъ славянски имена: Доброгостъ, Всѣгродъ, Сворунъ. За самитѣ императори Юстинъ I и Юстинианъ се казва, че сѣ били отъ славянско происхождение. Но тѣзи доказателства, споредъ Дринова и Иричека, говорятъ само за сѣществуванieto на прѣселенци славяни въ първитѣ вѣкове слѣдъ Христа въ прѣдѣлитѣ на римската империя¹⁾. Въпроса за славизма на тракийцитѣ, намъ ни се чини, ще прѣдизвиква още много учени тракрати²⁾. Въ всѣки случай заслужва внимание факта, че нѣкои отъ названия на тракийскитѣ плѣмена, като: дулеби, сапани, неропи, тимахи, трибали, оставатъ и по-късно като названия на славянскитѣ плѣмена почти на сѣщитѣ мѣста. Споредъ Дринова, запазването на нѣкои отъ тия тракийски имена като укорителни прозвища (дулеби, шопи) показвало, че тракийскитѣ плѣмена били побѣдени отъ славянитѣ и погълнати отъ тѣхъ³⁾. Но шопитѣ, а сѣщо и неропитѣ, сѣществуватъ като компактна маса въ историческо врѣме, и то като поробено плѣме, а не като завоеватели. Може би, историческата наука ще ни докаже нѣкога, че тия славяно-български плѣмена иматъ по-тѣсна свръзка съ обитателитѣ на тѣхнитѣ земи отъ врѣмето прѣди Христа.

Императоръ Ираклий (600—641 г. г.) усвоилъ нова система за борба съ варваритѣ отъ сѣверъ и за защита на империята. Тѣй като собственитѣ му военни сили били слаби, слѣдствие опустошенията на страната и малочисленността на населението, той намислилъ да се воспользува отъ силитѣ на самитѣ варвари. Въ 620 г. той призовалъ сѣрбитѣ и хърватитѣ, двѣ славянски плѣмена, отъ Бѣла-Сърбия и Бѣла-Хърватия, на сѣверъ отъ Карпатитѣ, при источницитѣ на р. Висла, гдѣто господарували аваритѣ. Той ги настанилъ въ Илирика съ

1) К. Иричекъ. Исторія Волгар. стр. 97, 85—89.

2) Въ България сѣ поддържали славизма на тракийцитѣ Раковски и Ионковъ-Влашкинъ. Последния още не е завършилъ своитѣ изслѣдвания по тоя въпросъ.

3) Заселен. Балкан. Полуостр. стр. 40. Сегашното плѣме „Торбеши“, казватъ, че има сродство съ тракийското плѣме „Ауторияти“, които сѣ живѣвали на сѣщитѣ мѣста; защото и въ двѣтѣ имена има корена „тор“.

задължение да пазят прѣдѣлитѣ на империята отъ тази страна. Сърбитѣ и хърватитѣ се устроили съвършено самостоятелно, сами си избирали своитѣ жупани, които признавали само върховната власт на императора¹⁾. Въ сѣщото врѣме се достига замиряването и на другото славянско население въ империята. Срѣдна и южна Македония, Тесалия и Епиръ се наричали съ едно общо название *Славиния*. Цѣлата тази област е била населена отъ по-голѣми и по-малки славянски плѣмена, които се управлявали отъ свои свободно избирани жупани; тѣзи плѣмена често се бивали враждебно настроени едни срѣщу други. Тѣй като и тия славянски плѣмена се усмиряватъ въ царуването на императоръ Ираклия, трѣбва да се мисли, че и съ тѣхъ този императоръ е влѣвалъ въ съгласение, призвавъ автономното имъ управление, а пъкъ тѣ, отъ своя страна, признали върховната власт на императора. Въ 679 г. внукътъ на Ираклия, Константинъ IV Погонатъ, слѣдъ една безуспѣшна война съ българитѣ на Аспаруха, призвавъ тѣхната власт надъ областта между Балканитѣ и Дунава, като сключилъ съ тѣхъ договоръ, подобно на ония свързани отъ Ираклия съ сърбохърватитѣ и славянитѣ. Само че българитѣ, като по-силно и по-воинствено плѣме, останали още по-свободни и даже получавали данъкъ отъ империята.

Усмирението на славянитѣ въ Славиния не траяло дълго врѣме. Въ втората половина на VII вѣкъ, виждаме, че тѣ пакъ безпокоятъ императорската власт. Това движение византийскитѣ писатели наричатъ *въстание* на византийскитѣ подданици. Ето какъ се расправя въ житието на св. Димитрия за обсадата на Солунъ въ 676 г. „Въ врѣмето на блаженный епископъ Иоанъ случи се, че славянскій народъ въстана въ неизмѣримо число, като дреговичитѣ, сагудатитѣ, велигизититѣ, воюнититѣ, бързацитѣ и др., които за пръвъ пътъ приготвиха кораби отъ едно само дърво. Тѣ опустошиха цѣла Тесалия и лежащитѣ около нея и Гърция острови, цѣла Ахейя, Епиръ, по-голѣмата частъ на Илирика и Азия, като оставиха безъ жители много градове и области“. Славянитѣ окръжили Солунъ отъ море и по суша: тѣ били дошли съ семейства си и домашнитѣ си животни, съ намѣрение, като зематъ града, да се заселятъ въ

1) Х. Гротъ. Извѣстія Багрянораднаго о славянахъ. 1880 г. стр. 79—85, 151—152.

него, но не могли да го прѣвзематъ. Слѣдъ двѣ години тѣ отново обсадили сѣщій градъ, този пѣтъ въ сѣюзъ съ аварскій ханъ. По думитѣ на сѣщото житие, славянскитѣ испратеници заявявали, че тѣхното движение на Солунъ става; защото този градъ, като единственъ неврѣдимъ въ областъта, *приема бѣжанцитѣ отъ Дунава, Панония, Дакия, Дардания и други области и градове*. И дѣйствително, прѣди нападеніето, въ този градъ (Солунъ) били се скрили бѣжанци отъ *Низъ и Сѣбѣя*. Солунцитѣ получили помощъ отъ императора и слѣдъ тридесетъ-дневна обсада, славянитѣ чрѣзъ подараци били склонени да отстъпятъ; при това тѣ откарали съ себе си много плѣнници¹⁾. Слѣдъ нѣколко години славянитѣ пакъ нападнали Солунъ; солунскія префектъ билъ обвинилъ въ измѣна едного отъ славянскитѣ жупани, *Пребуда*, жупанъ на рихнинитѣ и го испратилъ въ Цариградъ, отъ гдѣто той като искалъ да избѣга, билъ застигнатъ и убитъ. Тогава (680 г.) рихнинитѣ, сѣримонцитѣ и сагудатитѣ опустошили околноститѣ на Солунъ, гдѣто жителитѣ почнали да търпятъ отъ гладъ. Отъ Цариградъ били испратени десетъ кораби съ жито. Тия сѣщи кораби сетѣ били испратени въ Тива и Димитриада (Тесалия) да задигнатъ купения хлѣбъ у славянското плѣме велегизититѣ, което въ това нападение не взимало участие и се намирало въ миръ съ солунцитѣ. Дреговичитѣ и сагудатитѣ окръжили града по суша, а рихнинитѣ по море, но не могли да го прѣвзематъ, макаръ и да сѣ употрѣбили разни искусственни срѣдства и обсадни машини. Слѣдъ това рихнинитѣ и сѣримонцитѣ се заловили за морско разбойничество, улавяли грѣцки кораби по Егейското море, опустошили брѣговетѣ на Тракия и островитѣ, като заплашвали и самия Цариградъ²⁾. Тия вѣстания на славянитѣ византийски подданници, трѣбва да се обяснятъ така, че условията, по които били подчинени на империята, не били спазени отъ послѣдната. Империята не е могла да се помири съ сѣвършенната независимостъ на тия свои подданници и за това е употрѣблявала разни некоректни срѣдства за усиляването на своята власть. Византийскитѣ агенти сѣ дѣйствували не безуспѣшно; между самитѣ славяни се явявали отстъпници и прѣдатели, които сетѣ избѣгвали въ Солунъ и Цариградъ. Византийскитѣ власти често сѣ улавяли

1) М. Соколовъ. Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 53, 56.

2) Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 56.

Българското население въ срѣднитѣ вѣкове.

по-влиятелнитѣ личности между славянитѣ и сж ги наказвали по най-жестокъ начинъ, безъ да иматъ на това право. За това славянитѣ се възмущавали и съ оружие въ рѣка искали да накажатъ своитѣ мжители и специално солунцитѣ, които прибирали всичкиѣ прѣдатели. Въ единъ договоръ на янинската жуппа съ византийскій императоръ отъ XIV вѣкъ, янинцитѣ си запазватъ правото да наказватъ прѣдателитѣ отъ своята срѣда и да ги изгонватъ¹⁾. Обаче, както се вижда, въ половината на VII вѣкъ изгонването не помагало и славянитѣ сж искали да унищожатъ самитѣ скривалища на подобни прѣдатели.

Юстинианъ II Ринотметъ (685—711 г. г.) взедъ мѣрки да подчини окончателно славянскитѣ плѣмена и въ 688 г. тръгналъ съ войска въ Славиния. По сухо той стигналъ до Солунъ, но не можалъ да проникне въ вътрѣшността на страната, по на сѣверъ, тѣй като струменцитѣ издигнали окопи въ всичкиѣ клисури и повикали на помощъ жупанитѣ и князетѣ на другитѣ славянски плѣмена. Около Солунъ императора подчинилъ мѣстнитѣ славяни, отчасти съ оружие, отчасти посрѣдствомъ мирни съглашения²⁾.

Въ 717 г. на византийскій прѣстолъ встѣпилъ Левъ IV Исавръ, който съ своитѣ реформи въ всичкиѣ клонове на държавното устройство, създалъ нова епоха за империята. Той се прославилъ съ иконоборството, като искалъ да въведе извѣстенъ рѣдъ въ устройството на черквата. Той раздѣлилъ империята на теми, подобрилъ администрацията и главно издалъ нови закони, въ които влѣзли нови *славянски* елементи, противоположни на римскитѣ. Особенно е интересенъ „земледѣлческій законъ“, който споредъ авторитетното мнѣние на професоръ Успенски, не е друго нищо освенъ узаконение на дѣйствующитѣ славянски юридически норми въ славянската община. По такъвъ начинъ, врѣмето на императоръ Левъ IV Исавръ се явява като една значителна крачка напредъ въ привързването на славянското население къмъ византийската империя³⁾.

Една отъ важнитѣ задачи на византийската държавна политика е била да погърчи славянскитѣ елементи, които сж вли-

1) Успенски. Къ исторіи крестян. землевлад. Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, стр. 247—251.

2) Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 57.

3) Герцбергъ. Исторія Византия. Стр. 91. — Василевски. Законодательство и коноборцевъ.

зали въ състава на империята, да ги направи истински „ромейски граждани“. За тази цѣль императоритѣ по нѣкога сж дѣйствували съ сила, другъ пътъ съ добро. Привличанieto на славянскитѣ елементи въ управлението на страната, даването голѣми прѣимущества и подараци — сж били едни отъ главнитѣ срдства на византийската политика. Но най-силното срдство за тази цѣль е била вѣрата, християнската религия. Приеманието на християнството отъ язическитѣ народи, встъпването на византийска държавна служба на тѣхнитѣ водители, означавало, че тѣ сж станали вече ромей и всичко друго оставало да се изглади и довърши отъ врѣмето. И дѣйствително такива славяни постепенно почвали да се чувствуватъ ромей; языка, националността за тѣхъ нѣматъ такова сжщественно значение, като държавната националность. Тѣ подъ каквато държавна властъ се намирали, отъ такава националность се смѣтали. Тѣ нѣмали още съзнанието на своето национално единство, а се чувствували само като струменци, бързаци, военити и пр. плѣмена. „Въ Балканскитѣ земи още нѣмало онази питомна благотворна връзка, която да свържи населенитѣ славяни по-силно съ новия свѣтъ на идентѣ, въ които сж почнали да влизатъ съ настаняването си на Балканский полуостровъ. Още е нѣмало онава почитание и оная прѣданность на славянската народность, съ които да се издигне самолюбieto на народа на равна степенъ съ старитѣ просвѣтени народи, които се ползували съ книгата (книжнината), като съ свое народно достояние¹⁾“. Такова едно положение е позволявало на византийцитѣ скоро да погърчатъ своитѣ подданныци славяни и тѣ би успѣли, може би, да погърчатъ всичкитѣ славяни, ако да не бѣха срѣщнали едно важно прѣпятствие. „Съ тѣхъ е могло да се случи, каквото и съ пелопонескитѣ славяни, ако останѣха разединени и подданныци на Византия и ако не бѣха се съединили въ едно. Началото на това обединение е турено отъ българската орда на Аспаруха, която е туряла основа на българската държава на Балканский полуостровъ. Съ дохожданието на българитѣ, славянитѣ приеха въ себе си новъ елементъ“²⁾. Този новъ елементъ ги сплоти и имъ даде заедно съ името си съзнание на национално единство, което ги запази въ последующитѣ вѣкове. „На сами-

1) Ст. Новаковичъ. Први основи славенско книжевности.

2) М. Соколовъ. Изъ исторiя Болгаръ. Стр. 73.

тѣ славяни — казва Гилфердингъ — разселени въ гърцкитѣ области, е било съвършено невъзможно да се съсрѣдоточатъ и да съставятъ държава. За всичкитѣ въобще славяни прѣминаванетоъ отъ плѣмнената разединеностъ къмъ народното и държавното единство е било най-трудния исторически подвигъ; каква е била прочее възможността да извършатъ това, безъ чужда помощъ, безъ външна опора, малкитѣ общини подъ управлението на своитѣ жупани и князе отъ Родопскитѣ гори до Солунъ, отъ Солунъ до Коринтъ, отъ Коринтъ до Спарта? . . . Раздробени и безсилни тѣ не сж могли да запазятъ своята народностъ. Съ приеманieto на християнството тия славяни тогѣ часъ се обръщали на византийски гърци¹⁾“.

На сѣверъ отъ Дунава, въ Дакия, българитѣ-туранци се явяватъ, както видѣхме, въ началото на VI вѣкъ, ако не и по-рано. Въ първата половина на VII вѣкъ българскій князь Кубратъ се освобождава отъ аварското иго и остава на наслѣдниците си въ Дакия една силна държава. Петтѣ синове на Кубрата се раздѣлили и отъ тѣхъ Аспарухъ, който ималъ владѣния въ сегашна Бессарабия, прѣминалъ Дунава и заелъ Добруджа до Балканитѣ. Единъ другъ синъ на Кубрата основалъ своя самостоятелна държава въ Панония. Между Дунава и Балканитѣ Аспарухъ намѣрилъ седемъ славянски плѣмена и ги подчинилъ; отъ тѣхъ плѣмето *сесири* той прѣселилъ на югъ отъ Балкана (679 г.)²⁾. Българскій князь Тервелъ между 700—720 г. г. присѣдинилъ къмъ своето княжество и земитѣ на югъ отъ Балкана — Старо-Загорско, Ямболско и Бургаско. Князь Кормисохъ въ 755 г. дохождалъ до Цариградъ, а въ 757 г. окръжилъ гр. Солунъ. И въ двата случая той билъ придружаванъ отъ мѣстни славянски дружини. Князь Церигъ достигалъ съ войскигѣ си до Вардаръ и Охридъ; въ негово врѣме частъ отъ струменцитѣ плащали данѣкъ на българитѣ³⁾. Въ 809 г. Князь Крумъ за-

1) Гилфердингъ. Сочиненія. Т. I, стр. 187. Приходъ болгаръ къ славянскимъ плѣменамъ былъ для нихъ началомъ можно сказать героической эпохи: удалъ боевой дружины соединилась съ обилными средствами, съ упорной силою многочисленнаго, крѣпкаго, трудолюбиваго народа земледѣлческаго. Стр. 31.

2) К. Иречекъ. Исторія Волгаръ. Стр. 159, 146.

3) К. Иречекъ. Исторія Волгаръ. Стр. 175.

владѣлъ София и се опиталъ на завладѣе цѣлата Струмска областъ, но не сполучилъ. Въ 796 г. Карлъ великий унищожилъ аварската държава и разширилъ франкската империя до Тисса и устието на Морава. Тогава, а може би и по-рано, Крумъ завладѣлъ областитѣ по Тисса и устието на Морава. Въ 811 г. нѣколко славянски плѣмена около устието на Морава, именно тимочанитѣ, бодричитѣ и кулевчанитѣ се отмѣтнали отъ Крума и търсили покровителството на франкитѣ, но Крумъ пакъ ги подчинилъ¹⁾. На сѣверъ отъ Дунава цѣла Дакія е била подъ владѣнието на българитѣ вѣроятно отъ врѣмето на Кубрата. При Князь Бориса, въ половината на деветото столѣтие, на истокъ България се простира до р. Днестръ. Въ срѣдата на X вѣкъ, византийскій императоръ К. Багрянородний пише: „*край рѣка Днестръ, на страната, която е обърната къмъ България, се намиратъ опустошени градове, като: Бѣлградъ (Акерманъ), Тунгати (Тигина или Бендеръ) и др.*“²⁾. А спорѣдъ единъ русскіи летописъ, градътъ Хотинъ въ сѣверна Бессарабія е българскіи градъ: „на Днестръ Хотенъ, а то Болгарскій и Волоскій городокъ“³⁾. Българскитѣ владѣния въ Трансилванія и Темишварскій банатъ се споменаватъ въ X вѣкъ, когато маджаритѣ завладѣли тия земи⁴⁾. При князь Бориса българскитѣ прѣдѣли на западъ достигатъ до р. Дрина (сегашната западна граница на кралство Сърбія) до гр. Расса (Нови-Пазаръ) и обхващатъ цѣла Македонія и Албанія, гдѣго Борисъ основалъ охридска-

1) М. Соколовъ. Изъ исторіи Болгаръ. Стр. 87.

2) О темахъ и народахъ. К. Багрянородный. Переводъ Ласкина. 1899 г., стр. 141. Край Дунава печенегитѣ се простирани по рекитѣ Прутъ, Серетъ и дори до Силистра.

3) Полное Собрание Русскихъ Летописей. Т. VII, стр. 240. — „Когато българитѣ покориха цѣлата Илирийска страна и древня Македонія до Солунъ, часть отъ древня Тракия съ Верея (Стара-Загора) и Пловдивъ и странитѣ на горѣ (разбира се отъ Дунава на горѣ, тѣ завладѣха страната като пълни господари. Тѣ прѣседиха жителитѣ отъ долнитѣ градове на сѣверъ и обратно. Впрочемъ тѣ се ползуваха съ всички просто като съ роби“. Теофилактъ българ. Архиепископъ. М. Соколовъ. Изъ Исторіи Болгаръ. Стр. 243. — България „на сѣверъ отъ Дунава“ и България „на югъ отъ Дунава“. Rambaud. L'empire grec au X-e siècle. Стр. 316. „България обхващаше цѣла источна Унгарія, съ Банатъ, Войводина, Трансилванія и Ромѣния“, сѣ тамъ.

4) Сборникъ за народни умотворения, книжнина и наука. Кв. IX. Дако-ромѣнитѣ и пр. — Също Рамбо, цит. съчин. Стр. 316. Владѣтелитѣ: Волтанъ по долия Тиса, Менморотъ по горна Тиса, Гелу въ Трансилванія, Гладъ въ Банатъ,

та и Дѣволската епископия¹⁾. Понеже въ това врѣме България граничи съ сѣрбскитѣ земи, то и цѣло Козово-поле и Метохия (Призренско и Печско) принадлежатъ на България. При царь Симеона и всичкитѣ сѣрбски земи влизатъ въ прѣдѣлитѣ на България дори до Хърватско. На югъ България обхваща Тесалия и цѣла Македония и Тракия, безъ градоветѣ Драчъ, Солунъ и Цариградъ. Тѣзи западни български граници се запазватъ и въ западното българско царство до 1018 г., когато цѣла България сѣвършено е подчинена на Византия²⁾.

Какви сж били отношенията на българитѣ завоеватели къмъ подчиненитѣ мѣстни славянски плѣмена? Источникитѣ говорятъ по нѣкога за роби и господари³⁾; въ VII и VIII вѣкъ една частъ отъ славянитѣ се изселватъ отъ българскитѣ земи въ Мала Азия⁴⁾. Въ врѣмето на князь Крума, както видѣхме по-горѣ, нѣколко славянски плѣмена отъ Западна България се опитватъ да се отмиѣтнатъ отъ българитѣ и търсятъ покровителството на франкитѣ. Всичко това не говори за твърдѣ добри отношения между българитѣ и славянитѣ. Обаче отъ друга страна, като наченемъ отъ половината на VIII вѣкъ, ний виждаме, че българитѣ всекогашъ задружно съ славянскитѣ плѣмена нападатъ Византия. Българитѣ твърдѣ лесно завладяватъ Тракия и Македония, населени съ славянски плѣмена, очевидно безъ съпротивление отъ страна на славянитѣ. Въ двореца на Крума, при тържественни угощения, нарѣдъ съ българскитѣ *били* (болѣри), сѣдатъ славянскитѣ жупани и кнезове⁵⁾, при всичко че въ това врѣме българитѣ сж били язичници, а славянитѣ, въ голѣмата си частъ, сж били приели вече християнството. Слѣдъ покрѣстванието на българитѣ въ 863 г., а може би и по-рано, всичкитѣ славяни отъ българската държава се наричатъ „българи“, още по-тѣсно се сплотяватъ съ българитѣ-туранци, работятъ за една велика България и противъ Византия. Всичко това показва, че между българитѣ и славянитѣ имало пълно съгласие, пълна общностъ на интереситѣ. Трѣба да се мисли, че българитѣ, гордѣ и воинственъ народъ, като намѣрили подкрѣпка за

1) Южные славяне и Византия въ X вѣкъ. М. Дриновъ. Стр. 16, 21, 24, 30, 32 и 34, а също това изложение. Стр. 126.

2) Южные славяне и Византия. Стр. 16, 21, 24, 30, 32, 48—50.

3) М. Соколовъ. Изъ исторія Болгаръ. Стр. 243.

4) Герцбергъ. Исторія Византии. Стр. 56, 105.

5) Rambaud. L'empire grec. Стр. 320.

своитѣ честолюбиви цѣли въ славянскитѣ плѣмена на полуострова, добръ оцѣнявали тѣхната помощъ и за това имъ давали пълна свобода. При това за българитѣ е имало значение само властта и когато славянската писменность почнала да се распространява, тѣ не се подвоумили да зематъ славяно-българскій языкъ за свой литературенъ языкъ; защото съ това достатъчно се гарантирали отъ намѣсата на византийцитѣ. Славянитѣ, отъ своя страна, съ своитѣ жупани и кнезове, като виждали добрата сждба на своитѣ однородци подъ българитѣ, отказвали се отъ името „ромей“ и нареквали се „българи“. Когато по-късно славянитѣ се почувствували като „българска народность“, тѣ вече сж останали такива за винаги, макаръ и да минавали подъ разни други господства. Идеята на националността била вече пустнала дълбоки корени и могла да се удържи безъ подкрѣпата на властта. По такъвъ начинъ, два народа отъ нееднакво происхождение, като били свързани съ една територия и съ еднакви интереси, успѣли не само да живѣятъ задружно въ продължение на много столѣтия, но и съвършено да се прѣтопятъ въ единъ славянски народъ. Въ языковната борба на двата народа, — борба, може би, незамѣтна — побѣдила голѣмата славянска масса, болшинството. Но дали воинственнитѣ и смѣлитѣ българи, които донесли въ срѣдата на славянското население ново съзнание и нови стрѣбления за сила, власть и величие, дали тѣ не сж оставили на сегашнитѣ българи своитѣ духовни черти въ кръвта, въ расата?

Отъ Бориса до паданieto на България подъ Византия, въ вътрѣшния животъ на българскій народъ се забелѣзватъ слѣдующитѣ характерни черти. Славянскитѣ жупанства и кнежества съвършено се обезличаватъ като отдѣлни политически и общественни единици и оставатъ само като административни окрѣзи и околии. Българското и славянското болѣрство се сливатъ въ едно и образуватъ една господствующа и имущественна класа, която отъ плѣмененъ получава държавенъ характеръ съ държавнически тенденции. Антагонизма на народноститѣ се замѣнява съ антагонизма на общественнитѣ клэсове, народа почва да се дѣли на бѣдни и богати, на „народъ“ и „благородни“, при все това всички еднакво се викатъ *българи* и само ония славяни, които оставатъ подъ Византия, се наричатъ *ромей*. Християнството, черквата и славянската писменность силно способуватъ за пълното асимилиране на българитѣ-туранци съ бъл-

гаритѣ-славяни. Постепенното забогатяване на благороднитѣ и забѣдняването на народа поражда голѣмо недоволство въ срѣдата на народа. Това недоволство, въ свръзка съ неправилното усвояване на християнското учение, се изразява въ една религиозна секта — *богомилството*. Интереситѣ на духовенството съ били тѣсно свързани съ ония на болѣрството, за това свѣщенниците първи съ поели борбата съ богомилството. Пресвитеръ Кузма напада богомилитѣ, че „учили народа да не се подчинява на властитѣ, проклинали богатитѣ, присмивали се на голѣмцитѣ, клѣветѣли болѣритѣ, които служили на царя и задрѣжвали на селенитѣ да работятъ на господаритѣ си¹⁾“. Епископъ Константинъ (894 г.) поучава паството си: „сице оучими братѣе по всѣхъ²⁾ недѣлѣхъ аще и не по всѣхъ дѣни за настоящая работы властель оунѣише боудемъ, тѣгда бо свѣтлѣише боудемъ і мѣзда больша наложена боудеть, егда и властельскоу работѣхъ оунѣимъ³⁾“.

Въ тази епоха България се намира подъ силно византийско културно влияние. Българскитѣ провинции, излѣзли изъ подъ византийско владѣние, естествено били усвоили много работи отъ Византия. България, като млада държава, не е могла да изработи у себе си всичкитѣ нуждни институти и държавни урѣдби; за своето културно и социално усъвършенствување тя е била длѣжна всѣкога да се обръща къмъ Византия — единственъ за нея просвѣтителенъ центръ. Но въ сѣщото врѣме, българскій народъ е запазилъ много свои национални институти и черти, които до нѣкадѣ е прѣдалъ и на самата Византия.

Като завоювалъ България, Василий Българоубица оставилъ старий рѣдъ въ страната. Самото име „България“ остава на цѣлата страна. Българската черква, като независимо учреждение, продължава да съществува подъ управлението на българскій архиепископъ въ Охридъ. Административното раздѣление на страната остава сѣщото, подъ управлението въ повечето случаи на сѣщитѣ българи-болѣри, които признали властѣта на

1) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 229.

2) По нѣмание въ печатницата буквата на старобългарскій малѣкъ юсъ, употребяваме буквата ѣ.

3) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 166.

византийски императоръ¹⁾. Отстранени били, разумѣва се, ония болѣри, които не искали да признаятъ византийското господство и сж водили борбата за независимостъ до край. Императоръ Василий не искалъ да раздражнява твърдѣ много духоветѣ, за това не направилъ коренни прѣврати въ завоюваната страна. Той знаелъ, че тия български болѣри и българското население нѣкога сж били вѣрни византийски подданници, и той искалъ пакъ да ги направи такива. За това византийското влияние се въдворявало постепенно; и дѣйствително, съ течение на врѣмето, българскитѣ земи и българското болѣрство получаватъ смѣсенъ византийско-български характеръ.

Въ течение на XI и XII столѣтие българо-византийската аристокрация все повече и повече се усилюва. Отдѣлнитѣ фамилии получаватъ важно политическо значение, като увеличаватъ богатствата си, особено земитѣ си. Византийскитѣ императори търсятъ поддържката на тия влиятелни болѣри и сами благоприятствуватъ за тѣхното възлигание. Тѣ раздаватъ земи на своитѣ поддържатели и роднини и укрѣпаватъ правата на старитѣ владѣтели. Тѣ даватъ отдѣлнитѣ области въ управлението на тия силни болѣри, като имъ прѣдоставятъ право на администрация, събиране данъцитѣ и военното управление. Така щото болѣритѣ се явяватъ като малки независими владѣтели, съ други думи, въдворява се единъ видъ *ленна* организация, подобна на западно-европейската²⁾. Системата на *прониарството* допълнува и усилюва ленната организация; императоритѣ даватъ „пронии“, т. е. отдѣлни области въ *цѣлно* врѣменно ползуване и управление на нѣкои свои любимци, съ задължение да поддържатъ въ тѣхъ известна войска за нуждитѣ на държавата. Тѣзи прониари, съ течение на врѣмето, се обръщатъ на пълни собственици³⁾.

Положението на населението отъ день на день се влошавало. Общинскитѣ права на селскитѣ общини постепенно се намалявали. Прониаритѣ, на които отначало сж били раздавани само празни държавни земи, по-късно получаватъ и населени общини и околии. Тѣй като управлението на странага минава въ рѣцетѣ на частни владѣтели, тия послѣднитѣ експлоатиратъ населението почти безконтролно. Данъцитѣ се увеличаватъ и всѣ-

1) Иречекъ. Исторія Волгаръ. Стр. 261—265.

2) Герцбергъ. Исторія Византии. Стр. 199.

3) Успенски. Значеніе византийской и южн.-слав. проніи.

когашъ се събиратъ въ по-голямъ размѣръ. *Колоната*, който съ дохожданието на славянитѣ въ полуострова билъ се намалилъ значително и се замѣнилъ съ свободнитѣ славянски общини, пакъ се въдворява и се увеличава въ друга форма: явяватъ се зависими отъ болѣрството селени, тѣй нарѣченихъ *парици*. Парицитѣ все повече се умножаватъ за смѣтка на свободнитѣ български общини, които постепенно намаляватъ. Населението силно забѣднява, страда отъ тѣжки данѣци и се намира въ зависимостъ отъ частни господари. Свободнитѣ български общини само като изключение се запазватъ до идванието на турцитѣ¹⁾.

Положението на населението се влошава и отъ частитѣ войни, които е била длѣжна да води Византия отъ една страна съ османскитѣ турци въ Мала Азия, а отъ друга съ Маджаритѣ въ Европа. Освенъ това, Византийската империя нападатъ непрѣкъснато отъ сѣверъ *печенезитѣ*, а отъ западъ *норманцитѣ* и *кръстоносцитѣ*²⁾. Всички тия нещастия расклацатъ империята отъ основа, и къмъ края на XII вѣкъ нейния държавенъ организъмъ се распада. Норманцитѣ завладяватъ Драчъ и Солунъ; Асенъ и Петъръ освобождаватъ България, която скоро се въдворява приблизително въ старитѣ си прѣдѣли. На югъ тя обхваща Одринъ, Димотика, Галиполи, дохожда до стенихъ на Солунъ и заключава въ себе си Тесалия и Епиръ. На западъ цѣла Албания съ Косово-поле и Бѣлградъ сж български. На сѣверъ отъ Дунава второто българско царство обнема само Мала-Валахия и частъ отъ Темишварскій Банатъ, и то за малко врѣме³⁾. Въ стара Дакия на развалинитѣ на българското

1) Безобразовъ. Приложение къ исторiи Герцберга. Стр. 645, 613.

2) Иречекъ. Исторiя Волгаръ. Стр. 271, 272, 276, 277.

3) Това особено очевидно става отъ една печатна карта отъ XVI или XVII в., притежание на г. В. Кънчева; а също и отъ моето изложение: Първитѣ влашки господари. Пер. Спис.. Кн. 61, 62 прѣвъ 1900 г.—Въ единъ документъ отъ XIII в. се казва „*Blahia que est terra Assanpi*“, и тя се простира отъ устието на Танаиса (Донъ) къмъ Дунава и Цариградъ; въ единъ другъ документъ Иванъ Калиманъ Асенъ (1241—1245 г. г.) се нарича владѣтель на земитѣ, които образуватъ по-късно Молдова и Влашко, а също и на Маджарско до Пеща. J. Nadejde. *Din dreptul vechiu roman*. Стр. 96. — Крайнитѣ български прѣдѣли се наричали Крайни, напр. „Крайна“ по Тимокъ, и на сѣверъ отъ Дунава „Крайна“ отъ Мехадия на горѣ. „Да шетаме земле по Крайна, да шетаме земле Каравлашина“. Народ. Пѣсни. Миладинови. Стр. 203. Крайна има въ Банатъ Карансебешки, въ Маромурешъ (на сѣверъ отъ Трансильвания), а въ Галиция има повече „Крайна“, които и до сега съществуватъ като окрѣзи. D-r Pic. *Les lois Roumaines et leur connexité avec les drois Byzantin et slave*. Стр. 43.

царство се въздигатъ силното маджарско кралство и полунезависимитѣ влашки воеводства. Но и българското царство въ собствена България не се задържава дълго време въ широкитѣ и граници. Въ половината на XIII вѣкъ тя губи Банатъ, Мала-Валахия и частъ отъ Македония; къмъ края на сѣщия вѣкъ тя губи още Метохия, Косово-поле и Браничево въ полъа на сърбитѣ. Въ XIV вѣкъ едва се запазва сѣверна България до Морава, а на югъ съ Тракия до Родопитѣ, която въпроемъ по нѣкогашъ минава къмъ кръстоносцитѣ и византийцитѣ¹⁾.

Казахме, че прѣзъ XI и XII вѣкъ въ българскитѣ земи на Византийската империя се усилюва болѣрството, забѣднява и е поробва населението. Сѣщото явление се забелѣзва и въ XIII и XIV вѣкъ, прѣзъ всичкото траение на първото българско царство. Разбогатели и влиятелни полуфеодални владѣтели сж били Петъръ и Асенъ прѣди освобождението на България; когато византийскій императоръ не се съгласилъ да имъ отстъпи една ома въ тѣхно владѣние, тѣ повдигнали въстанието. Такива владѣтели на земи сж били и всичкитѣ български войводи и бляове прѣзъ XIII и XIV вѣкъ. Добромиръ Стрѣвъ, роднина на сеновцитѣ, ималъ владѣния въ Македония на рѣка Струмица владѣялъ тамъ почги независимо, като минавалъ ту къмъ българитѣ, ту къмъ византийцитѣ. Славъ и Иванко владѣяли въ Родопитѣ и държали сѣщото поведѣние като Добромиръ-Стрѣвъ. Царъ Иванъ Александъръ ималъ обширни наслѣдственни владѣния въ Софийско. Неговитѣ синове Срацимиръ и Шишманъ владѣли царството като частни владѣния. Добротичъ владѣялъ полунезависимо въ Добруджа, а войводата Войсилъ по южний клонъ на Балканитѣ²⁾. Такива полунезависими български войводи сж били отначало Бессарабитѣ въ Мала-Валахия³⁾. Участи на населението подъ тия силни болѣри, разбира се, е била сѣщо, както я очертахме по-горѣ въ епохата на византийското владичество.

Византийското влияние и прѣзъ това време продължава да господствува въ България, даже и въ по-голѣма степенъ, колкото въ първото българско царство.

1) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Глава 17, 18, 19, 22.

2) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 382.

3) Пер. Спис. Кн. 61 и 62. 1900 г. Първитѣ влашки господари.

Разширението на сърбската държава въ XIII и XIV вѣкѣ на истокъ и на югъ заслужва особенното наше внимание, тъй като то нѣма онова значение, което искатъ да му прѣдадатъ сърбитѣ. „Отъ VII до XII вѣкѣ — казва професоръ Флорински — сърбскитѣ плѣмена въ Илирика (г. е. Босна и Херцеговина и Черна-Гора) оставатъ разединени въ противоположностъ на българскитѣ, които, благодарение на туранскитѣ българи, успѣли въ това врѣме да образуватъ една велика държава. Само въ половината на XII вѣкѣ Стефанъ Неманъ, жупанъ на Рашка, почва да съединява нѣкои отъ тия плѣмена и да печели други български. Той „съ прѣструвки и смиръние“ получилъ отъ императоръ Алексий Комнинъ титлата „великъ жупанъ“ и присъединилъ къмъ своето жупанство Захлумия и Травуния, а сѣщо и българскитѣ земи Хвостно (Ипекъ), Подримье, Липлянтъ и Косово-поле. Зета (Черна-Гора) и приадриатическиятъ сърбски земи признали неговата върховна власть. Слѣдъ сто години кралъ Милютинъ продължава завоевателната политика на първий Неманъ. Той, като „съединявалъ въ себе си не особена висока нравственностъ съ дипломатически умъ и храбростъ“, присъединилъ къмъ Сърбия българскитѣ земи Бѣлградъ, Браничево, двата Полога (Тетово и Скопие), Порѣчко (по рѣка Трѣска въ Македония), Овче-поле, Злетово, Пиянецъ (Кюстендилско), Дебъръ и Кичевско (по р. Черни Дримъ). „Така щото границитѣ на Сърбия се разширичили за смѣтка на българскитѣ и отчасти на албанскитѣ земи“. Стефанъ Душанъ (1331—1355 г. г.) е билъ главний и послѣдний сърбски завоевателъ. Въсползуванъ отъ смущенията въ Византия, той прѣвзелъ градоветѣ: Охридъ, Прилепъ, Костуръ, Струмица, Волень, Леринъ и Черменъ. „Византийскитѣ гарнизони не сж били многочисленни, състояли се повече отъ славянско население и не сж указвали голѣмо съпротивление на сърбитѣ. Въ открито поле никой не излизалъ срѣщо Душана, а градоветѣ сами се прѣдавали. Това е било окупация на една беззащитна страна“. Въ 1336 г. Душанъ прѣвзелъ сѣверна Албания и Драчъ, „като влѣзалъ въ споразумѣние съ мѣстнитѣ болѣри, които съ ласки и подарѣця привлѣкалъ на своя страна“. До 1346 год. Душанъ покорилъ цѣла Албания до Янина, сѣтиѣ Верея, Зихна и Сѣресъ. Малко съпротивление показалъ само албанскій владѣтель Музаки. Градътъ Сѣресъ билъ прѣдаденъ отъ една „сърбска партия“, образувана вътрѣ въ града между *гърцитѣ*. Слѣдъ това южна Македония до Кавала, сѣ-

зерна Тесалия и Епиръ паднали въ сърбски ржце. „Смѣсеното гръцко-българско и албанско население на страната, уплашено отъ опустошенията на сърбскитѣ огряди, доброволно признаваю новата властъ, като смѣгало, че съ това ще се запази отъ пълно разорение и ще намѣри нѣкаква защита отъ опустошенията на турцитѣ, които дохаждали всѣка година“¹⁾. Въ 1349 г. Душанъ заелъ Епинската Влахия и Тесалия, но и тѣзи области сърбитѣ ги заели безъ особенни усилия²⁾.

Като завладѣлъ Македония, Душанъ не я присъединилъ съвършенно къмъ Сърбия, а я оставилъ съ прѣдшната ѣ организация. И при Душана въ Съресѣ продължавалъ да управлява *Doucs tou tematos Voleroú ké Mossinoporéous Serón ké Strimónos*³⁾, както и въ византийско врѣме. Въ Сгрумица владѣялъ мѣстния болѣринъ Хреля, който бивалъ ту съ сърбитѣ, ту съ византийцитѣ⁴⁾. Въ Просекъ управлявалъ войводата Михаилъ, бивши византийски чиновникъ⁵⁾. Въ Велесъ и Кратово владѣялъ въ наследственитѣ си земи Иоанъ Оливеръ, братътъ на българскии царь Иоанъ Александъръ. Оливеръ сжщо е ималъ голѣми симпатии къмъ византийцитѣ, билъ приятель на Кантакузена и искалъ да се сроди съ него⁶⁾. Въ Куманово владѣялъ

1) Т. Флорински. Южные славяне и Византия. Часть II, стр. 3, 4, 5, 11, 15, 16, 67, 68, 73, 74, 97, 100.

2) Флорински. Южные славяне и Византия. Ч. II. Стр. 171.

3) По нѣмание на гръцки букви въ печатницата, печатаме гръцкия текстъ съ латински букви.

4) Флорински. Памяти. зак. дѣят. Душана. Стр. 33, 34, 129.

5) Флорински. Южные славяне и Византия. Стр. 77.

6) Флорински. Южные славяне и Византия. Стр. 81.— Оливеръ, като брата си царь Иоанъ Александъръ, носи титлата Иоанъ: „Азъ рабъ Христовъ Иоанъ Оливеръ по милости Божией и господина ми краля Стефана бихъ у срьблемъ (ако самъ той да бѣше сърбинъ, нѣмаше да употреби това изражение) велики начелникъ и пр.“. Оливеръ „обдържешоу всею областію Овче-польскою“ съзыжда манастири и ги обдарява съ всѣкакви богатства и недвижими имоти; значи, той е ималъ такива имоти като своя „бащина“, т. е. по наследство. Душанъ като утвърждава направенитѣ подаръци отъ Оливера на Лѣновский манастирь, казва: „аще и по ние некои случитесе деспотоу Оливероу и съгрешитъ конми любоу дѣломъ царствоу ми и столоу сръбскомоу или по нѣмъ чедо его, да се они сами недепсуютъ, а епископія да почива свободно“. За дѣцата на Оливера не останало врѣме да измѣнятъ „столоу сръбскомоу“, защото самъ Оливеръ по нѣкоя вина, вѣроятно, билъ лишень отъ наследственитѣ си земи и билъ пратень за управитель въ Елбасанъ, по-далечъ отъ българската граница. Тука Оливеръ пакъ се провинилъ прѣдъ Душана; но Душанъ „не искавалъ своето негодование (този патъ) отъ любовь къмъ госпожа парицата (сестра на Оливера)“. Всичко то-

братът на Оливера — Дѣянъ¹⁾. Синът на Дѣяна — Костадинъ, владѣялъ сѣщо въ Куманово и още въ Овче-поле и Кюстендилъ билъ е зетъ на българский царь Иоанъ Александъръ и се титулувалъ „Костадинъ воевода (още деспотъ) *българский*“. Братията Влъкашинъ, владѣтель на Скопие, и Иоанъ Углеша, господарь на Родопитѣ, тозъ часъ слѣдъ смъртъта на Душана, се прѣвъгласили за независими владѣтели на *българска земя*, а Углеша се отказалъ и отъ сърбската патриаршия²⁾. Синътъ на Влъкашина — краль Марко, който владѣялъ въ Прилепъ, въ цѣль рѣдъ источники се нарича *български краль* или *краль на българитѣ*³⁾. За владѣнията на Югъ-Богдана, между Съресъ и Солунъ, въ една стара сърбска пѣсень се казва, че сѣ били „у лијепој Бугарији“⁴⁾. Самъ Душанъ въ една грамота, издадена въ Прилепъ, и въ друга, издадена въ Съресъ, се титулува като *царь на часть отъ България*⁵⁾. Въ първото рѣшително сражение на християнскитѣ владѣтели противъ турцитѣ при Черноменъ на Марица (1371 г.) сѣ зимали участие Влъкашинъ, Углеша и други македонски владѣтели, а отъ Сърбия не се явилъ никой, слѣдователно македонцитѣ нѣмали нищо общо съ сърбитѣ⁶⁾.

Въ най-силния разцвѣтъ на сърбската държава, при Ду-

ва достатъчно показва, че Оливеръ не е билъ сърбинъ, а отъ старитѣ мѣстни владѣтели на страната отъ византийско врѣме. Флорински. Памятн. зак. д. Душана. Стр. 84, 85, 87, 93.

1) „Многіе представители мѣстной аристократіи греческой вошли въ составъ придворнаго штата Душана. Тесное сближеніе его съ мѣстными греческими боярствомъ, предоставленіе ему почетнаго положенія въ странѣ, заставляють предполагать, что за послѣднимъ были сохранены всѣ прежнія землевладѣльческія и другія права. Греческимъ языкъ повидомому былъ оофициальнымъ, наравнѣ съ сербскимъ. Флорински. Южные славяне и Византія. Стр. 113, 115. Въ источникахъ често се говори, че Душанъ подарява на тия свои болѣри земи; на друго мѣсто ний обясняваме, че тукъ подъ понятіето „подаряваніе“ трѣба да се разбира само туй, че се утвърждавагъ на владѣтеля старитѣ му права.

2) М. Дриновъ. Медено Гумно. Сборниче за юбилея на проф. М. Дриновъ. 1900 г. Стр. 124—125. — Ст. Новаковичъ. Сърби и Турци XIV и XV века. Стр. 151—152. Крайно е характерно писмото на Углеша до Цариградъ. Патриаршия. Новаковичъ се чуди, какъ единъ сърбинъ е могаль да подпише такова писмо съ анти-сърбска тенденция! Царица Елена слѣдъ смъртъта на Душана не останала при сина си, а избѣгала въ Съресъ, гдѣто управлявала този градъ; тя, вѣроятно, е искала да бѣде по-далечъ отъ сърбитѣ.

3) Пер. Спис. Кн. 61 и 66. В. Юрдановъ. Чий князь е билъ Крали-Марко?

4) Дриновъ. Медено Гумно. Стр. 126.

5) Памятники зак. д. Душана. Стр. 77. — Дриновъ. Медено гумно. Стр. 126.

6) Ст. Новаковичъ. Сърби и Турци XIV и XV века. Стр. 159, 160, 164.

шана, сърбско-българската граница е била: отъ Оршова на Дунава една права линия на югъ по Мирочката планина; сетѣ слизала на Морава между Ягодина и Кюприя¹⁾, по дѣсния брѣгъ на Сърбска Морава обхващала Крушевачкий окръгъ до гр. Тръстеникъ²⁾, и отъ тамъ слизала пакъ на Морава до Нишъ. Български били градоветъ Нишъ, Пирогъ, а на Сърбия оставали Власотинци, Лѣсковецъ и Враня³⁾. Край крѣпостъта Землянъ, прѣзъ тѣснинитъ на Струма, границата слизала въ Кюстендилското поле. Огъ тукъ прѣзъ с. Граница, границата отивала къмъ гр. Джумая. Областьта *Сзтеска* въ Пиянечко по дѣсния брѣгъ на Струма била българска, защото тукъ царь Иоанъ Александъръ въ 1347 г. подарилъ имоти на Рилский манастиръ⁴⁾. Въ началото на XV вѣкъ, когато България била подчинена отъ турцитъ, сърбскитъ деспоти, турски васали, успѣли да прѣвзематъ за нѣколко врѣме Нишъ, Пирогъ и Свърлигъ.

1) Пер. Сп. Кн. I, год. I. 1883 г. Иречекъ. Българ. царь Срацимиръ. Стр. 32, 33. — Р. Славейковъ. Пер. Сп. Кн. 60, стр. 944.

2) Пер. Сп. Кн. III. Стари пътувания прѣзъ България. Стр. 78. За точно опредѣленіе границата може да служи и прѣдѣлтъ, до който отива Крушевачкото българско плѣме. По-подробно, въ нашето изложение. Глава II.

3) Пер. Сп. Кн. 3, год. I, стр. 78. — Българ. Прѣгл. Статията на Радченко. Стр. 59, кн. 3 и 4, гдѣто се казва, че българскитъ прѣдѣли (при Иоанъ Александъръ (1330—1375 г. г.) допирали до Морава; а това не можеше да бѣде другадѣ, освенъ при Нишъ. „Отъ план. Чемерникъ (на истокъ) всичката земя е България“. Курпиевичъ. Пер. Сп. Кн. IV, стр. 89.

4) Иречекъ. Пътувания по България. Стр. 512, 547, 609. Покрайната Знеполе — казва Иречекъ — принадлежала къмъ българското царство и въ врѣмето, когато сърбската империя (!) тѣй великолепно (!!) се распространявала на югъ къмъ Егейското море. Стр. 512. (По начина на изложението много по-симпатиченъ и по-справедливъ отъ Иречека е Сырку, който завоевателната политика на Душана нарича „химерически планове“. Время и жизнь патриарха Евтимія Търновского. Стр. 377).

II

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТЪ.

Слѣдъ окончателното заселение на славяно-българитѣ въ балканскій полуостровъ, тѣ заематъ въ плътна масса цѣлитѣ области Мизия, Тракия и Македония. Отъ VII вѣкѣ и до сега тия области всѣкогашъ сж били населени отъ една подавяюща славянска масса; другитѣ народности, които, вслѣдствие на историческитѣ събития, сж попадали въ тази срѣда, се съставлявали значително меншенство и често се прѣтопявали въ българската народностъ, ако не сж били поддържани искусственно отъ нѣкоя господствующа държавна властъ. Но, като приемемъ за неоспоримъ фактъ, че тия области всѣкога сж били български, пакъ остава въпроса, до кадѣ сж простирали крайнитѣ прѣдѣли на българската народностъ, които въ старо врѣме отивала много по-далечъ, отколкото сж сега. Отъ VII до XV вѣкѣ българската народностъ е обхващала и най-южнитѣ прѣдѣли на Тракия, — край Босфора и Мраморното море, които сега сж заети отъ други народности — турци и гърци. Тогава славяно-българи сж населявали Тесалия, Епиръ, почти цѣла Гърция и цѣла Албания. Тѣй нарѣчената Стара-Сърбия, въ котловинитѣ на Метохия и Косово-поле, почти цѣлото сегашно сърбско кралство и даже нѣкои отъ по-западнитѣ сърбски земи сж били населени съ славяно-българи. На сѣверъ отъ Дунава, цѣла стара Дакія—прародината на славяно-българитѣ — и прѣзъ тоя периодъ е запазила значителна частъ отъ първобитното си славянско население. Най-послѣ една голѣма частъ отъ крайната Западна Мала-Азия е била населена отъ славяно-българи. Тукъ ще се постареемъ да прѣдставимъ нѣкои данни за тия крайни български прѣдѣли.

По-рано видѣхме, че въ южна Тракия, въ врѣме на прѣселението си, славянитѣ дохождали до Анастасиевата стѣна. Въ прибрѣжието на Мраморното и Егейското морета тѣ дохождали до

ания морски брѣгъ¹⁾. Около Цариградъ, между Виза и Чорлу до самитѣ стѣни на Цариградъ, и сега има повече отъ 150 български села, разположени тамъ отъ незапаметни врѣмена²⁾. Отъ аскава на Кантакузена въ XIV вѣкъ се вижда, че българитѣ аселявали цѣлитѣ Родопи, околноститѣ на Еносъ (при устието на Марица), Фере и Ксантия, до кадѣто и сега достигатъ много български, християнски и мохамедански села³⁾. Вимхардуенъ разскава, че въ 1207 год. латинский краль Бонифаций билъ убитъ въ Мосинополъ (Кавала) отъ „мѣстни българи“, когато се подигналъ противъ тѣхъ по подбужданіе отъ гърцитѣ мосинополи⁴⁾. На Халкидически и на Атонский полуостровъ въ XIV вѣкъ асеществуватъ села съ славянски названия и безъ съмнение съ славянско население, каквито сж: Градецъ, Лужьца, Каменица, Лондогрица и други⁵⁾. И до сега цѣлий Халкидически полуостровъ покритъ съ много славянски названия на мѣстности и села. Въ 675 г. славянский флотъ окръжилъ градътъ Солунъ, а въ 688 г. императоръ Константинъ откупилъ отъ славянскитѣ князе скаранитѣ отъ тѣхъ грѣцки плѣнници отъ островитѣ Имбросъ, Менедосъ и Самотраки⁶⁾; по нѣкои извѣстия даже и горѣказанитѣ острови били заселени съ славяни⁷⁾. Въ сжщото врѣме славянитѣ пустошаватъ крайбрѣжията на Мраморното море дори до стѣнитѣ на Цариградъ. Въ царуваніето на Константинъ Погонятъ (668—85) славянски мореплаватели опустошили и малоазийский брѣгъ⁸⁾. Ако се сжди по културата и искуството въ мореплаваніето на тия славянски морски нападатели, трѣба да се заключи, четѣ сж били заселени по тия мѣста много по отъ рано.

Още въ първитѣ вѣкове слѣдъ заселението на славянитѣ въ Балканский Полуостровъ, славянитѣ сѣставлявали болшинство на населението въ цѣла Гърция. Въ Ливадия и Морея, близо

1) Дриновъ. Заселение Балкан. Полуостр. Стр. 150.

2) Дриновъ. Заселение Балкан. Пол. Стр. 171, 172. — Офейковъ. Българитѣ въ стѣнитѣ на Цариградъ. Пер. Сп. Кн. 21—22. — Статистиката на население въ Енидже-Скоченската и Гюмюрджинската каази. Пер. Сп. Кн. 31.

3) Иречекъ. Пѣтувания по България. Стр. 398.

4) Иречекъ. Пѣтувания по България. Стр. 397.

5) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240, 1885 год. Слѣды пис. кн. 21, 22.

6) Засел. Балкан. Пол. Стр. 150.

7) Шишмановъ. Българ. Прѣгл. Год. IV, кн. III. Славянски селища въ Гърция. Стр. 82—83.

8) Засел. Балкан. Пол. Стр. 150.

Българското население въ сръднитѣ вѣкове.

до р. Шкумба въ срѣднитѣ вѣкове е извѣстна като българска. Кедринъ нарича жителитѣ на южна Албания еднородци на българитѣ. Малатера, като говори за норманскитѣ походи въ Албания, нарича тази страна, както и Епиръ, България, а жителитѣ — българи. Въ XI вѣкъ отъ Драчъ излизатъ претенденти на българскиятъ прѣстолъ, като Тихомиръ. Сѣ тогава въ Дѣволската хора (область) управлява почти независимо българскиятъ болѣринъ — Иваца. Въ половината на XIII вѣкъ двама български болѣри, едниятъ Глава въ Костуръ, а другия Голѣмъ въ Елбасанъ, прѣдаватъ се на византийскитъ императоръ. Макушевъ прѣдполага, че българското население въ Албания на сѣверъ се е простирало до планината на Мирдититѣ и до гр. Лешъ¹⁾. Ханъ съобщава едно албанско народно прѣдание, спорѣдъ което родоначалника на мирдитскитѣ господари е билъ българинъ, православенъ, който сетнѣ приелъ католичеството и се прѣселилъ въ планинскитѣ мѣста на мирдититѣ. Вѣроятно този е родоначалника на Кастриотитѣ — канинскитъ болѣринъ Бранилъ отъ втората половина на XIV вѣкъ; неговий внукъ Иванъ Кастриотъ е владѣялъ въ Матия и билъ жененъ за дъщерята на единъ български болѣринъ отъ Пологъ (Тетевско и Скопие). Въ домътъ на Кастриота славянскитъ языкъ е билъ еднакво употребяванъ, както и албанскитъ. „Неговий синъ славния Скандербегъ — забелѣва Макушевъ — е билъ отхраниенъ отъ майка българка, отъ съчувствующъ на славянитѣ баща, срѣдъ слуги и роднини славяни“. Въ страната, между Арта и Шкумба, въ втората половина на XIII в. е владѣялъ Андрей I Музакъ, който не ще да е билъ съвършено чуждъ на славяно-българското население отъ държавата му²⁾.

Въ албанскитъ языкъ се намиратъ много славяно-български думи, като напр. законъ, буляръ, робъ, гостия, паментъ и много други. Така сѣщо и албанскитѣ народни обичаи и прѣдания въ по-голѣмата си часть сѣ славянски³⁾.

1) Макушевъ. Историческія розысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 11, 16, 17, 18, 39, 82, 85.

2) Макушевъ. Розысканія въ Албаніи. Стр. 61, 82 (Варш. универ. извѣстія. 1871 г., № 5).

3) Макушевъ. Розысканія въ Албаніи. Стр. 122—124 (Варш. универ. извѣстія. 1871 г., № 3).

Когато сърбитѣ, повикани отъ императора Ираклий въ 620 год., се заселили въ сѣверо-западний жгълъ на Балканскій Полуостровъ, тѣ заели Захлумия, Травуния и Конавле, а сжщо и земитѣ по рѣкитѣ Дринъ, Босна и Ибъръ. Сърбитѣ сж излѣзли отъ страната на сѣверъ отъ Карпатитѣ, слѣдователно павънъ прѣдѣлитѣ, гдѣто първоначално живѣяли „славянитѣ“. Въ новото си отечество тѣ намѣрили „славянско“ население, прѣселено тука по-отдавна отъ Дакии. „Иматъ право ученитѣ — казва сърбскій ученъ Новаковичъ — които мислятъ, че сѣрбитѣ отначало сж били само една войнишка чета, сродна съ „славянитѣ“, мѣстни жители и че съ помощта на послѣднитѣ сж опитали да създадатъ държавна организация, като имъ дали и своето народно име“¹⁾. Сжществуванието на *славяно-българи* въ първоначално заетитѣ отъ сѣрбитѣ земи, Новаковичъ признава и на друго мѣсто, макаръ и въ една доста мъглява форма. „Това, което днесъ — казва той — се нарича сѣрбскій народъ, не е однородно население, нито отъ край-врѣме сѣрбско въ цѣлоств . . ; въ него е влѣзло и множество отъ ония *чисти славяни*, които сж дали главната масса за образуванieto на сегашний българскій народъ. Държавата и черквата, особено въ старо врѣме, много сж спомогнали за това прѣтопяване и амалгамисване. *Именно X и XI вѣкъ сж били врѣмето* (когато сѣрбитѣ не бѣха още завладѣли българскитѣ земи въ Метохия, Косово-поле и сегашното кралство) на тѣзи морални промѣни въ психическата физиономия на славянскитѣ плѣмена въ Българскій Полуостровъ“²⁾. Сжщо на сжщото мѣсто малко по-рано е казано: „сѣрби и ония съ тѣхъ сродни плѣмена, които по ходътъ на събитията и по географическото положение по-късно съставятъ това, което днесъ се нарича сѣрбскій народъ“³⁾.

Въ края на XII вѣкъ сѣрбскій жупанъ Неманъ, владѣтель на Рашка, почна да простира владѣнията си на югъ и на истокъ, да присвоява български земи населени съ българи. Тия земи сж били котловинитѣ Метохия, Косово-поле и *западната* частъ отъ сегашното сѣрбско кралство. Въ по-горѣ приведенитѣ цитати Новаковичъ, като говори за погълнатото българ-

1) Ст. Новакович. Стара српска војска. Стр. 9, 47.

2) Ст. Новакович. Први основи словенске книжевности. Стр. 120.

3) Ст. Новакович. Први основи и пр. Стр. 119, 120.

ско население отъ сърбитѣ, разбира и тия послѣднитѣ области. Че тѣзи области сѣ били населени отъ българи, може да се приведагъ повече данни и съображения. Населението отъ тия области въ сърбскитѣ источники отъ XIII и XIV вѣкъ се нарича *мерони*, което име напомнюва старитѣ тракийци почти отъ сѣщитѣ мѣста; меропитѣ сѣ били подчинената маса, която е работѣла на завоевателитѣ сърбски господари и болѣри. Дълго врѣме историцитѣ, като говорятъ за жителитѣ отъ сегашното сърбско кралство, наричатъ ги *трибали*, т. е., съ името на старитѣ тракийци отъ сѣщитѣ мѣста. Спорѣдъ Дринова, славяно-българското население въ старо врѣме се простирало до отвѣдъ рѣка Колубара, почти до Дринъ (западната граница на сегашното сърбско кралство); сетнѣ отъ Митровица по една права линия — до устието на р. Черный Дримъ, на Адриатическото море¹⁾, слѣдователно до ония първоначални источни сърбски прѣдѣли, за които говорихме по-горѣ. До тая граница се е простирала българската държава още въ врѣмето на князь Бориса и прѣди него. При царь Симеона, въ българскитѣ земи, които отъ сетнѣ оставатъ на сърбитѣ, сѣществуватъ слѣдующитѣ епископски катедри: 1) бѣлградската съ

1) Дриновъ. Заселение Балк. Пол. Стр. 34. — Сжщо К. Гротъ. Изв. Конст. Багрян. о сербахъ: граница между болгарскимъ и сербскимъ землями совпадала съ южной границей нынешней Боснии и отчасти Герцеговины. Можно положительно сказать, что до Колубары племена принадлежатъ къ вѣтви мизийскихъ славянъ и получили названіе Болгарскихъ славянъ. Стр. 153. — „На востокѣ граница, отдѣлявшая сербовъ отъ болгарскихъ славянъ — вдоль Ибра и сербской Моравы. Сербію составляли окрестности рѣкъ Босни, Дрины, Рашки, западнаго рукава Моравы и Колубары. Впрочемъ очень сомнительно, чтобы восточное побережье Ибра, окрестности Топлицы, восточной Моравы, т. е. вся прежняя Дарданія были первоначально заселены сербами. Гораздо вѣроятнѣе что край этотъ сначала занятъ былъ болгарскими славянами и впоследствии сербскій языкъ взялъ перевѣсъ въ немъ. . . Статся можетъ, что первые (обитатели западнаго побережья нижней Моравы) также принадлежали къ послѣднимъ (къ обитателямъ восточнаго побережья Моравы, болгарскимъ славянамъ). Сербы пришедши въ этотъ край смѣшались съ живущими тутъ до нихъ славянами. Пограничная черта находилась при слияніи Ибра и Ситницы близъ города Митровицы и Липляна“. Шафарикъ. Т. II, кн. I, стр. 426, 427, 428. — „За русломъ Моравы и Ибра (на истокъ) сидѣли уже могущественные болгары. . . Отъ Моравы до Тимока и отъ Бѣлграда до Ниша вся страна называлась Болгаріей или Болгарскимъ лѣсомъ. Браничевцы, Кучане и Тимочане, три сильные вѣтви ихъ, стерегли ту страну „нижней или болгарской Моравы“ которая называлась такъ въ отличіе отъ „верхней“ въ нынешней Моравіи и Угріи. Беасоновъ. Болгарскія пѣсни. Стр. 10.

градове Бѣлградъ, Градецъ, Омнецаъ, Главеница и Бѣла-Църква; 2) браничевска съ градове Браница, Морабиска, Св.-Романъ, Гротъ, Дависка, Истрагланка и Бродариска; 3) прищинска съ градове Прищина, Хотносъ (Хвостно?), Лѣсковецъ и Вретосъ; 4) липлянска съ гр. Липлянь; 5) моравска; 6) моравицка съ градове Моравица, Козякъ и Словище; 7) вишеска съ градове Нишъ, Кромпосъ, Топлица и Свѣрлигъ; 8) частъ отъ видинската епископия по лѣвия брѣгъ на Тимокъ и 9) орейска(?)¹⁾. До XIII вѣкъ сѣрбитѣ сж имали само една епископия — Рашка, която отначало е била подчинена на бѣлгарската патриаршия, а сѣгнѣ на бѣлгарската охридска архиепископия.

Всички горѣописани бѣлгарски земи и слѣдъ X вѣкъ сж били бѣлгарски и отъ всички се считали за такива. Когато въ 1040 г. Дѣянъ повдигналъ бѣлгарското знаме противъ византийското владичество, първитѣ въстаници, негови другари сж били жителитѣ отъ Нишъ и Бѣлградъ. Най-напрѣдъ въстанието се распространило край Дунава около Бѣлградъ и по Морава. Дѣянъ избѣгалъ отъ Цариградъ и по Дунава пристигналъ въ Бѣлградъ, гдѣто събралъ въстаницитѣ. На кадѣто и да отивалъ Дѣянъ, бѣлгарскій народъ го посрѣщалъ съ въодушевление и съ викове го прославилъ като свой царь. Отъ Нишъ въстанието се распространило къмъ Скопие²⁾. Въ XII и XIII вѣкъ рѣка Сава се счита за граница мѣжду България и Маджарско. Пространството отъ Бѣлградъ до Морава е било гористо и се викало „бѣлгарски лѣсъ“ или „бѣлгарска пустиня“. Въ едно пѣтописание отъ тази епоха се казва: „като прѣминахмѣ панонската граница, влѣвохмѣ въ огромната пустиня, която се казва „бѣлгарска пустиня“. Самия Бѣлградъ се нарича *бѣлгарскій* Бѣлградъ въ отличие отъ маджарскій Бѣлградъ въ Трансилванія³⁾. Единъ сѣрбски лѣтописецъ, като расправя какъ турцитѣ въ XVI вѣкъ завладѣли Бѣлградъ, казва: „Въ лѣто 1522 прими царь Сулеменъ Бѣлградъ и свету Петку однесе и свету Феофану и *бѣлгарце* *прегнаше* тамо у

1) Голубински. Исторія Православ. Церквей. Стр. 32—34, 50, 51, 71, 73, 89—91, 460.

2) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 267. — Дримколовъ. Сѣрбскитѣ претенци. Бѣлгар. Прѣгледъ. Г. I, кн. V, стр. 163—164, 107.

3) Дримколовъ. Сѣрбскитѣ претенци. Бѣлг. Прѣг. Г. I, кн. V, стр. 106—107.

Цариградъ¹⁾“. Отъ XV до XIX вѣкъ всичкитѣ пѣтешественици, които сѣ отивали отъ Европа за Цариградъ прѣзъ българскитѣ земи, казватъ, че България захваща отъ Морава (и устието ѝ) и че тази рѣка въ долното ѝ течение служи за граница мѣжду България и Сърбия. Отъ устието на западна или сърбска Морава българската граница минавала отвѣдъ Българска Морава и почти достигала до Капаоникъ-планина²⁾.

Всячки помѣнати български области отъ IX до XIII вѣкъ сѣ били подъ влиянието на българската книга и на българското просвѣщение. Его какво казва Новаковичъ по тоя въпросъ: „Не по-малко яжки сѣ били връзскитѣ между Охридъ и Призренъ съ околността, *както сѣ и днесъ*. Отъ Скопие, кадето славянската книга още отъ началото трѣбаше да дойде, лесно е могла да се разпространи на сѣверъ по Морава къмъ Враня и Нишъ и на сѣверо-западъ къмъ Прищина и Рашка. Всичко това е могло да стане въ първитѣ години на X вѣкъ или даже въ края на IX вѣкъ. „Околностигъ на Бѣлградъ, между Морава и Дринъ, спорѣдъ Новаковича, най-малко сѣ били сгодни за книжовенъ напредѣкъ, защото сѣ били поприще на войнитѣ мѣжду Маджарско, България и Византия. „Това, което въ края на IX и въ първата половина на X в. — продължава Новаковичъ — се е образувало въ българската държава (книга, просвѣщение), се е распространило надъ сърбскитѣ земи (самъ Новаковичъ, както видѣхме, признава, че тия земи сѣ били „славянски“, а не сърбски), които сѣ били подъ България и прѣзъ Рашка се прѣнесло въ другитѣ сърбски земи. *Това (книга, просвѣщение) е останало като твърда основа* на „старий сърбский типъ“ прѣзъ всичкитѣ послѣдующи вѣкове дори до новитѣ дни“. „Българската държава е давала тогава направление на цѣлото Балканско славянство и освенъ това е работила за покрѣстванието на самостоятелнитѣ сърбски жупи. Тогава

1) Гласник епископског ученог друштва. Кн. 49. Статията на Рузараца. — (сѣщо Старине IX. 82).

2) Българ. Прѣгледъ. Год. I, кн. V. — Дримколовъ. Сърбскитѣ претенции. Стр. 107. Въ тия пѣтописания се казва, че отъ Ягодина, Морава дѣли България отъ Сърбия, а въ едното (Пер. Спис., кн. III, стр. 78) се казва още, че на югъ отъ Ягодина сърбско-българската граница върви по сърбска или западна Морава. А пѣкъ отъ книгата на Карича „Србија“, както ще видимъ по-долу, се вижда, че Крушевачкото и Алексиначкото (българско) плѣме на западъ отива до градецътъ Тръстеникъ; така щото ясно се опрѣдѣлятъ българскитѣ прѣдѣли между българска и сърбска Морава.

(872—876 г. г.) се покръстили сърбитѣ и тогава се основала първата сърбска епископия въ Рашка“. „Така прѣз втората половина на IX и прѣз X вѣкъ повече съ языка и новата писменность, отъ колкото съ черковната власть се е образувалъ „стари сърбски типъ“, който сж приели всичкитѣ плѣмена отъ Зета (Черна-Гора) и другитѣ вътрѣшни земи (Босна и Херцеговина) толкова по-лесно и по-бърже, колкото повече връзки сж имали съ българитѣ и съ черковно-византийската власть. Тѣй като българитѣ сж държали подъ своя власть голѣма часть отъ сърбскитѣ плѣмена (чети *българскитѣ*, които сѣтѣ прѣминали къмъ Сърбия), тия послѣднитѣ съ своето движение къмъ западъ сж влияли върху останалитѣ сърбски плѣмена. Така се създаде въ срѣднитѣ вѣкове окончателний „византийско-словенский“ (по-право казано старо-българский) просвѣтителенъ типъ, *който почти е еднакъ и за сърби и за българи*. Съ течение на врѣмето този типъ се е разширилъ и на по-голѣмата часть отъ сърбскитѣ плѣмена, макаръ и да не е могаль да обхване всички“¹⁾.

Отъ казаното до тукъ, възъ основание издирванията на сърбина Новаковичъ, слѣдва, че българский литературенъ языкъ, като се е распространилъ въ западнитѣ български области, отъ тамъ прѣминалъ и въ сърбскитѣ земи, гдѣто, почти неизмѣненъ, останалъ като литературенъ и черковенъ языкъ; сжщо слѣдва още, че българитѣ отъ западнитѣ български области, като били присѣдинени къмъ Сърбия, по-сетѣ сж разселили по на западъ, тамъ се смѣсили съ сърбитѣ и съ това значително видоизмѣнили сърбската народность и сърбский языкъ. Но всичко това у Новаковича се исказва доста тъмно и съ забивки; до нѣкадѣ по-ясно се обяснява сжщото отъ руский професоръ славистъ Флоринский, който инакъ е голѣмъ поклонникъ на сърбската идея. „Въ сърбо-хърватскитѣ земи — казва той — прѣди да се установи писменность на народний языкъ, широко е билъ распространенъ старо-славянский языкъ, който като литургически, богословски и въобще литературенъ, запазилъ тамъ и *по-късно прѣзъ много столѣтия* своето важно значение, макаръ и не еднакво на *истокъ* и на *западъ*“. „Въ старо-славянский языкъ (въ сърбо-хърватскитѣ паметници) *има известни слѣди* отъ мѣстний сърбо-хърватский языкъ. Това

1) Ст. Новакович. Први основи славянске книжевности. 135—139, 131.

е тъй наричаната *сърбо-хърватска редакция на старо-славянски* (т. е. *старо-български*) *языкъ*“. Въ босенските грамоти на кралъ Твърдко *языка* е чисто сърбо-хърватски, когато грамотитѣ на сърбскитѣ господари и власти на истокъ до Дубровникъ, макаръ и да се отличаватъ въ *языка* си отъ грамотитѣ на черквитѣ и манастиритѣ на сѣщитѣ мѣста, пакъ не сѣ свободни отъ примѣси на черковно-славянски *языкъ* (ще рѣче, въ грамотитѣ на черквитѣ и манастиритѣ черковно-славянски *языкъ* е много по-чистъ отъ сърбизми); сѣщо такива примѣси се чувствуватъ и въ *языка* на Душановий законникъ¹⁾.

„Чакавщината (най-западното сърбско нарѣчие) въ XIII — XV вѣкъ е обхващала по-голъмо пространство, отъ колкото сега; тя се чувала въ Далмация и вѣроятно въ една частъ отъ Босна“. „Распространението на *щокавщината* (источното сърбско нарѣчие, образувано подъ силното влияние на български *языкъ*) на западъ, въ значителна степенъ е било вслѣдствие прѣселението на народнитѣ маси отъ источнитѣ земи (отъ Призренско, Косово-поле, т. е. отъ българскитѣ земи) въ Далмация и Хърватско, а сетнѣ и на сѣверъ отвѣдъ Дунавъ и Сава. Тази колонизация може да се наблюдава *още при нѣманитъ* (XIII и XIV в.), а по-късно подъ турското иго тя е приела твърдѣ широки размѣри. Изселенцитѣ, разбира се, носили съ себе си и своя говоръ — источното нарѣчие, което се е измѣнявало подъ разни влияния²⁾.

Кои български земи сега подъ сърбска властъ или подъ сърбско влияние сѣ се запазили още до сега или, съ други думи, до кадѣ се простира сега български *элементъ* въ Сърбия и въ сърбскитѣ земи? Този въпросъ не е изслѣданъ добръ и се прѣдставлява доста тъменъ. Спорѣдъ вѣрната белѣжка на проф. Флорински, литературата за етнографическитѣ граници на сърби и българи *повече затѣмнява въпроса*³⁾. И дѣйствително тия, които възбуждатъ този споръ, гонятъ цѣльта именно да затѣмнятъ въпроса, защото го прѣнасятъ стъсѣмъ на друга почва — въ Македония, гдѣто нѣма защо да се възбужда такъвъ споръ.

1) Флорински. Лекции по славянскому языкознанию. Г. I, стр. 222—229.

2) Флорински. Лекции по славян. языкозн. Стр. 235.

3) Флорински. Лекции по славян. язык. Стр. 364. Дали ще се пробуди нѣкога въ българското общество интересъ къмъ забравенитѣ български земи, които обикновенно се смѣтатъ за сърбски?

Самъ Флорински има твърдѣ смѣтни понятия за западни-
тъ български етнографически граници. Спорѣдъ него „свършиж-
кото нарѣчие е прѣходно сърбско-българско нарѣчие“, което
е чувало въ источнитѣ погранични окрѣви на сърбското
царство (по р. Тимокъ). Такова сжщо смѣсено нарѣчие било
и онова, което се чувало тукъ-тамъ въ прѣдѣлитѣ на Стара
Сърбия. Но кое разбира той подъ дума а „Стара Сърбия“,
остава тъмно. Тѣзи български нарѣчия Флорински ги причисля-
ва къмъ сърбо-хърватската народностъ, защото въ звуково и
словарно отношение „напомнивали“ щокавското сърбско нарѣ-
чие, при всичко че въ формално — тѣ били по-близки къмъ
българскій языкъ¹⁾. Обаче сжщия авторъ въ друго едно свое
сѣчинение не се двоумява да признае, че въ XIII и XIV
вѣкъ населението въ Браничево (сега Пожаревацко и Кюприй-
ско) по дѣсния брѣгъ на долна Морава е било чисто българско²⁾.

По надирванията на Верковича, всичкитѣ села по сѣвер-
ний склонъ на Шаръ-Планина сж изключително български,
сжщо и въ гр. Призренъ славянското население не е сърбско
а българско. Отъ Качаникъ до скопската Черна-Гора и до горна
Морава, границата между сърби и българи е въ Косово-поле и
по горна Морава³⁾. Тази е границата на българскій елементъ
и спорѣдъ Раковски. Якимъ Груевъ въ 1870 г. е писалъ, че
гр. Призренъ отъ старо-врѣме е български градъ⁴⁾. Въ първи-
тъ наши народни борби за екзархия и за черковна самосто-
ятелностъ, въ втората половина на XIX вѣкъ, е зиналъ живо
участие и гр. Призренъ; тамъ е сжществувала българска чер-
ковна община до 1863 г., когато е била унищожена, благодарен-
ие на интригитѣ на Ястребова. Сърбина Гюрковичъ, който е пж-
тувалъ прѣвъ Албания въ 1873 г., пише, че въ Призренъ има
12,000 кѣщи съ 50,000 жители, отъ които 36,000 мохаме-
данци, 2,000 албанци-католици; 6,000 гърци, българи и власи
и само 1,000 души сърби⁵⁾. Гърци и власи въ Призренъ не
ще да има твърдѣ много, за това шесттъ хиляди Призрен-
ско население въ по-голтмата си часть трѣба да се падатъ

1) Флорински. Лекции по славян. язык. Стр. 366.

2) Флорински. Южные славяне и Византия. Ч. II, стр. 18.

3) Верковичъ. Топографическо-етнографически очеркъ Македонии. Стр. 43—44.

4) Гюбчевич. Стара Сръбја и Македонија. II, стр. 244.

5) Гюркович. Албанија, прѣте о земљи и народу. 1885 г., стр. 5, 11, 13,

на българският елементъ. Като болшинството отъ призренското славянско население е българско, трѣба да заключимъ, че именно то е *мѣстното* славянско население, а хилядата сърби сж придошелъ отсѣтнѣ елементъ. Около Призренъ, а особено на югъ къмъ Шаръ-Планина, християнското и мохамеданското славянско население, което се нарича *торбеши*, е българско. Най-новия нашъ сериозенъ изучавач на Македония В. Кънчевъ отчасти се занимава и съ българското население на сѣверъ отъ Шаръ-Планина; ето какво казва той по този въпросъ: българитѣ малко мѣсто запазили отъ нѣкогашнитѣ си пространи жилища отвѣдъ Шаръ, и то като промѣнили вѣрата си. Въ най-горното течение на призренската рѣка Бистрица се упазали нѣколко полумохамеданчени български села, които се казватъ *горни села* или *сиреници* отъ едно по-важно село, именувано *Сиреници*. Сжщо въ горното течение на р. Люма, подъ самитѣ поли на върха Коритникъ, се запазило българското полумохамеданчено население въ 42 села, които образуватъ малка планинска областъ, нарѣчена *Гора*. Че населението на Сиреници и Гора е българско, а не сърбско, свидѣтелствува языкътъ му, въ който нѣма сърбскитѣ падежи, а членоветѣ сж запазени въ пълна чистота. За тѣзи българи знаятъ Лежанъ и Макуновъ. Отвѣдъ Черна-Гора, въ долината на Българска Морава, (горното ѣ течение), българското население е запазено въ голѣма частъ на гиланската кааза¹⁾. Славистътъ Безсоновъ сжщо намира, че имало българи въ Косово-поле²⁾.

Спорѣдъ Верковича, всичкото пространство отъ скопската Черна-Гора до границитѣ на бившето сърбско княжество (прѣди 1878 г.), както и една голѣма частъ отъ това княжество, сж населени исклучително съ българи, разговорний языкъ на които е еднакъвъ съ языкътъ на македонскитѣ и тракийскитѣ българи. А именно: български сж голѣма частъ отъ гиланската кааза по лѣвий брѣгъ на горна Морава и съ градътъ Гиланъ; българскитѣ села се простиратъ къмъ Качаникъ и Прищина, до сѣверо-источний край на Косово-поле и въ Косово-поле до гр. Липлянъ; сетнѣ, лѣсковецката, нишката и пиротска-

1) Кънчевъ. Македония. Етнография и Статистика. 400. Стр. 29.

2) Безсоновъ. Болгарскіе пѣсни. „Кое гдѣ дожили до селѣ нхъ остатки (на сърбитѣ слѣдъ населението нмъ) виѣтѣ съ болгарами; вообще должно предполагать страна эта (Косово-поле), занятая въ первой древности болгарами, въ послѣдствие имѣла населеніе смѣшаное“. Стр. 13.

а каази. Въ бившето сърбско княжество, а сега кралство, на окржвитъ крушевачки, александарски и кюприйски, съ малки изключения, населението е българско; языка на това население не е сърбски, а е еднакъвъ съ языка на македонскитъ и прилунавскитъ българи¹⁾. Сжщитъ окржи, заедно съ прокоплийския, сж населени съ българи и спорѣдъ Раковски. Тѣзи граници на българската народностъ се поддържатъ и отъ учевитъ пажуваши Ханъ и Мекензи и Ирби. Иречекъ поддържа сжщитъ български етнографически граници, колкото се отнася до бившитъ турски области; обаче избѣгва да говори за населението отъ югоисточнитъ прѣдѣли на бившето сърбско княжество²⁾. Собствено, ако може да има споръ за народността на населението отъ казанитъ прѣдѣли на бившето сърбско княжество, то такъвъ споръ не би трѣбало и да се възбужда даже за овиъ български земи, които се присъединиха къмъ Сърбия въ 1878 г.

Г. Мисирковъ е написалъ една статия за нарѣчието на населението въ источна Сърбия. Отъ нѣкои подробности въ статията му и отъ установенитъ факти, за които ще говоримъ по на долъ, трѣба да се заключи, че неговитъ данни се отнасятъ главно къмъ нарѣчието въ Пожаревачко и Кюприйско, или къмъ тѣй нарѣченото моравско или рассавско „сърбско“ нарѣчие. Отъ това изложение се вижда, че въ языка на това население *нѣма неопредѣленното наклонение*, конструкцията на рѣчьта е българска и въобще сж запазени много български черти³⁾. Маджарский професоръ Иосифъ Сабо, който е пажувалъ прѣвъ Сърбия въ 1872—1874 г. г., казва, че населението въ бившето сърбско княжество се състои отъ три националности: сърби, българи и власи. Сърбитъ сж въ западната частъ на Сърбия до р. Морава; на истокъ отъ Морава живѣятъ власи и българи. Тукъ имало около 100,000 българи (разбира се, че тукъ се говори за Сърбия безъ Нишъ, Пиротъ, Враня, Лѣсковецъ и Прокоплие). Языка на българитъ не е единъ диалектъ на сърбский языкъ, но съвършено другъ языкъ; тукъ имаме

1) Верковичъ. Топографическо-етнограф. очеркъ Макед. Стр. 43—44.

2) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 743.

3) Българ. Прѣгледъ. Год. V, кн. I. Статията на Мисиркова. Стр. 121. — Въ граматиката на Маретич отъ 1899 г. рассавското или моравското нарѣчие се прѣдставлява като нѣщо отдѣлно отъ источното цокавско сърбско нарѣчие. — Въ 1741 г. оберкнеза или башкнеза отъ Пожаревацъ пише писмо на Будимци (Буда Пеща), казва имъ, че нареди добрува подъ турцитъ и се подписва: „Стефанъ Бугаринъ“. Исторически развитакъ српске задруге. Алексе Ивановича. 1896 г.

работа съ два языка, два типа: българина е съ низък ръстъ, некрасиво лице, трудолюбивъ, живѣе скромно и увеличава богатството си. Сърбина напротивъ е високъ, съ правилни черти на лицето, гостолубивъ и не обича да работи, за това е бѣденъ и не напредва. Сърбитѣ, като владѣюща народностъ, даватъ главния контингентъ на чиновницитѣ и въобще за всички фактори на общественния животъ. Сърбскій языкъ е официаленъ въ учрежденията и училищата. Българитѣ строго пазятъ своята националностъ и не се сродяватъ съ сърбитѣ, но тъй като тѣхната народностъ не се признава отъ властта, тѣ нѣматъ свои училища и не смѣятъ да си служатъ съ своя языкъ въ публичнитѣ работи¹⁾.

За българщината на населението отъ Крушевачко, Алексначко, Княжевачко, Зайчарско и въобще по лѣвйи брѣгъ на р. Тимокъ, можемъ да прѣдставимъ още слѣдующитѣ исторически и языковни данни. Въ сърбското въстание Карагеоргій наричалъ момчетата си отъ Княжевачко и Зайчарско „българи“; тамошнитѣ водители, Милославъ и попъ Радославъ, като искали отъ Карагеоргія помощъ, казали му да имъ испрати колкото има при себе си българчета; послѣдния имъ изпълнилъ желанието, като имъ испратилъ и Хайдугъ-Велко²⁾. Съ сърбскитѣ въстаници Хайдугъ-Велко се обяснявалъ на родното си нарѣчие (както сж правила и всичкитѣ други въстаници, и въобще може да се каже, че тогава е имало „смѣшание на языцитѣ“ въ лагера на „сърбитѣ“, които сж били една смѣсь); за неговата народностъ може да се сжди по думитѣ, които ги е казалъ при защитата на Неготинъ: „главата си давамъ, Неготинъ не давамъ“³⁾. Единъ нашъ книжовникъ видѣлъ въ бѣлградската библиотека една сърбска книга печатана прѣвъ 1815 г., въ която се казвало, че сърбитѣ се освободили (при Карагеоргія) благодарение помощта на българитѣ⁴⁾; а пъкъ извѣстно е, че тогава други българи, освѣнъ тия отъ источна Сърбия, не се

1) Отачбина. Май, 1875 г. Стр. 142—149.

2) Гласникъ србскогъ ученогъ друштва. Кн. 54. Иовановичъ. Црна река. Стр. 216.

3) Сборн. за нар. умотвор., наука и книж. Кн. II. М. Мариновъ. Политич. движения и пр. Стр. 71.

4) Съобщава проф. А. Теодоровъ. Въобще источнитѣ, а особенно крайно-источнитѣ окрѣзи на Сърбия: Неготинъ, Черна-рѣка, Княжевачъ, Алексенацъ и Крушевачъ, твърдѣ малко участие сж зимали въ сърбскитѣ въстания; за това

внимали участие въ въстанието. Самото име „Сърбия“, като еднородно понятие, не е било твърдѣ употребително; въ официалнитѣ книжа страната обикновенно се наричала „Расция (т. е. Сърбия) и Поморавле“¹⁾. Още отъ първитѣ дни на сърбското въстание, между войводитѣ и въстаницитѣ се проявяватъ двѣ течения, които сетнѣ се развиватъ въ двѣ ожесточени една срѣщу друга партии — западна, прѣдставлявана отъ Карагеоргия и по-сѣтнѣ отъ Милоша и двамата родомъ отъ Шумадия и — источна, ръководена отъ други войводи отъ источна Сърбия; когато първитѣ се боратъ противъ русското влияние въ Сърбия и прѣдставляватъ западното течение, послѣднитѣ клонятъ повече къмъ Русия и иматъ тенденция да се обрънатъ въ радикална и социалистическа партия²⁾. Тия двѣ течения съществуватъ и до послѣдно врѣме; водителитѣ на „источната“ партия сж българиитѣ Пашичъ отъ Зайчаръ и Таушановичъ отъ Алексенацъ. На 10 Юний 1810 г. русскій генералъ Цукатовъ пише на Зайчарскій войвода Милославъ на български: „Ние щемъ да дойдемъ въ вашата земя и щемъ да влеземъ въ вашето поле и въ вашитѣ кащи, иллемъ не щемъ нищо да се загуби отъ вашего блага. Защо страшное повеление на сичката войска отъ голѣмиятъ генералъ на фертъ-маршалетъ да се нищо не загуби отъ вашего блага и ние щемъ сичко да купимъ за наши пари, иллемъ да знаете щемъ да влеземъ въ вашата земя“³⁾. Тука очевидно русскій генералъ пише на български, защото знае, че Милославъ и неговитѣ въстаници на този языкъ по-добрѣ ще го разбератъ. Сърбскій

отначало тия окръзи не били признати за автономни заедно съ друга Сърбия, а били присъединени къмъ послѣдната въ 1833, благодарение дипломатическитѣ хитрости на Милоша и силната поддръжка на Русия. По единъ сърбски источникъ населението отъ тия окръзи въ 1865 г. е показвало особена привързаностъ къмъ турската империя и ако нѣкой минавалъ случайно въ Турция, въ Нишъ или Видинъ, носѣлъ на турския папа „поклонъ“ агне, масло, или медъ. „Често и сега можешъ да чуешъ отъ нѣкой старецъ: „когато сърбитѣ ни взеха“, или „когато Сърбия ни е завладѣла“. Гласникъ срб. ученог друштва. Градъ за топографију Княжовач. округа. Ст. Мачај 1866 г. Кн. 2., стр. 329.

1) „Мы князи расійскій и моравскій и весь народъ христіански находящи ся въ нашихъ странахъ“. Разборъ сочиненія Н. Попова. В. Богшичъ. Стр. 22.

2) Подробности у Н. Поповъ. Россія и Сербія. Два тома. Също и съчиненія на сѣщия за сърбската история отъ 1856 г. насамъ.

3) Гласникъ Српског ученог друштва. Кн. 54. Иванович. Црна река. Стр. 225—226.

държавен мъж и писателъ Иов. Ристичъ казва, че въ първата половина на XIX вѣкъ сѣрбитѣ наричали „българи“ жителитѣ отъ чернорѣчкий (зайчарскій) и една частъ отъ Тимокскій (т. е. княжевачкий) окрѣжи¹⁾. Сѣрбскій пръвъ министръ Милютинъ Гарашанинъ въ 80-тѣ години на миналото столѣтие въ единъ разговоръ съ единъ нашъ дипломатъ наричалъ жителитѣ отъ неготинскій окрѣжъ българи²⁾. Бащата на горѣпомѣнатия Таушановичъ, 70-годишенъ старецъ, въ сѣщитѣ 80-тѣ години въ Бѣлградъ е говорилъ на единъ българиинъ родомъ отъ Пиротъ: „до 1833 год. ний въ Алексенацъ (тогава още Алексинци) знаехме че сме българи; тогава като ни зеха сѣрбитѣ, почнаха да ни наричатъ сѣрби и така и ний станахме сѣрби. Старий Таушановичъ говорѣлъ на алексенацкото нарѣчие и употребявалъ членѣтъ, както говорятъ и въ пиротско³⁾. Единъ българиинъ отъ с. Сурдулица въ Вранско, напоследѣкъ прѣселенъ въ село Сливница, до 1876 год. живѣялъ въ Алексенацъ и Крушевацъ и расправа, че тамъ се говори сѣщо тѣй, както и въ неговото родно село; тава напр. казвали безъ членъ „ще идемъ на ниву“, а въ други случаи употребявалъ се члена: „нивата е наша“. Тукъ сѣщо не се употребявало неопрѣдѣленното наклонение⁴⁾. Миличевичъ привежда народни пѣсни отъ планинскитѣ прѣдѣли на Крушевачко за доказателство, че тамъ се употребява неопрѣдѣленното наклонение⁵⁾; обаче отъ тия примѣри се вижда, че тамъ се употребява това наклонение въ сѣщитѣ случаи, когато то се употребява по исключение и въ българскій языкъ. Около Бѣлградъ (въ

1) Ристичъ. Радикали и наши дипломатски успеси. Стр. 76.

2) Съобщава Михалаки Георгиевъ.

3) Съобщава запасний офицеръ Вахчевановъ.

4) Съобщава Милошевъ отъ с. Сливница, родомъ отъ с. Сурдулица.

5) Миличевич. Кисежевина Србија. Стр. 766:

Да те питам право да ми кажеш
Мо'ш ли говет свекра и свекрву
Мо'ш ли чешлат до девет довера
Мо'ш ли учит три миле заове
Мо'ш ли поит девет враних коня
Мо'ш ли китит девет златних узда
Мо'ш ли чуват два бистра кладенца.

Да не се забравя, че сѣрбскитѣ автори не могатъ да прѣдаватъ точно, безъ да измѣняватъ въ сѣрбски духъ, народнитѣ умотворения отъ источна Сърбия. Подчеркнатитѣ падежни окончанія трѣба да се приематъ съ резерва.

врачарски срезъ) има нѣколко села, прѣселени тамъ въ начало-то на XIX вѣкъ отъ Свѣрлишко, които и до сега отъ другото околно население се наричатъ български¹⁾; това показва, че въ време на сѣрбското въстание всичкитѣ жители въ Свѣрлишко се наричали българи. И сѣрбскій ученъ Каричъ до нѣкадѣ признава българщината на источна Сѣрбия; той казва, че въ Алексеначко, Княжевачко и Зайчарско се чувствувалъ „джхтъ“ на българскій языкъ²⁾. Известния изслѣдователъ на Македония, Д-ръ Вайгандъ, неотдавна като пжтувалъ прѣзъ неготинския окръгъ, въ источна Сѣрбия, отбелѣзва, че около Неготинъ въ нѣколко села населението говори сѣрбски; другото население е влашко и българско. „Въ Боговци населението е ромънско, но по на югъ селата Бѣла-Рѣка, Раготина, Вражогърнацъ, Зайчаръ сж български. Не бихъ могаль да кажа дали жителитѣ на този языковенъ островъ (сѣрбскитѣ села около Неготинъ) сж истински сѣрби; въ всѣки случай языкътъ, който чухъ въ Неготинъ и отъ селяни бѣше дѣйствително сѣрбски“³⁾. Ний знаемъ, че тия сѣрбски села около Неготинъ дѣйствително сж чисто сѣрбски и сж прѣселени тукъ въ миналитѣ столѣтия отъ западнитѣ сѣрбски земи⁴⁾. Но отъ друга страна, спорѣдъ нашитѣ данни, по-големата часть отъ жителитѣ на *гр. Неготинъ* сж българи и даже прѣселенни отъ Видинско въ началото на XIX столѣтие⁵⁾. Спомѣнатитѣ тукъ нѣколко сѣрбски села около Неготинъ сж окръжени съ други ромънски. Областъта на югъ отъ ромънскитѣ села, спорѣдъ Вайгандъ, е несъмнѣнно българска. Единъ селянинъ му казвалъ веднѣжъ: „Въ Крайна се гозори сѣрбски, сетнѣ други сѣрбски, който ако говоримъ право сж български, отъ Зайчаръ къмъ Нишъ и Пиротъ . . . “ „Селата отъ горното течение на Бѣла-Рѣка и притоцитѣ ѝ сж ромънски; но долното течение на тази рѣка е българско. Ромънскитѣ села Доботче, Гросъ, Малко-Ясиково и Табаковци на Гимокъ отдѣлятъ сѣрбскій языковенъ островъ около Неготинъ отъ българската областъ на Зайчаръ“. „Много названия на

1) Гласник. Кн. II, год. 1866. Опис врачарског среза. Богича.

2) Србија отъ Карич. Стр. 209, „както въ нагласъка тъй и въ облика“.

3) *Noù revista româna*. 1900 г. 15 Февруарий. С. Vaigand. Români и пр. Стр. 155—159.

4) Милчевич. Кнежевина Србија. Стр. 958.

5) По съобщенията на Михалаки Георгиевъ и Мит. Мариновъ.

мѣстности и села въ Неготинско и Хомоле-планина, сега населени съ романи, прѣдставляватъ българска славянска языковна форма: напр. *Дълбока*, а не по сърбски *Дубока*, *Тополница*, а не *Топоница*; една отъ първитѣ планински височини се вика *Столъ*, а не по сърбски *Сто*. Това показва, че романитѣ сж дошли тука и усвоили названията на тия мѣстности въ българско врѣме и отъ българи¹⁾. Трѣба да се забелѣжи, че задъ Хомоле почти цѣлий пожеревачкий окръгъ до Морава е населенъ сега съ романи.

Че населението въ источна Сърбия е българско и се отличава отъ другото сърбско население, може да се види и по носията, дрѣхитѣ на жителитѣ. По костюмитѣ, а сжщо и по типътъ на населението, тукъ може да се отличатъ двѣ или три български плѣмненни групи. Едната група съставляватъ окръжитѣ чернорѣчкий (зайчарский), княжевачкий и источната половина на алексиначкий, въ които жителитѣ се викатъ торлаци или шопи и сж еднакви по языкъ и по типъ съ жителитѣ отъ Пиротско, Вранско и отъ сегашното западно българско княжество — Трънско и Царибродско. Тукъ мъжетѣ не носятъ долни гащи, а само горни сукнени, бѣли, които сж тѣсни, на пояса стѣгнати съ ремикъ или връвъ и които въ повечето мѣста се викатъ „беневреци“. Обуватъ се съ цѣрвули и краката си завиватъ съ „навуща“. Обличатъ се съ кожуши, дълги до колене, съ „долама“ отъ сжщата дължина, обшита съ черни гайтани, съ дорамникъ и долактица отъ бѣло сукно, пакъ дълги до колене но безъ ржкави; най-отгорѣ обличатъ и една „дрѣха“ отъ черно сукно като дорамника, но съ ржкави. На кръста се прѣпасватъ съ поясъ, а на главата си носятъ калпакъ отъ овча кожа; по на сѣверъ, въ Зайчарско.

1) *Noa revista româna*. 1900 г. 15 Февр. с. *Vaigand*. Стр. 155—159. Сърбский шовинистъ Милоевичъ се билъ дълбоко растажилъ, като се научилъ, че единъ младежъ родомъ отъ княжевачкия окръгъ, като се учелъ въ Москва, наричалъ се българинъ и казвалъ, че и цѣлия княжевачки окръгъ е населенъ съ българи. Това „сърбинъ“ по-късно е билъ директоръ на едно сръдно учебно заведение въ Сърбия, билъ въхваляванъ отъ славянофилитѣ като български агентъ и на славянофилски сръдства е пътувалъ по Европа. Гопчевичъ. *Стара Србија и Македонија*. II, стр. 246, 247. — Въ началото на XIX в. въ алексиначкия окръгъ жителитѣ сж си записвали фамилитѣ съ окончание *овъ*. Документи у Богшичичъ. Критика на Россия и Сърбия отъ Н. Попова. — Единъ сърбски националенъ маршъ, както и Лешаниновъ маршъ сж прѣиначаване на български народни пѣсни отъ источна Сърбия (мотиви всеобщо-извѣстни въ България).

вълната на калпацитѣ е по-голъма, като у власитѣ. Женитѣ носятъ на главитѣ си дълги пешкири, като въ Царьбродско и Софийско, а съ забрадки се завиватъ само по градоветѣ. На кръста женитѣ се стѣгатъ съ поясъ, а по на югъ и съ коланъ съ голѣми „павта“. Надъ ризата се носи „сукня“ или „сукманъ“, дълга по нѣкадѣ колкото ризата, по нѣкадѣ до коленѣ. Сукнята по нѣкадѣ е цѣла, по други мѣста се състои отъ двѣ трѣстилки, прѣдня и задня.

Къмъ друга плѣменна група принадлежи населението по цѣлтѣ страни на българска Морава въ Лѣсковачко, Прокопийско и въ частъ отъ Нишко, Крушевачко и Алексиначко. Тука ижжетѣ носятъ на главата си фесъ съ лабаво завитъ пешкиръ, единия край на който е отпуснатъ, като въ Кумановско. Гачитѣ сж отъ тъменъ цвѣтъ и широки. Женитѣ по нѣкадѣ, като въ Лѣсковачко, носятъ на главата си дългъ пешкиръ, като шопкинитѣ, а другадѣ, по на сѣверъ, носятъ „тървели“ (едно парче дебела тъкана материя. Думата „тървели“ напомнимъ за названието на старитѣ тракийци отъ сжщата мѣстность „трибали“).

Населението отъ Кюприйско и Пожаревачко вѣроятно образува една трета българска плѣменна група. Тука, както казахме по-горѣ, язика се намира подъ по-силно сърбско влияние и въ народната носия се забелѣзватъ сърбски заимствувания, напр. сърбската „конга“ (женска шапка) въ малко видоизмѣненъ форма е доста распространена¹⁾.

Источната, българската частъ на Сърбия се отличава отъ западната и по своето икономическо и социално положение. Най-голъмитѣ градове въ Сърбия, освенъ Бѣлградъ, сж Нишъ и Лѣсковецъ. Отъ шестъ хиляди жители на горѣ иматъ само пестъ града, отъ които три—Пиротъ, Враня и Пожаревацъ — се падатъ въ българскитѣ земи. Занаятитѣ сж развити само въ источна Сърбия: отъ 675 въжари въ цѣлото крадство 624 сж въ Враня и Лѣсковецъ; климартството се работи само въ Пиротъ и околността му, грънчартството—въ Пиротъ и Нишъ; касърджинитѣ сж най-много въ Нишъ, Кюприя и Бѣлградъ; църводѣлството особено се работи въ источна Сърбия. Въ западна Сърбия сеособено цѣвги единъ занаятъ—опинчартството; въ источна Сърбия тоя „занаятъ“ го нѣма, защото всѣки селя-

1) Србија отъ Карич.

нинъ самъ си прави опинца¹⁾. „Първата тухла въ Шумадия сж донесли тухларитъ отъ Нишко и Пиротско. Въ Шумадия трудно може да се намѣри гираиъ, който да не е направенъ отъ пришелицитъ изъ Нишко или Торлака“²⁾. По-голъмо търговско движение се забелѣва, освенъ въ Бѣлградъ, още въ Нишъ, Враня и Пиротъ.

Въ западна Сърбия, както носитъ сж по-други отъ колкото въ источната, тѣй и икономическото състояние на населението е по-лошо, освенъ, може би, въ придунавската и присавската области, гдѣто населението повече се занимава съ земледѣлие и гдѣто то е заселено въ послѣднитъ два—три вѣка³⁾ отъ другитъ сърбски и български земи. Собствено и цѣлата Шумадия е населена съ сърби не отъ край-врѣме, но отъ XIV вѣкъ насетнѣ отъ по-западнитъ сърбски земи; по-напрѣдъ тѣзи мѣста повечето сж били пусги. Къмъ най-старото сърбско население въ кралството принадлежатъ само жителитъ отъ юго-западний край на държавата—около Ужица и планината Копаноникъ. Населението отъ Ягодинско, при сливането на двѣтъ Морави, вѣроятно има смѣсенъ сърбско-български характеръ. Чисти сърби има и на истокъ отъ Морава въ нѣкои села край тази рѣка въ Пожаревачко и Кюприйско, а сжщо и въ Неготинско, както видѣхме по-горѣ, но тѣ сж заселени тука не по-рано отъ XVIII столѣтие⁴⁾.

Най-малко и най-тъмни данни имаме за сжществуването на славяно-българско население на сѣверъ отъ Дунава — въ Влашко, Молдова, Трансилвания, Банатъ и частъ отъ Маджарско; но че тамъ е имало такова, не подлежи на никакво съмнѣние. На друго мѣсто обяснихме, че въ V вѣкъ, а слѣдователно и по-рано, на сѣверъ отъ Дунава между Днестъръ и Тисса, въ тѣй нарѣчената Дакия, живѣяли „склавинитъ“, които въ V и VI вѣкъ се прѣселили на югъ и захванали цѣлия Балканский Полуостровъ. Обаче при това прѣселение не сж се дигнали всич-

1) Сърбија отъ Карич.

2) Новакович. Село. Стр. 62.

3) Мемоари проте Матіе Ненадовича. 1867 г. Стр. 3.

4) Миличевич. Кнежевина Сърбија. Стр. 1077 („Херски“ села по горна Морава) и 958.

китѣ славяни отъ Дакия; тамъ останали още една голѣма часть отъ тѣхъ, които отъ IX до XV вѣкъ се прѣтопили въ ромънската и маджарската народности, като се смѣсили съ тия послѣднитѣ. За сѣществуванието на славяно-българи въ маджарскитѣ и ромънскитѣ земи говорятъ, както нѣкои кжси исторически извѣстия, така и славянскитѣ елементи въ язика и нѣравитѣ на тия два народа, а така сжщо и славянскитѣ названия на мѣстности, рѣки и населени мѣста въ стара Дакия, които не биха се запазили, ако, при заеманieto на тия мѣста отъ маджари и ромъни, тѣ бѣха съвършенно пусти. Че славянскитѣ елементи въ ромънския и маджарския язици сж именно български, може да се докаже отъ нѣкои факти и съображения: така ний виждаме, че въ тия язици сж запазени въ заетитѣ славянски думи славянскитѣ носни гласни, сжщо и гласната ъ, съгласната щ, както и много други языковни черти и специално славяно-български думи¹⁾. Ромънитѣ въ прѣдишнитѣ столѣтия (както и албанцитѣ до сега) съ името „славянинъ“ или „шкяй“ сж наричали

1) Напр. въ округа Мехединицъ географ. названия: Бановица, Беженица, Боровецъ, Бративой, Кленово, Курило, Дълбока, Дървари, Глогова, Прѣгреда, Врата; въ окр. Вълча: Бара, Богданъ, Бору, Братикулъ, Кривина, Драгна, Драганъ, Главанъ, Главиле, Поноръ, Заноджеде; въ окр. Горжъ: Калнику, Суходолу, Скокулъ, Рунку, Почивалищеа, Орлова, Ограда, Негованъ. Въ Молдова въ окр. Неампу, Сучава и Путна: Суха, Вахна, Бежани, Вистра, Богата, Илазулъ, Стълпъ, Завойу, Падина, Коа, Кракулъ, Панчиу, Сбойна и пр. Сжщо думитѣ въ язика: „майка“ и „тейку“ и др., боनावъ, друмъ, потека, стълпъ, прагъ, токмитъ и др. у ромънитѣ се употребяватъ въ българска форма. (Географ. рѣчници на ром. окрази). — По сѣщия въпросъ Шафарикъ. Т. II, кн. I, стр. 331—335. — Сѣществуванието и слѣдитѣ отъ славяни въ ромънскитѣ земи признаватъ и ромънскитѣ писатели: „Въ второто българско царство, славянитѣ влияяха върху ромънитѣ, като имъ дадоха въ голѣма часть отъ старото публично право и тѣй нарѣченото „право земско“. Това влияние захвана много по-рано отъ влиянието на язка, обичаитѣ и черквата. . . Първото влияние бѣше повече едно влияние на сжжителство, на непосредствено взаимодействие (15). Юридическитѣ уредби, като по-абстрактни понятия, бѣха останали непонятни за пастиритѣ-ромъни. Тия политически уредби тѣ усвоиха отъ славянитѣ (18). Славянскій елементъ сѣществува въ старата политическа организация, въ правото и въ голѣма часть отъ нравитѣ“ (65). *Dissescu. Originele dreptului român. 1899.* — „Славянскитѣ норми имаха голѣмо влияние, а може би, и най-значителното въ развитието на нашитѣ институции (6). Колкото се отнася до неписаното право—„обичая на земята“, знаемъ, че въ по-голѣмата си часть е отъ славянско потекло (208)“. *Негулеску. Studii de istoria dreptului roman, 1900 г.* „Резултатътъ е (отъ нашитѣ изслѣдвания), че старото наше право е онова на южнитѣ славяни“. Прѣдговоръ. Надежде. *Din dreptul vechiu român. 1898 г.*

само българскитѣ славяни¹⁾, а другитѣ славяни ги наричатъ съ тѣхнитѣ национални имена; това показва, че старитѣ славяни, съ които ромѣнитѣ сѣ дошли въ стълкновение въ Дакія, сѣ били именно славяно-българи и че ромѣнитѣ сѣ продължавали да ги наричатъ „славяни“ и тогава, когато тѣ сѣ приели името „българи“. Маджарскій историкъ и филологъ Ажбота обяснява, че Маджаритѣ, като заели сегашната маджарска територия, намѣрили тамъ гѣсто славянско население, на което языка е повлиялъ върху маджарския. Този языкъ е билъ *въ най-близко сродство съ тѣй нарѣчения старо-славянскій языкъ* (който е старо-българскій языкъ и е далѣкъ отъ околнитѣ сърбски, словински и словацки язици). Християнската терминология въ маджарския, както и въ ромѣнския, языкъ е славянска, напр. *vetsevnue* — вѣчерня, *malaszt* — милость, *szolozma* — служба, сѣщо и днитѣ на недѣлята *szerda* — срѣда, *csütös* — четвъртъкъ, *pentec* — петѣкъ, *szombat* — сѣбота сѣ славянски²⁾, отъ което излиза, че маджаритѣ сѣ приели славянскитѣ елементи въ языка си тогава, когато сѣ приели християнството, слѣдователно, когато се дошли въ Дакія въ IX вѣкъ, слѣдователно отъ българитѣ. Самий дакийскій славяно-българскій языкъ се е съхранилъ въ писменнитѣ паметници на трансилванскитѣ българи отъ Чегредѣ; отъ тия паметници ясно се вижда, че дакийскитѣ славяни въ Трансильвания сѣ били именно славяно-българи³⁾. Първитѣ влашки и молдавски господари въ XIII и XIV вѣкъ сѣ били отъ мѣстнитѣ влашки и молдавски славяно-българи; на тѣхъ и на мѣстния славяно-българскій елементъ се дължи славянскій периодъ въ ромѣнския държавенъ животъ и въ ромѣнската писменность⁴⁾. Въ XIV — XVI вѣкъ влахо-българската писменность въ Влашко и Молдова е достигнала до такъвъ расцвѣтъ, какъвто не е достигала българската писменность въ самата България по-рано⁵⁾; а това не можеше да стане, ако тамъ нѣмаше

1) Сборникъ за народ. умотвор., наука и книги. Кн. IX. Дакоромѣнитѣ и пр. Стр. 271. — Албанцитѣ сѣщо наричатъ българскитѣ славяни „шкен“. Макушевъ. Разысканія въ Албаніи. Варш. Универс. Извѣст. 1871 г., № 3, стр. 123.

2) Летописи матице сръбске. Кн. 202—203. Стр. 397.

3) Флорински. Лекціи по славянскому языковѣданію. Стр. 187, 188.

4) Пер. Спис. Кн. 61, г. II. Нашето изложение „Първитѣ влашки господари“. „Волошская и Богданская земля входятъ сюда (въ българ. народн. пѣсни) какъ мѣстности свои „родныя“. Безсоновъ. Болгар. пѣсни. Стр. 109.

5) *Români și Bulgari* отъ проф. Bogdan. Стр. 29.

мѣстенъ славяно-български елементъ. „Славянитѣ — казва професоръ Гротъ — сж спомогнали да се основе и усили първата маджарска държава, като сж били въ всѣко отношение по-културни отъ тѣхъ. Това културно влияние е било толкова силно, щото въ началото на XI вѣкъ маджарското държавно влание се е издигнало въз основа на славянскитѣ политически уредби и славянскій духъ. Многочисленнитѣ мѣстни славянски жители кръвно сж се смѣсили съ маджаритѣ, така щото послѣднитѣ не само въ языка, но и въ народния типъ и характеръ сж усвоили много славянски черти“¹⁾. Още въ XVII вѣкъ маджаритѣ до извѣстна степенъ си служатъ съ старо-българскій языкъ, като съ литературенъ и дипломатически.

Слѣди отъ славяно-български плѣмена на сѣверъ отъ Дунава въ историческо врѣме имаме нѣколко. *Крайна* се нарича мѣстността въ Банатъ, около Мехадия и Оршова, която очевидно е продължение отъ тимовската Крайна, сега въ источна Сърбия. Въ банатската Крайна въ XIII и XIV вѣкъ населението има *кнежеска* организация и собственитѣ имена на жителитѣ сж славяно-български²⁾; това ни дава поводъ да мислимъ, че тукъ е имало славяно-български плѣмена отъ западното българско нарѣчие, като въ Видинско, гдѣто сжщо е имало до послѣдно врѣме кнежеска плѣменна организация. Че тукъ трѣба да е имало славянско население отъ най-старо врѣме, мислимъ, че може да се заключи още по това, дѣто още въ римско врѣме тукъ имало единъ административенъ центъръ съ славянско име³⁾. Въ началото на IX вѣкъ при устието на Морава се спомянуватъ нѣколко славянски плѣмена, отъ които едни навѣрно сж били на сѣверъ отъ Дунава въ Банатъ и Крайна⁴⁾. Между българ-

1) К. Гротъ. *Маджаре и славяне въ прошломъ*. Варшав. Универ. Извѣстія. 1893 г. № 6. Въобще Гротъ несправедливо и слабо оцѣнява славяно-българското влияние въ Маджарско, като прѣувеличава славянското влияние на руситѣ и сѣрбитѣ въ Маджарско. Сжщо въ съчинен. Моравія и Мадари и Изъ исторіи Урбіи и Славянства. — Близко до Буда-Пеща въ XVII в. имало мѣстность и манастиръ Св. Андрей, които още се викали „Болгарія“. Гласник срп. учен. друш. 1860 г. Кн. XII, стр. 683.

2) Нашето изложение „Първитѣ влашки господари“. Въ Крайна-Банатъ власитѣ жители и сега се викатъ „Краинци“ „*Margineni*“. „Крайна“ има още въ карансебешскій Банатъ, въ сѣверна Трансилванія въ Морамурешъ и въ романскитѣ колонии въ Галиция.

3) *Zerna* (Черна) на р. Черна около Оршова. Негулеску. *Studii*. Стр. 59.

4) „Славянскія вѣтви жившія на западъ по обѣимъ сторонамъ Дуная, отъ

скитѣ епископии въ IX и X вѣкъ се спомянува една Черницка (tou tshérnicou), която, може би, е била тука на рѣка Черна¹⁾. Сѣ тука сж седѣли въ X вѣкъ и българскитѣ войводи Кеанъ и сѣтнѣ Ахтумъ²⁾. Други славяно-български плѣмена е имало въ Мала Валахия, гдѣто при заражданието на влашката държава срѣщаме кнежеска плѣменна организация съ всичкитѣ призващи на славянско население³⁾; въ южна Трансилванія въ Алмашъ и Фагарашъ и тамъ, гдѣто се е намиралъ историческии Болгаръ-Чегредъ, источницитѣ спомянуватъ за славянско население⁴⁾; между другото тукъ се спомянува за едно плѣме поротники или бродники⁵⁾. Едно славянско плѣме е живѣяло около Липа, по-лѣвия брѣгъ на р. Марошъ, по-горѣ отъ Арадъ, въ края на Трансилванскитѣ планини, което не искало да се подчини на маджаритѣ⁶⁾. На границитѣ на Валахия и Молдова се спомянува въ XIII вѣкъ едно плѣме *бродници*, като мѣстонахождението му не се опрѣдѣля точно⁷⁾; обаче можемъ да прѣдполагаме, че то се е намирало въ мѣстността *Вранча*, въ расклонението на Карпатитѣ, гдѣто въ XIV — XVIII вѣкъ се спомянува за едно влашко плѣме съ военна организация⁸⁾. Общинската организация на това плѣме трае до началото на XIX вѣкъ, когато съставляющитѣ го села си раздѣлятъ земитѣ⁹⁾. Отъ славяно-българска народностъ трѣба да се мисли, че сж били и плѣмената около Сучава (въ Буковина), гдѣто се заражда молдавската държава първоначално съ славяно-български характеръ и въ Тигечъ — срѣдна Бессарабия, гдѣто едно воинственое влашко плѣме прѣвъ XVI — XVIII вѣкъ служи като главенъ оплотъ на молдавскитѣ господари противъ татарскитѣ нападе-

Тимока до устїа Дравы—бодричи, кулевчане, тимочане и признававшїа себя подданными болгаръ“. Гилфердингъ. Сочиненїя. Т. I, стр. 41. — Също и „сєверяне“. Шафарикъ. Т. II, кн. I, стр. 343—350.

1) Голубински. Исторїя правосл. цєрквей.

2) Сборн. за народн. умотвор. и пр. Дакоромъжитѣ и пр. Стр. 243—244.

3) Първитѣ влашки господари. Пер. Спис. Кн. 61—62.

4) Първитѣ влашки господари.

5) *Originele principatelor române*. Onciul. 1899 г. Стр. 239.

6) Ж. М. Н. Пр. Кн. 299, 1895 г. Филовичъ. Очеркъ карпатской территории и населенїя. Стр. 217.

7) Първитѣ влашки господари.

8) *Discriptiunea Moldovei* отъ Cantemir. Издание. 1875 г. Стр. 134—135. — „Милчени“ на р. Митковъ по Шафарикъ. Т. II, кн. I, стр. 337.

9) *Noa revista româna*. 1900 г. 15 Октомвр. *Nadejde*. *Originea dreptului român*.

ния¹⁾. Славяно-българскитѣ плѣмена въ Молдова, Влашко, Тракия и Маджарско по необходимостъ трѣба да ги търсимъ въ ония влашки и маджарски плѣменни групи, които по-късно съхраняватъ всичкитѣ признаци на първоначалната славянска организация, съ много славяно-български прѣживѣльци въ язика и цѣлия общественъ строй. Старата българска държава въ Х и Х вѣкъ е обхващала българскитѣ земи въ Балканскій Полуостровъ и цѣла стара Дакия, до гдѣто е имало славяно-българи; очевидно това съвпадение на българската държавна властъ съ етнографическитѣ славяно-български граници е имало своитѣ причини въ съзнанието на всичкитѣ българи на тѣхното национално единство.

Въ срѣднитѣ вѣкове една значителна частъ отъ Западната крайна Мала Азия е била населена съ славяно-българи. За прѣселението на тия славяни знаемъ слѣдующето. Въ лѣтописа на Теофана, кадѣ 664 год. се чете, че Абдерхамъ, синъ на Хонда, като опустошилъ Ромѣния (Византия), по единъ договоръ изселилъ отъ тамъ въ Сирия 5,000 души въ Анадоиската областъ въ

1) *Discriptiunea Moldovei*. Стр. 134—136. Такова мѣсто е имало и въ Кемпунунгъ влашки (Дългополе, както се вика и до сега отъ власитѣ). Тука при избранието на жупана или „жудеца“ населението отъ града се е дѣляло на двѣ партии—партията на шкентѣ (славяно-българитѣ. И до сега има махала на шкентѣ и черква на шкентѣ) и на ромѣнитѣ; къмъ послѣднитѣ се присѣдинявали католицѣтъ и надвѣждали на шкентѣ; на избрания викали: „да живѣе жупанъ жудецъ!“. *Dictionarul geografic, județul Muscel*. Стр. 78, 79; за Дългополе стр. 128. Въ по-ново врѣме много българи сѣ се прѣселили въ Влашко и Молдова. Вайгандъ изброява до 50,000 жители българи въ повече села въ Влашко (безъ Молдова), но такива села има още, които сѣ останали незабелѣзани отъ нѣмския ученъ, напр. край Дунава около Гюргево и срѣщо Черна-Вода. Всички тия колонии не сѣ по-стари отъ XVIII вѣкъ. Интересно е да се дирятъ въ Влашко слѣди отъ българскитѣ колонии отъ XVI и XVII столѣтіе; по край това, може би, ще си обяснимъ много работи и за първобитнитѣ българи въ влашкитѣ земи. По разказитѣ на нѣкои компетентни лица, въ сегашното население на гр. Гюргево можело да има само $\frac{1}{3}$ частъ отъ жителитѣ чисти власи (ромѣни), а другитѣ били българи; спорѣдъ други тамъ истинтѣ власи съставлявали само $\frac{1}{8}$ частъ. Тогавъ, каква картина ще да е прѣдставлявалъ Гюргево въ XIV—XVII столѣтіе? Самото име на гюргевския о-рагъ „Влашка“ напомня „влашката земя“ отъ българскитѣ народни пѣсни, кадѣто българскитѣ овчари отивали да си пасятъ стадата,

село Скевоколъ. Спорѣдъ сѣщій лѣтописецъ въ 688 год., когато Юстинианъ Ринотметъ покорилъ Славиния „вель голѣмо число славяни — една часть военноплѣнни, други по договоръ — и ги прѣселилъ въ областъта Обсикия, въ Мала Азия“. Отъ тѣзи славяни Юстинианъ събиралъ 30,000 души постоянна войска; значи, общото нѣмъ число е било около 200,000 души. „Въ 754 год., вслѣдствие на вълненията въ България, много славяни отъ тамъ прѣминали въ Византия и били заселени въ Мала Азия по р. Артанъ“. Това кратко извѣстие на Теофана се допълнюва отъ другитѣ историци съ обяснения, че тия славяни прѣминали Евксинъ въ число до 208,000 души¹⁾. Всички тия славяни, които сж били населени не далечъ отъ Дарданелитѣ, съставлявали единъ доста значителенъ славянски елементъ въ Мала Азия. Обаче тия сж само отбелѣзанитѣ отъ историцитѣ славянски прѣселения въ Мала Азия прѣвъ VII и VIII вѣкъ; но колко други славяни трѣба да сж отишли слѣдъ първитѣ прѣселенци, които сж останали неотбелѣзани отъ историята? Въ 919 год. българската войска на царъ Симеона е стигнала до Дарданелитѣ и се опитала да земе гр. Лампсакъ, на азиатския брѣгъ, срѣщо Галиполи. Тогава патриархъ Николай побързалъ да съобщи на Романъ Лакпинъ, „че, ако българитѣ сполучатъ въ намѣрението си и заематъ позиция отъ другата страна (на азиатския брѣгъ) около Лампсакъ, ще бѣде трудно да се поправи работата“²⁾. Тука патриархъ Николай не е ли ималъ прѣдъ-видъ именно славяно-българскитѣ сили около Лампсакъ, съ които царъ Симеонъ е могаль да се съедини?

Въ образуването и запазването на никейската империя въ крайна Мала Азия въ XIII вѣкъ, славянскій елементъ е игралъ първостепенна роль. Тия славяни сж били не само прѣселенитѣ тамъ въ VII и VIII вѣкъ, но и други прѣселени въ XIII вѣкъ. За тия послѣднитѣ има двѣ извѣстия. Въ една ораторска рѣчь, като се възхваляватъ дѣлата на никейския императоръ Тодоръ Дука Ласкарисъ, казва се: „ти съединявашъ въ едно двойното име *церсоскитъ*, защото прѣсели скита (славяни) отъ западнитѣ области (отъ Европа) и отъ неговитѣ поклѣнни на истокъ (въ Азия) създаде служебентъ на-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II, 1883 г. Къ исторіи крестьян. землевладѣн. пр. Стр. 318—321.

2) Дриновъ. Заселеніе Балкан. Полуострова. Стр. 21.

юдь (военна сила), като застъпни персигѣ (азиатскитѣ турци) съ
ѣца (свои хора); по такъвъ начинъ ти обуздавашъ neodържи-
ния напоръ на персигѣ (турцитѣ) къмъ западъ (къмъ европей-
скитѣ области на Византия) и съ това дарувашъ на своитѣ под-
данници таково прѣкрасно положение (т. е. миръ)¹⁾. Тукъ о-
евидно се говори за едно ново прѣселение на славяни въ Ма-
а Азия, отъ които никейскій императоръ създалъ военно опъл-
чение да пази границитѣ на империята отъ къмъ турцитѣ. История-
а Пахимеристъ за сжщитѣ славяни расправя, какъ били привър-
ани къмъ династията на Ласкаритѣ и какъ успѣшно пазили
раницата отъ къмъ турскитѣ прѣдѣли въ Мала Азия. За сж-
ия императоръ, който „е прѣселилъ скита въ Мала Азия“, се
асправя, че обичалъ да прѣкарва лѣгнитѣ и есеннитѣ мѣсѣци
ъ Лампсакъ, гдѣто ще да е билъ окръженъ отъ обичнитѣ си
лавяни. Никейскій императоръ Иоанъ Дука Ватаци искалъ да
ключи съюзъ съ царь Асенъ II, за да може съ негова помощъ да
оди борба съ латинянитѣ въ Цариградъ. Първитѣ прѣговори
жду двамата владѣтели се водили въ Галиполи въ 1235 год.,
окончателний съюзъ билъ заключенъ въ Лампсакъ. Тука сж
гнали тържествата за згодявката на никейскій прѣстолонас-
ѣдникъ Тодоръ съ дъщерята на българскій царь — Елена. Тука
е е събралъ събора отъ българското и гръцкото духовенство,
а който цариградскій патриархъ Германъ възвѣлъ българския
рхиенепискъпъ Иоакимъ въ патриаршескій санъ; така щото съ името
а гр. Лампсакъ е свързанъ единъ отъ най-важнитѣ моменти отъ
ългарската история. Професор. Успенски, като говори за гия съби-
ия, загатва, че, при избиранieto на гр. Лампсакъ за мѣсто на тия
олитически събития, царь Асенъ II, който е билъ тогава по-
яния съюзникъ, се е ръководѣлъ, може би, не само отъ благо-
риятното положение на градътъ за двѣтъ страни, но и отъ
импатитѣ на мѣстното славянско население²⁾. Прѣзъ срѣдни-
ѣ вѣкове гр. Лампсакъ е водѣлъ жива търговия съ Димотика,
раня (Екрене около Варна) и Макрокампо³⁾, който, може би, е
ъмулуунгъ или Дългополе до Брашовъ. Всичко това показва, че
иадната крайна Мала Азия е водила живи сношения съ тога-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II, 1883 г. Стр. 339.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 231, 1884 Февр. Стр. 304?

3) Ж. М. Н. Пр. Кн. 231, 1884 Февр. Стр. 334. — За по-новитѣ български
омонии въ Мала Азия вижъ В. Канчевъ. Изъ Мала Азия. Българ. Прѣгледъ, Год.
, кн. VIII.

вашнитѣ български земи въ Европа, което пъкъ може да се обясни и съ националнитѣ връзки на европейскій и азиатскій бръгове.

Въ срѣднитѣ вѣкове, въ пространството, което обхващала славяно-българската народностъ, сж живѣяли още тѣй нарѣченитѣ „власи“ и българитѣ-туранци. И двата тия народа трѣба да се отнесятъ къмъ българската народностъ, защото, както ще видимъ по-надолѣ, „власитѣ“ сж били прѣимуществено отъ славянско и до нѣгдѣ българско-туранско происхождение; а българитѣ-туранци сж едната половина на българската народностъ, защото старитѣ българи се дѣлѣли на двѣ: българя-туранци и българи-славяни; прѣвъ срѣднитѣ вѣкове тия двѣ народности се слѣли и прѣтопили въ една славяно-българска народностъ.

Между VII и XV вѣкъ често се говори за *власи* на Балканскій Полуостровъ, на югъ и на сѣверъ отъ Дунава. Повечето отъ историцитѣ смѣтатъ всичкитѣ власи за една особенна националностъ — за потомци на старитѣ римляни. По нашето мнѣние думата „влахъ“ не означава ромънска или романска националностъ, а понятието — пастиръ, скитникъ или овчаръ. Една голѣма часть отъ власитѣ, за които се говори въ источницитѣ, почти до края на срѣднитѣ вѣкове сж били отъ славянско происхождение, т. е. славяно-българи. Между тия власи, рѣдко на югъ отъ Дунава, а по-често на сѣверъ, се срѣщали и власи отъ романско происхождение; именно тия романски власи на сѣверъ отъ Дунава, като се смѣсили съ славяно-българскитѣ власи, образували сегашната ромънска националностъ. На югъ отъ Дунава, на Балканитѣ и въ Македония ромънски власи сж съществували твърдѣ малко, и то, като прѣселенци отъ дунавска Дакия, а всичкитѣ други власи сж били повечето славяни. И дѣйствително, кои сж доказателствата, че власитѣ на югъ отъ Дунава сж били именно ромъни, а не славяни? На първо мѣсто поддържателитѣ на романизма на власитѣ указватъ на нѣкои топографически названия, особено на планински върхове, които доказвали, че въ срѣднитѣ вѣкове планинитѣ на Полуострова били населени съ власи ромъни, наур. Стари-Влахъ (?), Романия, Корона, Урсуде, Негришоръ и др.¹⁾ Обаче планин-

1) Ст. Новакович. Село. Стр. 31.

скитѣ мѣстности и върхове иматъ и други хиляди названия чисто славянски, та какво значатъ при тѣхъ нѣколко романски имена? Тия нѣколко названия твърдѣ лесно могатъ да се обяснатъ съ жилищата на малкото романски власи, които, прѣзъ всичкитѣ срѣдни вѣкове, каго прѣселенци или пастири сж живѣяли между българитѣ. Даже и въ XIX вѣкъ и до сега ромжнски пастири отъ Трансилванія пасятъ стадата си въ сѣверна България и Добруджа. На второ мѣсто идатъ собственнитѣ имена на власитѣ въ България и Сърбия, които се срѣщатъ въ источницитѣ, напр. Бувъ, Букоръ, Шербанъ, Алтаманъ, Шишманъ, Храюлъ, Даюлъ, Нѣгулъ, Хранулъ, Дражулъ, Ранулъ и др.¹⁾ Но отъ приведенитѣ имена само първитѣ двѣ иматъ чисто ромжнско происхождение, а другитѣ повечето сж славянски. Окончанието *улъ* въ горнитѣ думи на първъ погледъ показва да е ромжнский членъ, но какъ се е образувалъ този ромжнски членъ и не се ли е срѣщало това окончание и по-прѣди въ нѣкои славянски думи? Въ нашитѣ народни пѣсния често се срѣщатъ имена съ окончание „улъ“, напр. Секулъ—Секула, но ще бжде, мислимъ, прибързано да приемемъ, че тѣ сж ромжнски имена. Безъ съмнѣние е, че никой нѣма да поддържа, какво българский болѣринъ при Царь Петра, — *Сурсуеулъ* — е носилъ ромжнско име.

Въ изслѣдванието на г. г. Милетичъ и Агура за дакоромжнитѣ се цитиратъ по-характернитѣ мѣста отъ источницитѣ, въ които се говори за власитѣ, но и отъ тия источники не може да се види по единъ положителенъ начинъ, че въ тѣхъ се говори за ромжни, а не за славяни. Кекауменъ въ XI вѣкъ, като говори за власитѣ въ Елада и Тесалия, казва, че тѣ сж били даки или бесси, че по-напрѣдъ сж живѣяли на Дунава, близо до Сава, въ мѣста укрѣпени и трудно проходими (очевидно въ Банатъ темешварский и Карпатитѣ), че тѣ имали въ първото си отечество за царь Децебала, когото покорилъ Траянъ, че тѣ—власитѣ, сж били много лоши и пр.²⁾ Отъ всичко това по-скоро можемъ да заключимъ, че тия власи сж били славяни, а не романско плѣме, че тѣ се прѣселили отъ Дакия въ Елада и Тесалия въ VI вѣкъ, т. е. когато сж се прѣселили на

1) Ст. Новакович. Село. Стр. 31.

2) Сборникъ за народи. умотворения, наука и книжнина. Кн. IX. Дакоромжнитѣ и пр. Стр. 232.

Полуострова послѣднитѣ славянски прѣселенци отъ стара Дакія. Казва се, че Кекауменъ ималъ смѣтни понятия за исторіята и за това бъркалъ власитѣ съ дацитѣ; но, може би, именно Кекауменъ ни дава едно отъ най-яснитѣ извѣстия по единъ другъ много важенъ въпросъ—за националността на старитѣ даки. . . Въ единъ другъ источникъ се говори за жителитѣ на България, които на „простия мѣстенъ языкъ“ се казвали „власи“¹⁾. Источникитѣ казватъ още, че Асенъ и Петъръ били власи и че „власитѣ“ освободили България. Русскій лѣтописецъ Несторъ расправя, че маджаритѣ, като прѣминали край Києвъ, почнали война противъ власитѣ и славянитѣ, които тамъ живѣяли; „именно тукъ по-напрѣдъ седѣха славяни, а власитѣ усвоиха славянската земя. *Слѣдъ това дойдоха угритѣ и испидиха власитѣ* и взѣха имъ земята и се настаниха покрай славянитѣ. Огъ тогава (тази земя) се нарича угорска земя“. Тука подъ името „власи“ абсолютно не може да се разбиратъ старитѣ римляни, защото маджаритѣ завоюваха новитѣ си земи отъ българитѣ-славяни и туранци. Тука власитѣ по всѣка вѣроятностъ се противопоставятъ на славянитѣ не като друга националностъ, а като население съ други економически и социални условия. Същото може да се каже и за извѣстията на анонимния нотариусъ на кралъ Бѣла, който говори ту за „славяни и власи“, ту за „българи и власи“²⁾. Заслужава да се

1) Сборникъ. Кн. IX. Дакоромѣнитѣ и пр. У Анна Комнена: „и колкото избрахъ пастирскій животъ, тия на простия языкъ се наричатъ власи“. У Никита Хонната: „варваритѣ отъ Балканитѣ, които по-напрѣдъ се наричаха мизии, а сега се наричатъ власи“.

2) Сборникъ. Кн. IX, стр. 243, 244. Русскитѣ лѣтописци дѣлятъ старитѣ българи на двѣ: на „болгаре волошскіе“ или волохи и на „болгаре камскіе“. Мин. Сбор. Кн. 16—17, стр. 531. Че тука има нѣщо неясно и че въ всѣки случай трѣба да се тълкува думата „волохъ“ на Нестора не въ полза на мнѣнието, че тя значи римляне, може да се заключи отъ внимателното прочитане на Нестора: „Волохомъ бо нашедшемъ на словени на Дунайскія, сѣдшемъ въ нихъ и на-селящемъ имъ. . . Оугри. . . почаша воевати на живущая ту волохи и словѣни. Сѣдѣху бо ту словѣни и волохове прияха землѣ словѣнску; по семъ же оугри прогнаша волохи и наслѣдиха землю и сѣдоша съ словени покоривше я подъ ся. По мнозѣхъ же временѣхъ сели суть словѣни по Дунаеву, гдѣ есть нынѣ Оугорска земля и Болгарска“. Тука „власи“ и „българи“ може да означаватъ единъ и същи народъ, като се употребява веднажъ специалното име „българи“ и другъ пътъ името „власи“, което повече означава хора въ особено економическо и социално положеніе. Забелѣжително е, че Несторъ римлянитѣ нарича съ собственното имъ име „римляне“. Въ числото на народитѣ у него вли-

спомене, че власитѣ въ Влашко въ XIII и XIV вѣкъ сѣ дѣлятъ на много „влашки народи“, между които има „власи“ и „кара-власи“¹⁾. Най-послѣ, понеже скоро слѣдъ X вѣкъ се явяватъ и ромѣни-власи, то възможно е нѣкой авторъ да говори именно за тѣхъ, като за власи, и да ги противопоставя на славянитѣ и бѣлгаритѣ²⁾. Отъ друга страна, положителни данни говорятъ, че византийцитѣ подъ името *власи* сѣ разбирали именно славяно-бѣлгаритѣ. „Въ днитѣ на царетѣ иконоборци Левъ Исавръ и синъ му Константинъ Копронимъ и внука му Левъ, въ тия злочести дни на смутове и безрѣдници (въ VIII вѣкъ), дойдоха на Атонскій полуостровъ *власитѣ рихници и сагудати* съ своитѣ семейства, защото нѣмаше кой да имъ противостои и ги отрази“³⁾. А рихниците и сагудатитѣ, нѣма съмнѣние, не сѣ били ромѣни.

Въ IX и X вѣкъ, когато по-голѣмата частъ отъ славянитѣ и другитѣ скитнически народи (прѣимущественно турански) се заселили на извѣстни мѣста и се привѣрзали къмъ земята, една частъ отъ тѣхъ продължава още да се скита и да се занимава главно съ скотовѣдство. Тия скитници, вслѣдствие на разни причини, били строго различавани отъ заселеното население; една отъ причинитѣ е било и особенното имъ юридическо положение. Така щото населението тогава се е дѣлѣло на два отдѣлни класса: на постоянни жители, подданици на царството, и на скитници-власи. „Власитѣ—казва Новаковичъ—въ началото на това столѣте (XIX), въ планинитѣ около Пиндъ (както ги описва Пуквилъ) сѣ само послѣдни остатѣци на животъ много старъ на Балканскій Полуостровъ; съ това Полуострова е популявалъ чудноватъ и оригиналенъ изгледъ, съ население на половина номадско, на половина настанено“. Сѣщия авторъ по

затъ: галичане, волѣхва, римляне, нѣмци, фрагове и др., тука за „българе“ не се спомява. Освенъ това, той указва на единъ „волѣшки“ народъ край Балтийското море, който не може да бѣде французскій, както искатъ да кажатъ нѣкои, защото французитѣ, както видѣхме, отдѣлно се споменаватъ. Шафарикъ. Т. I, кн. I, стр. 376, 377; т. II, кн. III, стр. 100.

1) Първитѣ влашки господари.

2) Тѣй Анна Комнина на едно мѣсто расправя за едни власи „които се казвали, че сѣ стари колонисти отъ Италия“.

3) М. Соколовъ. Изъ исторія Болгаръ. Стр. 120. Такива „власи“ срѣщаме и въ Чешско-Моравия, въ Польша, въ сърбскитѣ земи и другагѣ още, въ XII—XV столѣтне. Би било чудно да се мисли, че всички тия власи сѣ били сѣ ромѣни.

сжия въпросъ на друго мѣсто пакъ забелѣва: „по занятие селянитѣ на старата сърбска държава главно сж били земе-дѣлци или скотовѣдци. Паметниците показватъ, че това дѣле-ние въ старо врѣме е било по-релефно, отъ колкото е днесъ; въ старо врѣме като че ли се е забелѣвала по-голѣма ис-ключителностъ. Вслѣдствие на исторически събития животътъ по селата на старитѣ сърбски земи се е развилъ по таквъ начинъ, щото националнитѣ имена власи и албанци (това пос-лѣдното по нѣкога) сж станали синоними на овчаръ, тъй щото хората се наричали *власи*, само защото сж били овчари, макаръ даже отдалечъ да не сж били отъ романско происхождение“. (Г. Новаковичъ стои на по-друго мнѣние отъ насъ, а именно, че думата „влахъ“ първоначално означавала човѣкъ отъ романско происхождение)¹⁾.

Иречекъ въ своята Българска История, като говори за населението въ старата българска държава, нищо не споменува за старитѣ българи-туранци, а приема, че тѣ, като създали една голѣма българска държава, слѣдъ това въ едно много крат-ко врѣме се изгубили безъ да оставатъ никакви слѣди²⁾.

1) Ст. Новаковичъ. Село. Стр. 18, 17. — Въ една грамота на сърбский кралъ Стефанъ Душанъ населението на страната се дѣли на власи и земеельске люди. Село. Стр. 34. — Не знаемъ дали не се отнася къмъ това подраздѣление на народа едно мѣсто отъ една византийска ораторска рѣчь, въ която се казва, че въ X вѣкъ българский народъ се дѣлѣлъ на двѣ части: на *апаховии* (хора живущи на колята си) и на *попахес* (скитници). Византийскій Временникъ. Т. II, 1895 г., стр. 247. — Това ни напомнюва състоянието на старитѣ скити и гети въ описанията на римскитѣ поети Хораций и Овидий. Хораций пише: „по-щастливъ е скита — дивакъ, чиято дебелашка кола му носи скитническото жи-лище! По-щастливъ е гета съ селски прави! За тѣхъ земята произвежда жет-ви и всичкитѣ небесни блага. Тѣ обработватъ една часть земя и слѣдъ това дру-ги ги замѣстуватъ, които ще послѣдватъ примѣра на първитѣ“. *Horat. Sat-urp.* III, 24. Също и Овидий на едно мѣсто казва, че гетитѣ били скитници и зимно врѣме съ колята си минавали Дунава по леда, като прѣнасяли пожелъщи-ната си и всичкото си стопанство. — Спорѣдъ чешский професоръ Пичъ, гър-цитѣ въ Албания, Тесалия, Аркадия и Морея съ името „влахъ“ наричатъ всич-китѣ планински овчари, безразлично дали сж власи — романи, или албанци, или даже гърци. *Les lois Roumaines* и пр. Стр. 27. — По други данни ний зна-емъ, че въ Атина въобще всѣки селянинъ, отъ каквато народност и да е, се ви-ка „влахъ“.

2) Иречекъ. История Болгаръ. Стр. 491.

Но отъ друга страна той намира, че куманскитѣ чети въ XIII—XIV вѣкъ, които служѣли въ България като наемна войска, били оставили въ источна България едно значително потомство въ лицето на сегашнитѣ гагаузи¹⁾. Иречекъ не можеше да допусне, че сегашнитѣ гагаузи иматъ нѣщо общо съ старитѣ българи-туранци, между друго и за това, защото той е стоялъ на почвата, че старитѣ българи на Аспаруха сж били отъ финско или финско-тюркско плѣме, а пѣкъ языка на гагаузитѣ е чисто турски. Обаче въ най-послѣдно врѣме се приема за доказано, че старитѣ българи сж били тюрки или туранци²⁾; за това и слѣдитѣ отъ тѣхъ не могатъ да бждатъ, освенъ тюркски елементи въ языка и други етнографически черти. Ислѣдванието на тия тюркски елементи на българска почва е твърдѣ затруднително, защото отъ XV вѣкъ насамъ българскій народъ се намира подъ силното влияние на единъ другъ тюркски народъ—османскитѣ турци. Велѣдствие на това, за насъ става почти невъзможно да различимъ тюркскитѣ остатѣци на старитѣ българи отъ новитѣ наслоения на новитѣ турци-османци. Но, може би, науката не би била съвършено безпомощна въ този случай, ако се изучеше добръ населението въ источна България и се прѣцвѣтѣха съ нуждното внимание малкото уловими стари прѣживѣлици, запазени до сега отъ миналитѣ вѣкове. По-добра почва за изучаванieto на старитѣ българи-турански елементи, по наше мнѣние, прѣдставлява ромънската народност и ромънскій языкъ. На сѣверъ отъ Дунава старитѣ българи-туранци сж били въ по-компактна масса, та и повече слѣди сж оставили. Ромънскій языкъ е прѣпълненъ съ тюркски думи, отъ които само една малка частъ сж могли да минатъ отъ османскитѣ турци, защото ромънитѣ не сж дохождали въ непосредственни сношения съ новитѣ турци; турска народна масса не е била населена въ Влашко и Молдова³⁾. Но едно по-пълно

1) Иречекъ. Исторія Болгаръ. Стр. 167, 168.

2) Сборникъ за юбилея на проф. Маринъ Дриновъ. 1900 г. Прѣгледъ на научно-книжовната дѣятелностъ на М. Дринова отъ В. Златарски: „Българитѣ завоеватели не сж отъ финско или чуждо потекло, а отъ турско-татарско. Сливането на завоеватели и завоевани, прѣтопяването на българскій елементъ въ славянскій се е извършило въ продължение на цѣли вѣкове“. Стр. 40, 41. — Виждѣ по сѣщия въпросъ Ив. Шишмановъ: За языка на прабългаритѣ. Министер. Сборн. Кн. XVI—XVII.

3) По този въпросъ е написалъ едно солидно съчинение L. Seineanu. Българското население въ срѣднитѣ вѣкове. 5.

разглеждане на този въпросъ не отговаря на нашитѣ сили; тука ний бихме желали да разгледаме нѣкои остатъци отъ старитѣ туранци изобщо въ источна България и отъ тѣхъ да извлѣчемъ нѣкои данни за българитѣ-туранци. Ще се спремъ по-подробно върху тоя въпросъ, защото, спорѣдъ насъ, той има голѣмо значение за обяснение миналото на българскитѣ народъ.

Землището на гагаузитѣ — казва Иречекъ — първоначално очевидно е било пространно и само отъ рускитѣ войни прѣзъ послѣднитѣ 120 години и отъ послѣдующитѣ слѣдъ това промѣни въ населението било разпокъсано и стѣснено. Отъ Варна тѣхнитѣ села се рѣдять край морето чакъ до Дунавското устие, като иматъ извѣстенъ центъръ гр. Балчикъ. Отвѣдъ Дунава разпрѣснати гагаузи се намиратъ въ Бессарабия. Въ вътрѣшността, тѣ живѣять и въ сѣверната частъ на Провадийско, *обаче много сѣ веме побългарени*. Селата Малъчъ, Шадъръ-къой, Кара-ачъ, Къжалджилари, Кадж-къой и други отъ послѣдната война (писано въ 1880—1885 г. г.) напушатъ турския языкъ и говорятъ български (това е явно несъобразно съ истината, защото въ 5—6 години не може да се захване и извърши такъвъ корененъ прѣвратъ въ една народностъ; въсприеманието на българскитѣ языкъ отъ гагаузитѣ безъ съмнѣние датира отъ

Influenta orientala asupra limbelsi culturei române. 3 тома. Но ний намираме, че той не исчерпалъ въпроса. Спорѣдъ него, народността на старитѣ българи-завоюватели не била обяснена още; той намира, че повечето отъ турскитѣ елементи въ ромънскитѣ языкъ и животъ иматъ османско происхождение: Това негово становище като че ли не удовлетворява и него, защото много турски думи — както той признава — сѣ толкова плѣтно вѣзвали въ ромънскитѣ языкъ, щото не може да се допусне, че сѣ отъ ново, османско происхождение (т. I, стр. 16). Спорѣдъ насъ, събранитѣ отъ автора културни турски елементи, напр. въ облеклото и носитѣ на ромънитѣ (напр. у ромънитѣ отъ равнинитѣ горна дрѣха „долама“, широки черни гащи или шалвари, а особено бръсненето на главата и оставянето на темето единъ перчинъ) ясно доказватъ едно силно старо-туранско влияние, което до нѣгдѣ може да бѣде куманско, но повечето ще да е българо-туранско. Едно мнѣние на Шейняну заслужава нашето внимание, което може да ни служи за издирването остатъцитѣ на българо-туранцитѣ въ България: „турскитѣ нарѣчия (стари и нови) — казва той — сѣ твърдѣ малко измѣнчиви въ врѣме и въ пространство, тъй щото най-стария паметникъ „уйгуръ“ не се различава много отъ сегашното нарѣчие „джигатай“. Т. I, стр. 15. — Сѣщо много българо-туранци е погълнала маджарската националностъ; типове съ черна кожа и малки очи се срѣщатъ въ изобилие между маджаритѣ въ Трансильвания. Негово Царско Височество Князь Фердинандъ, който до нѣгдѣ е отъ маджарско происхождение, нѣма ли въ жититѣ си българо-туранска кръвъ? . .

ного по-старо време). Въ Султанларъ старитѣ говорятъ български лошо, като турци. Въ самата Провадия гагаузитѣ образуватъ главната ядка на християнскитѣ граждани. Срѣщатъ се тѣ и въ стеницѣ около Добричъ (село Кара-Куртъ) както и край Дунава въ Силистра¹⁾. Въ селото Войвода-къой въ шуменскій окръгъ живѣятъ около 20 християнски семейства, които говорятъ турски. Въ Шуменъ казватъ, че тѣ не сж гагаузи. Въ гагаузскитѣ села момичетата често пѣятъ български пѣсни, безъ да знаятъ, какво тѣ съдържатъ²⁾. Въ одринскій вилаетъ около гр. Одринъ, въ 5—6 села, ситѣ въ Хавса, Баба-Ески и въ околността на тѣзи двѣ градчета живѣятъ православни турци, които се наричатъ *сургучи*. „Тѣй като тѣ по типа се отличаватъ отъ българитѣ и гърцитѣ — казва Иречекъ — едва ли ще сгрѣшимъ, ако ги смѣтаме за потомци на онѣзи покрѣстени турци, които византийцитѣ въ XI и XII вѣкъ заселили въ покрайната Ахридосъ“³⁾. На друго мѣсто обаче Иречекъ забелѣзва, че гагаузитѣ приличали на сургуцитѣ⁴⁾; тогава се явява въпросъ, дали и еднитѣ и другитѣ не сж отъ едно и сжщо потекло. Въ мѣстността Зихна — обяснява г. Кънчевъ, — въ политѣ на Баба-дагъ, въ 12 села живѣе православно население, което говори турски и е на брой 4,000 души. Въ едно село Карлуково тѣ били вече побългарени. Въ селото Расилово пѣяли български пѣсни, безъ да ги разбираатъ. Кънчевъ мисли, че тѣ сж остатъци отъ малоазийскитѣ вардариоти, прѣселени отъ византийскитѣ императори⁵⁾.

Въ тѣсна свѣрзка съ гагаузското население въ источна България, намъ ни се струва, че трѣба да се намира компактно турско мохамеданско население отъ сжщитѣ мѣстности. Да се вгледаме и въ това население и да видимъ нѣма ли да на-

1) Иречекъ. Пътувания по България. Стр. 826.

2) Иречекъ. Пътувания по България. Стр. 826.

3) Пътувания. Стр. 696.

4) Иречекъ. Българ. Държава. Стр. 169. — Като типъ, гагаузитѣ Иречекъ ги характеризира така: „Тѣ се отличаватъ отъ българитѣ и гърцитѣ, тѣ сж чернокози, чернооки съ малък мускулистъ ръстъ и тъмна кожа, съ широки жлестя глави и кокалести дебели раце и нозе; срѣщатъ се тлѣсти забести баби“. Иречекъ. Пътувания. Стр. 827. — По наблюденията на другъ единъ авторъ „гагаузитѣ се отличаватъ отъ българитѣ по типъ, характеръ и облекло. Тѣ иматъ дребна, мисчеста снага, широка и остра глава върху къса шия, дебели и силни раце и крака, очи и коса черни и тъменъ цвѣтъ на кожата. Женитѣ, като застарѣятъ, ставатъ грозни“. Димитровъ. Княжество България. Часть I, стр. 121.

5) В. Кънчевъ. Македония. Стр. 68.

мѣримъ нѣщо въ него по интересующия насъ въпросъ. Въ сѣверо-источната часть на България голѣма часть отъ християнското славянско (българско) население въ миналитѣ вѣкове е било потурчено по вѣра и языкъ. „Близкитѣ села до Ески-Джумая — Разбойна, Стратиджа и Дервентъ въ Прѣславский балканъ — по-напрѣдъ сж били български, а сега сж съвършенно турски. За произхода на турското население тука, както и за онова въ Градецъ (Котленско) и въ Варна, казва се, че мнозина отъ тѣзи турци първоначално сж били потурняци по вѣра и языкъ. Селата Търновица, Черковна и други на южната страна на сжщата планинска верига, съ своитѣ славянски имена, сега сж чисто турски, сж се потурчили — казватъ — прѣди 150 години. Тамошнитѣ турци употребяватъ и до сега нѣкои български думи, а старцитѣ въ тѣхъ говорѣли — казватъ — още помежду си български, да имъ неразбиратъ дѣцата. Въ ново-селската околия, край Камчия, турцитѣ сж болшинство¹⁾. Въ селата, около с. Лопусна отъ двѣтъ страни на Стара - Планина, туркинитѣ иматъ носия съвършенно подобна на облеклото на софийския край, въ посока къмъ Пиротъ; като турятъ отгорѣ си само фередже, като горва дрѣха. Говори се, че мнозина отъ тамошнитѣ турци сж били потурчени по вѣра и языкъ²⁾. На югъ отъ Балкана до тия турци, около Градецъ, мжжетъ носятъ чалми³⁾, като въ Нишско и Скопско, и се викатъ *торлаци*, подобно на жителитѣ въ Пиротско и Кнежевачко. Иречекъ обяснява, че „торолакъ“ по албански значело глупавъ, простакъ; ний мислимъ, че произхождението на думата „торлакъ“ по-добрѣ се обяснява отъ ромънското изражение: *nici turs, nici torlas* — нито турчинъ, нито торлакъ; слѣдователно, значи потурнякъ или полутурчинъ.⁴⁾ Ако голѣма часть отъ славяно-българското население въ источна България е било потурчено, то не слѣдва ли отъ тука *argioni* сжщо, че и една голѣма часть отъ старитѣ турапци по тия мѣста,

1) Пѣтувания. Стр. 882, 863.

2) Пѣтувания. Стр. 863.

3) Иречекъ. Българска Държава. 169.

4) „*Nici turs, nici torlas, ea un fleas*“ — нито турчинъ, нито торлакъ, ами нищо и никакво нѣщо. Тука очевидно „торлакъ“ не означава простъ човѣкъ, защото простия човѣкъ се обяснява съ думата „*fleas*“. Може би, торлакъ означава приятель или подчиненъ на турцитѣ. По-късно тази дума е могла да означава простъ човѣкъ. Въ смисълъ на простъ човѣкъ „торлакъ“ се употребява въ българ. языкъ въ южна Македония.

българо-туранци или гагаузи и кумани, е приела мохамеданството? Това е могло да стане още по-лесно, защото на тѣхъ языка не имъ е прѣчелъ да се слѣятъ съ новодошлиятъ турци. „Сега цѣлия турски край около Османъ-Пазаръ и на западъ дори до границитѣ на чисто-българското търновско население, а на югъ до Балкана се нарича *Тозлукъ* или *Тузлукъ* отъ тузъ (солъ) или дюзлюкъ (равнина). Около селото Върбица има 20 турски села, и тази околностъ се нарича Герлово. Тази покрайна нѣкога е била много по-пространна и още въ XVI столѣтие е била населена най-много съ българин¹⁾. (Тука Иречекъ се основава на старитѣ источники, които говорятъ, че въ тази областъ е имало много християни българи, но, дали тия българи сж били славяни или туранци, источникитѣ не обясняватъ²⁾; обаче съ по-голямъ вѣроятие трѣба да се мисли, че тѣ сж били българи-туранци и сегнѣ сж приели мохамеданството). Турцитѣ около Османъ-Пазаръ се отличаватъ по своя типъ и фанатизмъ (тѣзи, спорѣдъ Иречека, сж прѣселенци отъ Анадолъ). Въ противоположность на тия анадолци, турцитѣ отъ гр. Шуменъ сж много по-добри; тука „турци и християни за чудо добръ си живуватъ³⁾. По-напрѣдъ тѣ живѣяли въ отдѣлни махали, но сега старитѣ махали сж се смѣсили“. Къмъ старитѣ мѣстни туранци, по всѣка вѣроятностъ, ще трѣба да отнесемъ и турцитѣ *гаджалии* въ Делиорманъ, за които, както ще видимъ по-долу, говорятъ братия Шкорпилъ. Къмъ сжщитѣ ще трѣба да се отнесатъ и турцитѣ *кжзълбаши* отъ Балбунарско, Силистренско и Варненско. Кжзълбашиятъ пазятъ нѣкои християнски праздници, като напр. св. Илия, въ извѣстни опрѣдѣлени дни отъ годината колятъ курбани, като българитѣ християни, когато се

1) Пѣтувания. Стр. 885.

2) Пер. Сп. Кн. VI, стр. 16. 17. Тукъ се забелѣзва едно много характерно обстоятелство. „Джорджичъ е знаалъ добръ, че българи сж живѣяли въ всичкото сегашно Княжество, сжщо и въ сегашна Источна Румелия; но при всичко това той счита за чисто-български области само Добруджа, Делиорманъ и сегашний Тузлукъ“. Като български села сж показани много села, сега населени съ „гагаузи“: „приморската частъ на Добруджа е населена съ християни. . . Малъчъ, Мангалия, Балчикъ, Варна, Каварна. . .“ Освенъ това, Джорджичъ, като говори за България, жителитѣ ѝ ги нарича „християни“, като ги противопоставя на „турцитѣ“. Може би, раздѣлението на българското царство въ XIV в. на три части, отъ които источната подъ господството на Балика, Добротича и Иванку, не е било до нѣкадъ безъ етнографически причини.

3) Пѣтувания. Стр. 882, 866.

прѣдаватъ на публиченъ развратъ; и въобще у тѣхъ женитѣ не се покриватъ и не се пазятъ, както у другитѣ турци мохамедани.

Въ тия многочисленни турци въ источна България, както и въ гагаузитѣ отъ сѣщитѣ мѣста, трѣба да търсимъ остатъцитѣ отъ старитѣ турански българи, отъ ония отъ тѣхъ, които не сж приели славяно-българский языкъ и не се прѣтопили окончателно въ българската масса. Именно тука, въ источна България, българо-туранский елементъ е могаль най-добрь да се запази по-дълго врѣме. „Положението на българитѣ (туранци) въ сѣверо-источний жгаль на България — казва Соколовъ — бѣше изолировано (отъ славянитѣ) и именно тука сж могли тѣ да си запазятъ първоначалний характеръ; тука именно по-късно най-лесно сж могли да се утвърдятъ и други азиатски народи, като напр. половци (кумани) и татари; твърдѣ е възможно, че това се обяснява не само съ степния характеръ на страната, но още и съ това, че тѣ, като воинственни жители, тука сж намирали сродни елементи“¹⁾. За това ни се виждатъ твърдѣ основателни нагажданията на братия Шкорпилъ, които на едно мѣсто казватъ слѣдующето: „при нашитѣ изслѣдвания обървахме внимание на въпроситѣ, какво стана съ първитѣ неславянски българи? Възможно ли е този народъ, който е побѣдявалъ, да е изчезналъ напълно въ разстояние на двѣ столѣтия, да се е смѣсилъ съ славянский елементъ, на когото характерътъ е билъ съвсемъ противенъ на характера на старитѣ българи? Дойдохме до едно мнѣние — което не може да бжде окончателно, до гдѣто не се събератъ още други материяли — именно: че досегашното мохамеданско население въ Делиорманъ *гаджалии* и, може би, християнскитѣ „гагаузи“ въ источна България сж остатки отъ старитѣ неславянски българи“²⁾. На това ний можемъ да до-

1) М. Соколовъ. Изв исторіи болгаръ. Стр. 94. Между българитѣ-туранци и куманитѣ е имало тѣсно сродство; въ една стара българска лѣтописъ българитѣ-туранци се отождествяватъ съ куманитѣ „отъ коумани рекоми българе“; тия българи заели „землю карвунскую реченомъ българска“. Время и жизнь патриарха Евтимія тырновскаго. Стр. 507. Куманскитѣ думи, които сж запазени въ единъ кумански рѣчникъ и които се намиратъ усвоени въ българския языкъ, мисля, че сж усвоени още отъ българо-туранския языкъ. Такива сж думитѣ: хатъръ, калпъ, дуканъ, дулапъ, герданъ, махата, мейданъ, маймунъ, марулъ, маскара, нохутъ, ортакъ, сакъвъ, салкъмъ, сарафъ, сарай, сандъкъ, софра, тазъ, таманъ, тереза, телалъ, тепси, тиганъ и други. *Influenta orientala asupra limbii si culturei române*. Шейяну. I, 19.

2) Годишенъ отчетъ на Варн. Държав. Гимназия. 1898 г. Велѣжки отъ братия Шкорпилъ. Стр. 6.

бавимъ, че същото може да се мисли и за князълбашигѣ, за които споменахме по-горѣ и които по-напрѣдъ трѣба да сж били християни.

По-специално за гагаузигѣ ний имаме да кажемъ още нѣщо. Въпроса за тѣхното происхождение не може да се каже, че окончателно е разрѣшенъ отъ Иречека, който приема, че тѣ всичкигѣ сж потомци на старигѣ кумани¹⁾. Самъ Иречекъ забелѣзва, че населението въ с. Войвода-къой, ако и да говори турски, но отъ околнитѣ жители не се смѣта за гагауаско. „Самото име гагаузъ — казва сжщий — е отъ по-новъ производъ“²⁾. Особенно интересно е да се разгледа въпроса за гагаузигѣ въ свързка съ нѣкои данни за тѣй нарѣченигѣ „черни българи“. Спорѣдъ Иречека, „черни българи“ въ источна България се наричали *не свесемъ побългаренитѣ гагаузи*³⁾. Въ началото на XIX вѣкъ много „българи“ отъ сѣверо-источна България и Одринско сж се прѣселили въ южна Бессарабия; повече отъ половината отъ тѣхъ сж говорѣли по турски, обаче първитѣ русски извѣстия за тѣхъ говорятъ само като за българи⁴⁾. За „гагаузи“ говорятъ русскитѣ описатели на страната отъ 1850 г. насетнѣ. Въ едно описание отъ 1850 г. се казва, че българигѣ въ Бессарабия се дѣлятъ на „черни българи“, които говорятъ български и сж дошли въ 1830 г. отъ Македония и Румелия, и на „гагаузи“, които говорятъ турски и сж дошли въ 1807—1812 г. г.⁵⁾. Не зная, дали тука подъ

1) Пер. Спис. Кн. 32—33. Иречекъ. Нѣколко белѣжки върху остатѣцитѣ отъ печенежитѣ и др.

2) Иречекъ. Патуваня по България. Стр. 829. Тѣй сжщо гагаузигѣ отъ гр. Варна обикновенно не се наричатъ гагаузи, а „варналии“.

3) Иречекъ. Българска Държава. Стр. 169.

4) Такива сж: Корниловичъ. „Статистическое описаніе Бессарабіи“. Рѣкописъ въ Одесскій Музей.—Свининъ. „Бессарабія“ въ „Записки Одесскаго Историческаго Общества. Т. V. И двѣгѣ описанія сж отъ 1812—1815 г.

5) Bulletin de la classe de sciences historique est. De l'Academie Imperiale des sciences de St. Peterbourg. Т. XI, № 13, стр. 198. Melanges Russes. Т. II, стр. 375, 376. Тука се казва: чернитѣ българи, които съставляватъ 69% отъ цѣлото българско население въ Бессарабия, сж излѣзли отъ Македония и Румелия; македонцатѣ употрѣбаватъ славянско писмо, румелийцитѣ — грцко, а гагаузигѣ, които сж дошли въ Бессарабия въ 1807 и 1812 г. г. и които съставляватъ 31 процентъ, пишатъ съ влашки букви. — Кепенъ, въ своя хронологически указатель като говори за българигѣ македонци прѣселенци въ Русия въ 1751 г., казва: македонцитѣ сж черни българи и употрѣбаватъ влашко писмо(1).

„черни българи“ не се наричатъ погрѣшно ямболцитѣ и одринцитѣ прѣселенци прѣзъ 1830 г.; може би, името „черни българи“ по-скоро трѣба да се отнася къмъ гагаузитѣ. Спорѣдъ Иречека, „черни българи“ имало около Разградъ и въ Добруджа¹⁾. Илия Блъсковъ расправя, че „тъй нарѣченитѣ *грѣбенци* или *бѣли бѣмари* въ силистренскитѣ села, въ много обичаи се различавали отъ едноселцитѣ си, нарѣчени *черни бѣмари* или *Шиковци*“²⁾. Въ старитѣ сърбски народни пѣсни българина се характеризира, като черевъ, и се нарича „црни бугарине“³⁾; това име трѣба да се е отнасяло отначало къмъ българитѣ завоеватели, българитѣ-туранци. Навликянитѣ въ свишовско и до сега околнитѣ българи наричатъ ги „кара-гѣауръ“. Багрянородный нарича *черна Бѣмария* туранското българско царство на Кубанъ и Волга⁴⁾. „Черна Валахия“ или Каравлашко, сѣщо и Карабогданско (Молдова) се наричатъ така отъ обстоятелството,

1) Иречекъ. Българска Държава. Стр. 169. — „Черни българи е имало и при устието на Дунава, което понятие, вижда се, да означава повечето на половинъ побългарени гагаузи, като въ Бессарабия (!)“. Котленци прѣселенци въ Тулча въ началото на XIX вѣкъ наричали добруджанскитѣ българи *черни бѣмари*. Въ XVII в. между жителитѣ на гр. Измаилъ имало „българи-мизийци, нарѣчени още *добруджали*. „По какво тѣ сѣ се различавали отъ другитѣ свои сънародници — казва Иречекъ — въ извѣстието не е казано“. Нѣколко думи за печенежитѣ и пр. Пер. Счис. Кн. 32 — 33, стр. 236, 228 и 237.

2) Българска Сбирка. Кн. III. 1901 г. Ил. Блъсковъ. Стари русски обичаи въ сравнение съ наши. Стр. 176.

3) Везсоновъ. Български народни пѣсни. Стр. 23.

Ид од датле црни бугарине
Немам о што саблѣју поганити
Кад на тебе ни халине нема. . .
А сврх свега бугар-кебаницу
И на главу бугарску шубару
Начини се црни бугарине. . .

Тѣй като старитѣ българи-туранци сѣ носѣли широки гащи и горна дрѣха „долама“ (антерия подплатена съ памукъ), то и „кебаница“ ще да означава долама.

4) О темахъ и народахъ. Багрянородный. Издание 1899 г. Ласкина. Стр. 76. Тукъ не се опрѣдѣля точно, гдѣ се намира Черна България; за това се е породилъ споръ за мѣсто-нахождението ѝ. Спорѣдъ лѣтописеца Несторъ, руситѣ въ 945 г. се задѣжили да не позволяватъ на чернитѣ българи да нападатъ херсонската земя. Тунманъ казва: едни вѣрватъ, че „Черна България“ съвпада съ стара Мизия, отъ Дунава до Балкана, до Дринъ и Сава. Forbiger намира, че въ „Черна България“ влизали България и Сърбия. Нейманъ мисли, че това е Добруджа и страната къмъ Видинъ. Де Санде намира, че Черна България е вѣроятво „Черна Богдания“. Датчанина Sum мисли, че това сѣ Буджака (южна Бессарабия) и Молдова; „толкова повече — казва той — че Молдова до сега се казва „Черна

че тамъ сѣ владѣяли и живѣяли старитѣ българи-туранци, а по-сетнѣ тѣхнитѣ замѣстници—куманитѣ и татаритѣ¹⁾. Въобще въ началото на срѣднитѣ вѣкове цѣла юго-источна Европа се е дѣлѣла на *черна* и *бѣла* области, въ зависимостъ отъ населението, дали е било то мѣстно, староврѣмско — бѣло, или придошло, туранско — черно. Отъ тукъ произхождатъ и названията на Бѣла Сърбия и Бѣла Хърватия — на сѣверъ отъ Карпатитѣ, отъ гдѣто се населили сърбитѣ и хърватитѣ. Отъ тукъ произхожда и първоначалното име на славяно-българитѣ отъ Дакия — *венди*, която дума на келтски языкъ значи *бѣли*. А Маджарско въ първитѣ вѣкове слѣдъ своето образување се е наричало „Черна Маджария“²⁾. Отъ тия данни може да се заключи, че името „черни българи“ не е нѣкоя нова намислица, а е старото име на българитѣ-туранци.

Сега въ южна Бессарабія християнското население, което говори турски, се вика, че е българско — „бизъ исъ булгаръ“, казватъ тѣ за себе си, като при това съ неприятностъ отбелѣзватъ, че тѣхъ ги наричатъ още гагаузи. Може би, това послѣдното име не се обича отъ тѣхъ, защото е чуждо, а не защото се изражда на народността имъ, както забелѣзва Иречекъ. Нѣщо повече: гагаузитѣ въ Бессарабія казватъ, *че именно тѣ сѣ българи*, а не ония българи, които говорятъ български и които тѣ съ извѣстно незначително наричатъ „тукани“³⁾. Слѣдователно, гагаузитѣ

Богданиа“. В. Р. Hajdeu. *Istoria critică a românilor*. 1874 г. стр. 151, 152. Хаждеу съвсемъ оригинално обяснява произхождението на названията „Черна Валахия“, „Черна България“ и „Черно Море“. Спорѣдъ него, ромѣнскитѣ господари Басараби, като имали на герба си три черни арапи (неизвѣстно отъ гдѣ), съ това станали причина и страната имъ да се нарича черна отъ чужденцитѣ, пъкъ отъ тѣхъ не само тѣхната държава, ами и околнитѣ мѣстности станали черни!

1) Дюклеиския (сърбския) лѣтописецъ отъ XII вѣкъ казва, че името на даматинскитѣ власи „морлахи“ произлиза отъ грѣцката дума „*maurovlachos*“. Тия „морлахи“ съществуватъ и до сега, почти ославянени; тѣ сѣ прѣселени въ Далмация отъ Влашко. Hajdeu. *Istoria critica*. Стр. 108.

2) Лѣтописецъ Несторъ пише, че на 950 г. по край Киевъ минали „чернитѣ угри“ и отишли къмъ Карпатитѣ. Ademar de Chabellane въ 1020 г. пише, че маджарскій краљ Стефанъ повдигналъ походъ противъ „Черна Унгария“ и я покорилъ. Черна Унгария се наричала тази страна, защото жителитѣ ѝ били черни като етнопи. Хаждеу намира, че тукъ подъ „Черна Унгария“ трѣба да се разбира Трансильванія. Куманитѣ, които живѣяли въ Влашко и Трансильванія, се дѣлѣли на черни и бѣли. Hajdeu. *Istoria critica*. Стр. 154.

3) Извѣстія Император. Академіи. 1896 г., Т. I. Драгановъ. Біографическое Обзореніе. Стр. 745. Забелѣжката.

се наричатъ българи не по подражание и не отъ желание да се приравнятъ къмъ другитъ българи, а по други самостоятелни причини. Отъ начало азъ мислѣхъ, че „тукани“ се наричали първитъ български прѣселенци въ Бессарабия и че отъ тамъ е останало това име. Въ гр. Болградъ има „туканска махала“, образувана отъ първитъ български прѣселенци до 1812 год. въ противоположность на сливенската и ямболската махали, съ прѣселенци отъ 1830 год. По-късно, въ гр. Варна разбрахъ, че и тамъ гагаузитъ наричатъ българитъ „тукани“; значи, думата *туканъ* има много по-старо происхождение. Не може да се обясни, че „тукани“ се наричатъ тия, които употребяватъ думата „тука“, защото такова прозвище можеше да се даде на населението отъ едно българско нарѣчие, което употребява думата „тука“, за различие отъ друго нарѣчие, което не употребява тази дума. Въ дадения случай името „тукани“ отличава славяно-българитъ отъ „гагаузитъ“—туранци. Ний мислимъ, че въ думата „тукани“ имаме една прѣживѣлица отъ най-старитъ врѣмена,—отъ тогава, когато „чернитъ българи“ въ VII вѣкъ сж дошли на Балканскій Полуостровъ и между Дунава и Стара-Планина намѣрили седемъ сваянски плѣмена. Трѣба да се мисли, че дълго врѣме, прѣвъ цѣлитъ срѣдни вѣкове, българитъ сж се дѣлѣли на *черни* или пришелци и на *бѣли* или мѣстни, които постепенно сж се сливали въ една славяно-българска народност и сж се слѣли напълно, съ нѣкои малки изключения. Тука си спомняваме извѣстието на арабскій историкъ Шемсединъ Мухамедъ Димешки (отъ XIV—XV вѣкъ), въ което се расправя, че „единъ пѣтъ една дружина български поклонници, като отивали прѣвъ Багдадъ за Мѣка, били запитани: къмъ кой народъ принадлежатъ и какъвъ народъ сж българитъ? Тѣ отговорили: „ний сме българи, а българитъ сж народъ произлѣзалъ отъ смѣшаніе на турци и славяни“, или, по-кратко казано, ний сме смѣсъ отъ турци и славяни“¹⁾.

1) Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XVI—XVII. Ив. Шишмановъ. Статията за българо-туранскій языкъ. Стр. 529. Тукъ дѣйствително се говори за волжскитъ българи, но тъй като и другитъ извѣстия, приведени у Шишманова, говорятъ, че волжскитъ българи били славяни, то явява се въпросъ, да не би арабскитъ историци, като говорятъ за волжскитъ българи, да иматъ прѣдъ видъ и дунавскитъ българи? — Русскій писателъ князь Гагининъ (Муравлинъ), който въ 1900 г. пѣтува прѣвъ България и помѣсти своитъ пѣтти белѣжки въ влюстрованото приложение на „Новоя Время“, на едно мѣсто расправя, че, като билъ въ София, нѣкои отъ интеллигентнитъ тамъ българи му казали: „и ний сме като руситъ смѣсъ отъ славяни и татари, та за това като васъ

Въ языка на гагаузитѣ вѣроятно ще се намѣратъ много усвоени думи отъ други язици, напр. български и грѣцки, отъ които, като се обясни, кога тѣ сж заети, ще може да се обясни още, кога този народъ е дошелъ на Балканский Полуостровъ, а слѣдователно ще се обяснятъ нѣкои черти отъ неговото минало. По-горѣ говорихме за такава една дума — „туканъ“. Съ сжщо такова значение ни се виждатъ и думитѣ „клийсе“ — черква отъ грѣцката дума *ekklissia*, и „паная“ — богородица отъ *panagia*. Ако гагаузитѣ бѣха кумани, т. е. народъ, дошелъ въ България въ XIII и XIV вѣкъ, то тѣ щѣха да приематъ християнството отъ българитѣ славяни, а слѣдователно и цѣлата християнска терминология у тѣхъ трѣбаше да бжде славянска. По наше мнѣние терминитѣ „клийсе“ и „паная“ трѣба да сж отъ врѣмето на първото покрѣстване на българитѣ-туранци отъ грѣцитѣ¹⁾. Отъ друга страна, не сме съгласни съ Иречека, че думитѣ, които привежда той като специално гагаузки, не били сжществували въ турския языкъ. Нито пъкъ е вѣрно, че у гагаузитѣ турската дума *кюй* (село) се произнасяла като *коу*! Въобще цѣлата характеристика на гагаузитѣ у Иречека прилича на измислица. Казва се напр., че у тѣхъ ината и страстта стоятъ на първо мѣсто въ всичко. За отижжение подпалвали си единъ на другъ житницитѣ, когато у околнитѣ българи нѣмало такава нѣщо; у послѣднитѣ напротивъ, ако случайно изгори нѣкому къщата, съсѣдитѣ му помагали да я построи изново. У гагаузитѣ мжжетѣ ядѣли хлѣбъ отдѣлно отъ женитѣ (азъ невѣрвамъ това да е тѣй и у най-фанатацитѣ турци) и въобще жената не се показвала при гоститѣ. Впрочемъ самъ Иречекъ се опровергава до нѣкадѣ, като казва, че „по селата около Балчикъ тѣ сж доста гостоприемни къмъ чужденцитѣ“, а пъкъ отъ друга страна „до неотколѣ и българекитѣ ходѣли забулени съ яшмакъ и фередже (въ источна България)“²⁾.

Ако гагаузитѣ сж потомци на старитѣ българи-туранци, то отъ гдѣ тогава се появило името „гагаузъ“? Не сме съгласни съ мнѣнието на Иречека, че тази дума е нова; напротивъ намираме, че тя е много стара, защото силно напомнюва старото име на куманитѣ „огузи“³⁾. Но огузитѣ не сж могли да бждатъ тол-

све живенъ народъ“. Щерѣче, тази истина се съзнава отъ мнозина въ България.

1) Истина е, че источна България въ XIV вѣкъ е зависела отъ Цариградската патриаршия, но мѣстното духовенство тогава по всѣка вѣроятность е било славянско.

2) Иречекъ. Пътувания по България. Стр. 826—828.

3) И до сега въ Азия (въ руската Закаспийска областъ) има повече туран-

кова многочисленни и въ такова число да се запазят до наше време, колкото сж сега гагаузитѣ. Вѣроятно огузитѣ сж само една малка частъ отъ сегашнитѣ „гагаузи“ и че това име, като ироническо впоследствие, се е распространило на всичкитѣ християни, говорящи по турски.

Числото на гагаузитѣ е могло да се увеличи и по другъ начинъ. Като говори за населението въ гр. Варна, г. Начовъ казва: „българският елементъ се е изгубилъ въ морето на гърцизма и гагауизма. Доста е било да се задохнатъ за гъркини и гагаузски челяди, въ които и сами погребвали своята националностъ. Познаваме отъ близо такива „гагаузски“ челяди, на които бащата 60 — 65-годишенъ човѣкъ помни още рода и махалата си въ Свищовъ, а не знае ни дума българска да продума, па и съ ступанката си гъркиня и съ всѣкиго говори по турски. Други челяди сж отъ Елена или отъ Севлиево, Котелъ, Чирпанъ и пр.“⁽¹⁾. Сжщото явление, може би, въ много по-голямъ размѣръ се забелѣзва въ българо-гагаузскитѣ села въ южна Бессарабия⁽²⁾. Въ прѣдѣлитѣ на турската империя не на едно мѣсто само можемъ да намѣримъ християнско население, говорящо по турски, а по происхождение отъ разни националности (напр. ерменцитѣ въ Цариградъ); намъ ни се чини, че би било чудно, ако не срѣщаме такова явление. За това и въ источна България можеха да се яватъ и чисти българи - славяни, които да приематъ турскитѣ язици и да си запазятъ християнската вѣра. Единъ старецъ въ Варна ми расправяше, какъ сж произлѣзли гагаузитѣ: въ миналитѣ столѣтия, въ размирнитѣ врѣмена, българското население около Варна се отеглило въ планинитѣ.

ски народи съ имена подобни на огузитѣ, напр. киргизи, тунгузи. Виждъ География отъ Реклю, руски прѣводъ.

1) Отчетъ на Варнен. Държавна Гимназия. 1898 г. Историята на Гимназията. Стр. 18.

2) Период. Списание. Кн. 48. Моята статия: Българскитѣ колонии въ Русия. Стр. 11. — Ползувамъ се отъ случая да отговора на Драганова и Милетича, които ме обвиниха, че въ това изложение съмъ „усакатилъ“ книгата на А. Сколковски за българскитѣ колонии. Почтеннитѣ критици не сж разбрали смисъльта и характера на моята статия. Тя е едно историко-политическо изложение и твърдѣ много се отличава отъ статистическото и общественно-битовото изложение на Сколковски. Слѣдователно въ моята задача не влизаше да се занимавамъ съ всичко това, съ което се занимава Сколковски. Виждъ Драгановъ. Биограф. Обзор. въ Извѣстия Акад. Наукъ. 1896 г., т. I, кн. 2, стр. 283 и Милетичъ. Арнаутитѣ въ источна България. Период. Счис. Кн. 61—9, стр. 633.

Полето било обърнато на турски чифлици и при всеки чифликъ се образувала по една колония отъ разнообразно население. Тукъ, подъ влиянието на господаритъ чифликчии и тѣхнитъ хора, българитъ се свикнали съ турскиятъ языкъ, защото на другъ языкъ не било възможно да се говори. Това мнѣние до нѣкадъ намира подкрѣпа и въ едно неотдавнашно писмено извѣстие. Двама англичани, които дълго врѣме живѣли въ Емине-Балканъ, смѣтатъ гагаузитъ покрай Черно-Море за „*Veri mixed race*“, произлѣзли отъ смѣшение на българи, власи, гърци и италиянци отъ генуезската и венецианската епохи (XIII — XVII вѣкъ). Тѣ, освенъ турски, говорѣли „*a corrupt dialect of Bulgarian or a very impure Romaie*“ съ смѣсъ отъ италиянски и други чужди думи¹⁾. Въ самия гр. Варна и въ другитъ приморски пунктове се срѣщатъ италиянски собствени имена у християни, говорящи по турски (гагаузи), които впрочемъ поддържатъ, че сж отъ генуезско или венецианско происхождение. Извѣстно е, че между XIII — XVII вѣкъ всичката търговия на Балканскій Полуостровъ се е намирала въ ръцетъ на генуезци, венецианци и дубровчани, които имали свои търговски складове и колонии въ всичкитъ градове на турската империя. Възразява се, че тия италиянски имена не доказватъ италиянското происхождение на подобни лица, но че сж остатъкъ отъ бившето тукъ италиянско културно влияние. Това мнѣние ни се вижда погрѣшно, защото собствениитъ имена се прѣдаватъ по фамилна традиция, или се възприематъ отъ една цивилизаторска или господствующа култура. Генуезцитъ и венецианцитъ въ българскитъ земи не сж били нито култургери, нито господари. Тѣ всѣкогашъ сж били чужди за мѣстното българско население и не сж имали върху него никакво влияние. Българскій народъ нищо не е възприелъ и не е изучилъ отъ италиянцитъ, само нѣколко рѣдки думи по необходимостъ сж останали отъ тѣхъ. Въ нѣкои отъ годѣмитъ градове, като напр. Варна, отдѣлни семейства отъ тия чужденци сж могли да останатъ за винаги и да се прѣтопятъ въ мѣстно-

1) Пер. Сп. Кн. 32—33. Иречекъ. Нѣколко белѣжки за печенезитъ и пр. Стр. 230. — Каницъ намира, че истинскитъ гагаузи край Каварна сж смѣсъ отъ турци и българи. Спорѣдъ сѣция, въ първата половина на XIX вѣкъ и българитъ, и гърцитъ сж говорѣли само турски и сж забравяли своя матеренъ языкъ. Сѣ тамъ. — Отъ варненскитъ села ний видѣхме гагаузи да носятъ дълга подрязана коса, както носятъ руситъ и по нѣкадъ власитъ въ Молдова; такава коса носятъ и гагаузитъ въ Бессарабия.

то население, като при това сж запазвали още за дълго време някои свои национални черти и особености.

II

Юридическото положение на населението.

III

ИСТОЧНИЦИТЪ ЗА ЮРИДИЧЕСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ВЪ СРЪДНИТЪ ВЪКОВЕ.

При изучаването миналото правно състояние на българският народъ, ний щѣхме да бъдемъ почти въ безисходно положение, ако да бѣхме принудени да се ограничимъ само съ чисто-български източници. Такива български източници сж останали твърдѣ малко и тѣ, ако и да сж драгоцѣнни за освѣтление на епохата, въ сжщностъ сж твърдѣ недостатѣчни за тази цѣль. Нѣколкото наши царски хризовули отъ Константинъ Асеня, Иоанъ Александра и Иоанъ Шишмана, сжщо и други записи и случайни белѣжки въ историческитѣ хроники и житиета на свѣтлѣнитѣ, които могатъ да ни помогнатъ за освѣтление на старото българско държавно устройство, даватъ нѣкои данни за старата българска администрация, за данѣчната система и пр.; но, ако пожелаемъ да разберемъ началото на тия институти, тѣхното историческо развитие, тогава ще бъдемъ принудени да се обърнемъ къмъ източникитѣ на другитѣ съсѣдни намъ народи, на първо мѣсто къмъ византийскитѣ, а сетѣ къмъ сѣрбскитѣ, ромѣнскитѣ, албанскитѣ и русскитѣ. Освенъ това, българскитѣ източници не обясняватъ съ всичката пълнота ония институти, за които говорятъ. На примѣръ, за юридическото положение на българскитѣ селянинѣ въ българскитѣ хризовули намираме само кратки извѣстия; тия извѣстия ний сме принудени да ги допълняваме съ други данни, взети отъ чужди източници.

Ползуванието отъ чужди източници въ дадения случай, освенъ че не е единъ недостатѣкъ, но даже ни се налага като една необходимостъ. Тѣзи чужди източници обясняватъ институти и норми съвършено еднакви съ ония, които сж дѣй-

ствували въ старата българска държава. Византийскитѣ источници въ това отношение заематъ първо мѣсто, тъй като социалното положение, което е било въ византийската държава, се е разпространявало и въ другитѣ балкански държави и държавици, напр. въ България и Сърбия. „Колкото повече се изучава — казва Новаковичъ — сърбската държава въ своитѣ урѣдби, толкова повече разбираме, че тия урѣдби почти всички сж били еднакви съ урѣдбитѣ на цариградското царство. И едва ли е могло иначе да бжде, когато отдѣлнитѣ области сж минавали отъ едни ръце въ други и когато, и слѣдъ основанието на славянскитѣ народни държави на Балканский Полуостровъ, въ тия държави е останало сжщото просвѣщение на източното римско царство, почти непромѣнено, или само различно по мѣрата на съвършенството“¹⁾. Сжщо и на друго мѣсто сжщия авторъ казва: „При всѣко ново завладяване на византийски области, намѣренъ е извѣстенъ административенъ строй, и както е било, тъй е продължавало да сжществува и по-сетѣ, само личноститѣ се промѣнявали“. Като сме съгласни съ исказаното тукъ отъ Новаковича мнѣние, ний бихме добавили още, че твърдѣ често, при замѣняването на византийската властъ съ българска или сърбска, даже и личности тѣ не се промѣнявали. Така е било при образуването на Самуиловото западно българско царство, сжщо и при унищожението му отъ Василий Българо-убиеца. Така е било при освобождението на второто българско царство отъ Петра и Асеня, сжщо и при завладяването на Македония отъ сърбския царъ Душанъ.

И така при изучаванieto на българското държавно устройство, а особено положението на българския селянинъ въ старо врѣме, ний трѣба да се ползуваме отъ источниците на византийската държава и на ония държавици, гдѣто сж дѣйствували византийскитѣ държавни закони; а това значи — отъ документитѣ, останали въ европейскитѣ и азиатскитѣ византийски провинции. Но освенъ това, нашата специална задача е да характеризираме правното положение на българското население, гдѣто и да е било то, въ която държава и да се е намирало. Тѣй като по-големата частъ отъ европейскитѣ византийски владѣния и една частъ отъ азиатскитѣ сж били насе-

1) Стара сърбска војска од Стојана Новаковича. Стр. 12.

лени съ българи, то за изучаването положението на тия българи ний сме длъжни да се ползуваме отъ византийскитѣ закони и источники. Когато частъ отъ тия владѣния минаватъ подъ други господства, напр. подъ сърбитѣ или подъ разнитѣ „латински“ владѣтели, ний трѣба да отидемъ и тамъ, за да видимъ, каква е била сѣлбата на българскій народъ и подъ тия чужди господства. По такъвъ начинъ, за насъ еднакво сж важни законитѣ и постановленията на чуждитѣ владѣтели въ българскитѣ земи, както и специално българскитѣ.

Но когато изучаваме тия „чужди урѣди“, ний дохождаме до едно много по-благоприятно заключение за миналото на българското народно право; ний виждаме, че открай-врѣме българското население, макаръ и подъ чужда власть, се е ползувало отъ свои собствени национални институти и правни норми, които сж били признати и узаконени отъ тия чужди владѣтели. Съ други думи, въ законитѣ на тия чужди държави, които сж владѣли надъ българскій народъ, твърдѣ често ний виждаме чисто-български юридически норми. Ето защо има още по-голъма нужда да се изучаватъ тия чужди закони. За да бжде по-ясна изказаната тукъ мисль, ще приведемъ нѣкои примѣри. Въ Византия въ VIII вѣкъ се прави забелѣжителенъ опитъ за социална, политическа и религиозна реорганизация. Религиозната реформа се ограничила съ осжжданието на иконитѣ и злоупотрѣблението съ свѣтитѣ мощи, както и съ намалението числото на манастиритѣ. Социалнитѣ и политическитѣ реформи внесли по-дълбоки и по-сжществени измѣнения въ моралната и материалната сила на византийската империя; между другото е била въведена по-голъма религиозна търпимостъ, черковнитѣ имоти били подчинени на всеобщий данѣкъ, до нѣкадѣ е било въведено приравнението на общественитѣ классове и ограничено числото на робитѣ. Духътъ на „иконоборческата“ реформация особенно ясно се проявява въ законодателната областъ. Два кодекса сж били обнародвани при Левъ III: *Селскій Уставъ* и *Гражданскій Кодексъ* или *Еклога*. И двата закона съдържатъ смѣли ново-ведения; патронатътъ, който по-напрѣдъ обрѣменявалъ земледѣлцитѣ съ двоенъ налогъ — налогъ въ полза на патрона и налогъ въ полза на държавата — не се прѣдвижда отъ новитѣ закони. Въ тѣхъ сжщо нищо не се говори за *сервитъ* или зависимитѣ и привързанитѣ къмъ земята селяни. Земледѣлцитѣ сж освободени отъ разнообразнитѣ данѣци, които ги обрѣменявали

до тогава. Въ новия граждански кодекс сж били внесени много нови норми, които не сж били съгласни съ юстиниановото право и даже сж били противоположни на неговитѣ начала. Ето нѣкои отъ ново-веденіята на екологата: еднакви наказания се прѣдвждатъ, както за бѣднитѣ-тъй и за богатитѣ, за проститѣ и благороднитѣ, разумѣва се, съ ония изключения, които сж твърдѣ умѣстни при паричнитѣ глоби. Кражбата, освенъ съ гражданското прѣслѣдване (и съ глоба) — както е било до тогава — се наказва още и съ углавно наказание. Унищожава се конкубината и се прѣслѣдватъ отвѣбрачнитѣ съжителства. Била разширена областта на кръвното и духовното родство, а сжщо и на връзскитѣ, които служатъ за прѣпятствие къмъ брака. Билъ провъзгласенъ принципа за нерасторжимостта на брака и били ограничени основанията на развода съ четири крайни случая. Била смѣгчена строгата римска бащинска власть и до нѣгдѣ приравнена къмъ властта на майката (напр. въ правото ѝ за настѣничество)¹⁾. Всички тия начала се намиратъ въ първобитното славянско право²⁾ и сж усвоени отъ византийската законодателна власть именно отъ славяно-българитѣ, които тогава съставлявали болшинството отъ подданницитѣ и гражданитѣ на византийската империя и които, може да се каже, сж измѣнили римската империя въ нова ромейска или византийска. Може би, много отъ тия реформи въ нѣкои части отъ Империята не сж могли да хванатъ коренъ и да замѣнятъ старото юстинианово право; може би, много отъ тѣхъ по-сегнѣ сж прѣтърпѣли значителни измѣнения, но важното е, че отначало тѣ сж били продуктъ на единъ новъ славянски народенъ животъ, изражение на славяно-българското правно съзнание, което ни занимава тука. За доказване на приведената мисль, ний можемъ да си послужимъ, освенъ съ общезвѣстнитѣ черти въобще на славянското право, но още и съ обстоятелството, че тия закони скоро

1) Журналъ Министер. Народ. Просвѣщ. Кн. 199, 1878 г. Законодательство Иконоборцевъ. В. Василевски. Стр. 262—296.

2) Напр. въ стария русскі законъ „Русская Правда“ (изслѣдванія по негѣ отъ Леонтовичъ, Сергѣевичъ и др.), сжщо въ народнитѣ обичаи на нѣкои славянски общини въ Хърватско, напр. градъ Коства, община Вѣрпинска („Неманданне законы юго-западныхъ славянъ“. Владимирскій-Будановъ. Ж. М. Н. Пр. 1881 г. Т. 213). Истина, че много принципи, прокарани отъ исаврийското законодательство, сж слѣдствие на християнското учение, но пакъ славянското обичайно право е имало прѣобладающе влияние върху византийското законодательство отъ тази епоха.

слѣдъ издаванетоъ имъ сж били прѣведени на славяно-български и дълго врѣме сж се примѣнявали въ България, като мѣстни славянски закони. Така „Еклогата“ въ старото славянско законодателство се намира въ два прѣвода отъ гърцкии языкъ: единия по-точенъ и носи заглавие: „Леона царя прѣмудраго Константина вѣрную царю главизны о совѣщаніи обрученія и о брацѣхъ и о иныхъ различныхъ винахъ“; а другия прѣводъ съ нѣкои измѣнения носи заглавие: „Законъ судный людемъ царя Константина Великаго“, при това тоя прѣводъ е въ двѣ редакции, кратка и пространна. Кратката редакция, по думитѣ на професоръ Василевски, е „най-дрѣвний памѣтникъ на славянското законодателство“. Баронъ Розенкампфъ исказва мисль, че „Законъ Судный“ прѣдставлява отъ себе си прѣработка на разни статии отъ византийското право примѣнително къмъ живота на славянитѣ, които туку що сж приели християнството. Той трѣба да бжде часть отъ ония закони, които сж били испратени отъ Византия на българитѣ. По нѣкои признаци — казва проф. Василевски, може да се мисли, че пространната редакция на „Законъ Судный“ е по-стара отъ кратката. Спорѣдъ проф. Павлова, пространната редакция е била принадлежность на светското законодателство, а кратката — на духовното. Въ най-старий номоканонъ, принадлежашъ на Румянцовский Музей и за който се казва, че е отъ врѣмето на св. Кирилъ и Методий, като допълнителни статии сж притурени и статиитѣ отъ кратката редакция на „Законъ судный людемъ“. „Макаръ писмото да указва на XIII в. — казва Востоковъ за този „Законъ Судный“ — но языка на прѣвода въ много мѣста е запазенъ най-стария, по който несъмнѣнно може да се заключи, че това събрание на църковни правила е *първо на славянский языкъ*“. Хубе мисли, че „Законъ Судный“ принадлежи на царь-Симеоновото законодателство. Той забелѣзва, че съдържанието на този малкъ кодексъ напълно съотвѣтствува на оная степенъ развитие, която трѣба да се прѣдполага у българитѣ, които туку що сж приѣли християнството. Повечето отъ законоположенията на тоя законъ иматъ условенъ характеръ. Първата статия прѣдвижда наказание за ония, които извършватъ язическо богослужение. Въ него се срѣщатъ терминитѣ *вражда* (само въ пространната редакция), *жуцанъ*, *воевода*, за които се говори въ статията за дѣлбата на военния плѣнъ. Сжщо се срѣщатъ думитѣ *къметиче* и „да се теиетъ“ (да се бие) по три крати“, които показватъ на юго-сла-

вянското происхождение на този законъ^{*)}. Отъ всичко, казано до тукъ, заключаваме, че „Законъ судный людемъ“ е прѣводъ на *Еклогата* на славянски, скоро слѣдъ издаването ѝ на грѣцкѣй языкъ, за практическѣй нужди както на славянитѣ отъ българската държава, тѣй и на ония отъ непосредствената власть на Византия. Второ, че именно *Еклогата*, законъ новъ и противоположенъ на юстиниановото право, законъ прѣпълненъ съ славянски юридически норми, е била незабавно прѣведена на славянскѣй языкъ съ нѣкои необходими измѣненія, а не нѣкой другъ законъ. Ето защо намираме, че славянитѣ въ византийската империя винаги сѣ се ползували съ своето национално право.

Къмъ исаврийското законодателство отъ VIII вѣкъ се отнася и *Nomos gueorguikós*, т. е. Селскѣй Уставъ. Въ най-ста-

^{*)} Журн. Мин. Нар. Просвѣщ. Кн. 199. 1878 г. Законод. иконоборцевъ. В. Василевскѣй. Стр. 296—309, 306. — *Еклогата* въ различни прѣводи и въ голѣмо множество екземпляри се съхранява въ руската писменность до най-ново врѣме и даже до сега влиза въ състава на дѣйствующето русско черковно право. Макарь че по-късно „Василикитѣ“ отмѣняватъ Исаврийското законодателство, въ Руссия и другитѣ славянски земи *Еклогата* и *Nomos gueorguikós*, пакъ оставатъ да дѣйствуватъ, катъ мѣстни закони. Ж. М. Н. Пр. Кн. 200, стр. 107. — „Византийското законодателство отъ VII — IX вѣкъ носи на себе си признацитѣ на едно ново славянско население въ Византия и отбелѣзва образуването на една срѣдна класа (свободни селяни, арендатори привързани къмъ земята). Ново-създаденитѣ условия намиратъ изразъ въ законодателството на Левъ Исаврийскѣй (740 г.) и въ Прохирона на Василий Македонянина (870 г.). Византийскитѣ закони се приематъ отъ славянскитѣ държавици, защото точно отговарятъ на условията на живота имъ. Сношенията на българитѣ съ романитѣ сѣ тѣй сѣщо стари и обстоятелството, че първитѣ ръкописни „правила“ въ влашкитѣ земи сѣ на славянски языкъ, обяснява твърдѣ добръ источникъ, отъ гдѣ сѣ заимствуванъ византийскитѣ закони“. *Disescu. Originele dreptului românesc*. Стр. 28. — На български по исторіята на българското право има нѣколко изслѣдвания. Прѣди всичко нѣколко статии отъ А. Диковичъ върху старото българско право и модерното обичайно, помѣстени въ Пер. Списание. Д-ръ Баджигевъ написа върху съпружественното право една студия повече отъ гледище на обичайното, отъ колкото на историческото българско право. По сѣщитѣ въпроси писаха С. Вобчевъ, Оджаковъ и М. Мариновъ. Въ най-последно врѣме Г. Данаиловъ написа едно изслѣдвание за „Законъ судный людемъ“, въ което поддържа, че този законъ е продуктъ на българското законодателство, а не прѣводъ отъ византийската *Еклога*; освенъ това, той намира, че първоначалното българско законодателство (въ християнско врѣме) е било черковно-духовно, а не светско-държавно. Досегашнитѣ изслѣдователи, както се види отъ нашия текстъ, сѣ на противно мнѣние, а пъкъ прѣдставенитѣ отъ г. Данаиловъ доказателства не сѣ до толкова силни, за да обратъ установеното мнѣние.

ритѣ законодателни сборници на славянскиѣ языкѣ се намира и прѣвода на тоя законѣ подъ заглавие: „Земледѣлческѣ законѣ Юстиниана“ или „О земледѣлцахъ—царя Юстиниана“. Въ нѣкои екземпляри отъ тоя законѣ се казва, че той е извлѣчение отъ юстиниановитѣ закони; въ сжщностъ — казва проф. Василевски — само нѣкои статии могатъ да се отнесатъ къмъ юстиниановото законодателство; по-голѣмата частъ отъ тѣхъ прѣдставляватъ *свѣршено ново право*. Този законѣ има еднакво происхождение съ Еклогата, което може да се види отъ еднаквостта на наказанията въ двата закона за много случаи, а сжщо и отъ начинътъ на изложението. Еклогата и Земледѣлческѣ законѣ по нѣкога се допълняватъ единъ други. По съдържание Земледѣлческѣ законѣ главно се занимава съ разни кражби на дърва, на полски и градински произведения, съ простѣпкитѣ на овчаритѣ, съ поврѣжденията на животнитѣ и отъ животнитѣ. Въ нѣкои мѣста, а особено въ началото, се искаватъ такива положения, които трѣба да се сжтатъ, като принципиални нововедения, и които показватъ на особено своеобразно селско право, чуждо на старото римско законодателство. Свѣршено новитѣ начала — казва Василевски — като свободата на селянитѣ да си мѣняватъ мѣстожителството, общинното землевладѣние и др., се явяватъ едновременно съ етнографическиѣ и социалниѣ прѣвратъ въ Полуострова. Тия законоположения не сж прѣдшествовали на тоя прѣвратъ, а се явили, като негово послѣдствие, като признание на това, което е сжществувало вече въ живота. Въ първата половина на VII вѣкъ цѣли маси славянско население влизатъ въ прѣдѣлитѣ на Империята и заематъ опустошенитѣ области; въ сжщото врѣме цѣли тѣпи, изгонени селяни отъ собственитѣ имъ живѣлища, търсятъ прибѣжище въ други земи. Ето отъ тукъ се явява свободното прѣминаване на по-прѣди зависими и привързани къмъ земята селяни. Отъ тукъ се явява сжщо и новий начинъ на владѣние и ползувание съ земята. Съ пълно право може да се приеме, че именно за новото славянско население на Империята прѣимущественно се е прѣдназначавалъ този „Селски Уставъ“, който тѣй добръ е отговарялъ на тѣхнитѣ възрѣния, тѣхния животъ и обичаи и е билъ противъ традициитѣ на старото римско право за личната собственостъ и противъ по-къснитѣ урѣдби на Империята, като за колоната и привързването на селянитѣ

къмъ земята¹⁾. Проф. Успенски също поддържа, че славянските плѣмена, прѣселени въ прѣдѣлитѣ на Империята, сѣ запазили своитѣ обичаи, языкъ и устройство. Това се подкрѣпя отъ извѣстията за славянскитѣ обичаи у Прокопия, Левъ Мъдрый и отъ появяването въ VIII вѣкъ на „Селскій Уставъ“, въ който трѣба да виждаме *„най-старата редакция на славянското обичайно право“*. Въ това обстоятелство се крие тайната, аizzo Нотос gueorguicos е билъ прѣвѣжданъ на славянскитѣ язици и *е ималъ сила на законъ у много славянски народи прѣзъ срѣднитѣ вѣкове*. Спорѣдъ г. Успенски, славянски правни норми трѣба да дѣримъ и въ *новелитѣ на византийскитѣ императори отъ македонската династия, съ които новели се запазватъ правата на общинитѣ, които права слѣдователно сѣ съществували и по-рано, като обичайно славянско право*. Спорѣдъ сѣщия ученъ мжжъ, изучаването урѣдбитѣ на славянската община, възъ основа на византийскитѣ источники, обяснява нѣкои черти, *които не можемъ да намѣримъ въ националнитѣ славянски источники*²⁾.

1) Журн. Министер. Нар. Просв. Кн. 200, 1878 г. Законод. иконоборцевъ. В. Василевски. Стр. 95—100, 104—109. Също кн. 201, 1879 г. Еклога императоровъ Льва и Константина. В. Василевски. 168, 169, 172. — „Многочисленность рукописей Земледѣлческаго Закона въ прѣдидущіе вѣка, включеніе его въ Шестикнижникъ Арменула — съ достаточною убѣдительностью свидѣлствуютъ о существованіи такихъ возрвнн по которымъ Земледѣлческій Законъ и въ позднѣйшее время оказывался дѣйствующимъ источникомъ права. Кн. 200, стр. 126.

2) Византийскій Временикъ. Т IV. Спб. 1897. Русскій археологическій институтъ въ Константинополѣ. Стр. 303, 304. — По сѣщій въпросъ сѣщій авторъ казва на друго мѣсто: „Славянство въ византийской имперіи является такимъ образомъ любопытнѣйшей задачей изученія славянской исторіи въ той стадіи которая прѣдшествуетъ образованію государствъ. Первые опыты соединенія нѣсколькихъ коленъ подъ одной верховной властью встрѣчаемъ далеко за чертой непосредственнаго вліянія Византіи. Ближайшіе сосѣди византийцевъ (славяне) остаются въ первичной стадіи жупнаго устройства долго сохранившася такъ же у тѣхъ коленъ которыя поселились въ областяхъ Имперіи и приняли византийское подданство. . . . Нотос gueorguicos и Еклога исаврійскихъ императоровъ составляютъ дрѣвнѣйшую редакцію обычнаго права тѣхъ славянъ, которые жили въ прѣдѣлахъ Имперіи“. Стр. 704, 705. Успенски. Дрѣвнѣйшій памятникъ славянскаго права. Юридическій Вѣстникъ. 1886 г. Априлій. — Като источники за старото българско право могатъ да служатъ и чисто-византийскитѣ закони, като напр. Прохирона и Базиликтѣ, които несъмнѣнно сѣ дѣйствували и въ старата българска държава. За доказателство на това могатъ да служатъ славянскитѣ надання на тия закони, намирани въ влашкитѣ земи, сѣщо и сърбскитѣ имъ прѣводи и прѣработки отъ врѣмето на Душана. Тия закони безъ съмнѣние сѣ дѣйствували

Намѣренъ е единъ *Сирийски Законникъ*, издаденъ въ половината на V вѣкъ, който се прилагалъ отъ черковнитѣ и светскитѣ власти до XI вѣкъ въ цѣлия азиатскій Истокъ — отъ Армения до Египетъ. Този Законникъ прѣдставлява смѣсъ отъ мѣстни народни обичаи съ нѣкои постановления на римското право. Той е замѣнявалъ юстиниановото законодателство на Истокъ, той е билъ по-удобенъ и по-ясенъ; а тамъ, гдѣто се показвалъ непъленъ, допълнювалъ се отъ мѣстнитѣ неписани обичаи. Този Законникъ — забелѣзва г. Успенскі — има между друго голѣмо значение и за славянската наука: ако Юстиниановий Кодексъ не е успѣлъ да отстрани мѣстнитѣ закони, народнитѣ правни въззрѣнія въ ония области, гдѣто е дѣйствувалъ този Законникъ, съ това значително се оборва мнѣнието за господството на римскитѣ закони *въ другитѣ* подчинени на Империята области. На далечния (азиатскія) Истокъ съ римското законодателство е издържалъ борба Сирийскій Законникъ; отъ тукъ слѣдва, че въ (прѣдна) Мала Азия, въ Тракия и Македония такава сѣща борба ще да е издържалъ грѣко-славянскій законникъ. Този послѣдний въ законитѣ на Левъ Исавръ, въ новелитѣ на императоритѣ отъ Македонската династія, сѣщо и въ рѣководствата за сѣдебната практика отъ XIII вѣкъ прѣдставлява отъ себе си сѣщо такава смѣсъ отъ римски правни въззрѣнія съ славянско обичайно право, както и Сирийскій Законникъ прѣдставлява смѣсъ отъ римски норми съ азиатско-источни правни обичаи*).

Всичко, казано до тукъ, се отнася до славяно-българскитѣ правни норми главно прѣди IX вѣкъ. Въ IX и X вѣкъ почти цѣлия Балканскій Полуостровъ се намира въ български рѣще. Ако славянското право е дѣйствувало у славянитѣ, когато тѣ сѣ били подъ византийска власть, и ако това право е било узаконено отъ византийскитѣ императори, толкова повече то ще да е имало значение, когато славянитѣ заедно съ българитѣ-

въ сѣрбскитѣ земи на Душана и прѣди този царъ; а пѣкъ извѣстно е, че тия земи по-рано сѣ били български. Сѣщо и Законника на Душана не е нищо друго, освенъ събрание на стари обичаи и царски постановления, които и по-рано сѣ имали сила въ сѣрбскитѣ или по-правилно въ българскитѣ земи на Душана. За сѣрбеко-византийскитѣ закони отъ врѣмето на Душана виждъ Флоринскі. Паметники законодателной дѣятельности Душана.

*) Журналъ Министер. Народн. Просвѣщ. Кн. 231, I часть. Январій. 1884 г. Слѣды писковыхъ книгъ. О. Успенскі. Стр. 11.

туранци сж образували своя собствена държава. Славяно-българската държава, както обяснихме на друго мѣсто, се е образувала по доброволно съглашение на славянскитѣ плѣмена съ българскитѣ князе. Тия послѣднитѣ сж приели южно-славянскитѣ плѣмена въ своята държава съ тѣхнитѣ народни урѣдби, съ правата и обичаитѣ имъ, даже съ черковния и литературния имъ языкъ, които самитѣ българи-туранци сж ги въсприели въ скоро врѣме и заедно съ това се прѣтопили въ славянскій елементъ. За това нѣма нужда повече да доказваме, че старигѣ славянски обичаи и закони сж сѣществували и дѣйствували въ българската държава въ IX и X вѣкъ.

Когато Василий II, Българо-убиеца покорилъ българското царство въ 1018 г., той оставилъ небухнати старитѣ урѣдби на страната. Прѣди всичко той утвърдилъ привилегитѣ на българското болѣрство и даже наградилъ повечето отъ болѣритѣ съ почетни титли. Въ една грамота на този императоръ се казва: „Макаръ страната и да е покорена отъ насъ, ний пакъ не ѝ отнѣхмѣ правата, но ги потвърдихмѣ съ нашитѣ хризовули и сигилии“. Държавното управление сѣщо не е било измѣнено, данъцитѣ се зимали както и по-напрѣдъ, самоуправлението на общинитѣ останало въ сила. „Императоръ Василий — казва Кедринъ — като покори България, нищо въ нея не измѣни, всичко остави като по-напрѣдъ и не наложи друга данъци, освенъ установенитѣ отъ Самуила“. Даже цѣлостта на българското царство е била запазена, тѣй като за цѣла България се назначавалъ единъ управителъ, който се наричалъ „дукъ на България“ и живѣялъ вѣроятно въ Скопие. Българската черква е останала автономна; само прѣдставителя ѝ трѣбало да се нарича не патриархъ, а архиепископъ. Самостоятелния архиепископъ на българитѣ ималъ постоянно сѣ мѣстожителство въ гр. Охридъ, а подъ своята власть е ималъ всичкитѣ български епископии отъ врѣмето на царетѣ Петъръ и Самуилъ*).

Съ освобождението на България отъ Асень и Петра въ 1189 г., явно става, че старитѣ български урѣдби и закони не само че не се отнѣняватъ, но и се въстановяватъ, до колкото сж били нарушени и до колкото това е било възможно; защото сѣ

*) Исторія Волгарь. К. Иречекъ. Стр. 263 — 265. — Макушевъ. Историческія разысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 8.

течението на вѣковетѣ, като се измѣнявали условията на живота, по необходимостъ се измѣнявали и държавнитѣ урѣдби. Напр. отъ X вѣкъ насетнѣ, на всеѣкадѣ се водворява феодалната система, населението се подчинява на господари; тия измѣненія се явяватъ и въ българскитѣ земи и тѣ, може да се каже, сѫ продуктъ на живота у всичкитѣ европейски народи, а не национална особенностъ на нѣкои отъ тѣхъ.

Скоро почнало да се распада възобновеното българско царство. Никейскій императоръ завладѣлъ Македония съ Кюстендилъ. Скоро слѣдъ 1241 год. епирскій деспотъ Михаилъ II прѣвзѣлъ Албания и една часть отъ западна Македония^{*)}. Въ 1272 год. жителитѣ на Албания доброволно се подчинили на Карла Неаполитанскій кралъ, който се задължилъ *да не нарушава старитѣ правдини, обичаи и закони на страната*; а пъкъ до тогава, както свидѣтелствуватъ византийскитѣ историци, Албания се управлявала отъ български закони и обичаи, колкото пати византийскитѣ владѣтели се опитвали да накръвятъ тия правдини (привилегии), жителитѣ на Албания въставали да пазятъ стария рѣдъ. Макушевъ даже казва, че „подъ *privilegia concessa ab antiquis imperatoribus Romaniae*“, за които се говори въ задължителнитѣ грамоти на италиянцитѣ спрямо жителитѣ на страната, трѣбало да се разбиратъ правдинитѣ, дадени на страната отъ българскитѣ царе. Но даже ако приемемъ, че тукъ се говори за правдини, дадени отъ византийскитѣ императори, това ни най-малко не оборва славяно-българскій нѣтъ характеръ; защото, както знаемъ, славяно-българскитѣ юридически норми отъ край-врѣме сѫ били признати и узаконени отъ византийскитѣ императори за всичкитѣ славяно-български земи. Слѣдъ подчинението на Албания кралъ Карлъ се погрижилъ да възнагради българитѣ и албанцитѣ, които му спомогнали да завладѣе страната. Той раздалъ много земи на Иванъ Драганита, на свѣщ. Николай, а на основание *мѣстното право* севастократоръ Павелъ Кронъ и неговитѣ хора получили особени правдини. Прѣди да умре, въ 1285 г. Карлъ I потвърдилъ съ особена грамота даденигѣ правдини на градътъ Драчъ. Въ 1299 и 1302 г. г. жителитѣ на Албания въстанали противъ неаполитанската власть; тогава билъ испратенъ да ги усмири Филипъ синъ на краля, който призналъ

^{*)} История Болгаръ. Стр. 361.

правдинитѣ имѣ, дадени отъ баща му и дѣда му, и потвърдилъ добритѣ имѣ обичаи и закони, които останали въ сила и по-
късно. Въ 1305 г. Филиппъ вече като кралъ потвърдилъ „conventiones et pacta“ на градътъ Драчъ, заключени съ Карла II. Въ 1337 г. кралъ Робертъ заключилъ съюзъ съ Андрей Музакъ, по който краля потвърждава всичкитѣ права и обичаи на албанското кралство, въ сила отъ прѣдшнитѣ владѣтели¹⁾.

Сърбитѣ при Милутина и Душана, като сж завладявали части отъ български и византийски земи, малко измѣнявали публичний рѣдъ въ тѣхъ. „Тия спечелени земи — казва профес. Флорински — били населени главнс съ други (не сърбски) националности: отъ една страна съ българи — народъ макаръ и близъкъ къмъ сърбитѣ, но който е теглѣлъ къмъ своя политически центъръ; а отъ друга — съ албанци и гърци, които добръ сж помнѣли своитѣ връзки съ Византия. Съ разнообразието на населението въ сърбската държава се съединявала нееднаквостта на държавния строй въ разнитѣ части на тази държава. Сърбскитѣ крале, като присъединявали къмъ държавата си нови земи, ограничавали се да сключатъ съ покоренитѣ общини и владѣтели договори, оставали имѣ прѣдшнитѣ права съ задължение, само да плащатъ данъкъ и да даватъ войска. Въ кралството сж били стари гръцки градове завоювани отъ България и Византия, като: Нишъ(?), Призрѣвъ, Прищина, Скопие. Въ тѣхъ вѣроятно пакъ е билъ оставенъ стария рѣдъ, а само висшето управление е било повѣрено на по-до-
вѣрени лица“²⁾. Така сжщо не сж били отмѣнени законитѣ и въ

1) Макушевъ. Историческія ровысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 23, 33, 38 и 42.

2) Южные славяне и Византия. Флорински. Стр. 23, 26. „По городамъ сѣдѣли сѣрбскіе воеводы или перешедшіе на сѣрбскую службу византийскіе чиновники (какъ въ Просекѣ войвода Михаилъ бывший служителъ въ византийскомъ дворѣ); близъ городовъ явились сѣрбскіе поселенци“. Стр. 76, 77. — Отъ XIII и XIV вѣкъ имаме нѣколко важни источники за юридическото положение на българскій селянинъ на Балканский Полуостровъ. На първо мѣсто стоятъ българскитѣ царски хрисовули, а така сжщо и грамотитѣ на влашкитѣ господари и сѣрбскитѣ крале. Сетнѣ имаме описната книга на шестѣхъ села на Атонский полуостровъ, принадлежащи на Хилендарский манастиръ; слѣдъ това иде описната книга на Тетовский манастиръ. Като допълнение и уяснение на тия документи могатъ да служатъ много гръцки грамоти и други документи отъ български и гръцки земи, а особенно описната книга на градътъ Дампсакъ (срѣщу

южна Македония, слѣдъ завладяването ѝ отъ Душана „царь на сърбитѣ и гърцитѣ“. Спорѣдъ съвременния византийски летописецъ, „Душанъ, като се провъзгласилъ за царь, оставилъ на сына си страната отъ Ионический заливъ до Дунава и до гр. Скопие и Вардаръ, да управлява по сърбскитѣ закони; а самъ той заелъ „гръцкитѣ земи“ (Македония) и градоветѣ до Христоволскитѣ проходи (Кавала) да ги управлява по законитѣ и обичаитѣ на ромейтѣ“¹⁾. „Царството на Душана — казва Флорински — е нѣмало националенъ характеръ, не е било сърбско царство въ истинската смисълъ на думата. Пѣстро по своя етнографически съставъ, то е нѣмало и вътрѣшно единство, политически сплотеностъ. Душанъ не варушилъ прѣдшнитѣ права и привилегии на завоеванитѣ византийски области; като оставалъ въ тяхъ старитѣ владетели чиновници или като назначавалъ нови, той оставалъ небухнати прѣдшнитѣ урѣдби и обичаи. Царството на Душана е било оригинално царство отъ области, почти съ нищо не свързани помежду си, управлявани отъ полу-независими владетели; за това слѣдъ смъртта на Душана царството му се распадало на „хиляди части“²⁾. При Уроша, наследникъ на Душана, сърбското царство се състои само отъ нѣколко сърбски земи. Въ списъка на хиландарскитѣ метоси, отъ врѣмето на Душана, тѣ се раздѣлятъ на „метохии по сръбіем и по Романиа“. Отначало се изброяватъ селата въ сърбската земя, а сетѣ ония, които се намиратъ на „землѣ гръцкой“. Къмъ послѣднитѣ сѣ отнесени метоситѣ въ Сересъ, Солунъ, по Вардаръ, Струмица, Струма, Брѣгалница, въ Щипъ, Пресѣкъ и въобице въ южна и сръдна Македония³⁾.

Галиполи) отъ врѣмето на италианското тамъ господство и други италиански документи отъ тяхното господство на Балкан. Полуостровъ. По-подробно за тия документи се говори по-надолу въ това изложение.

1) Флорински. Памятн. Законод. Дѣят. Душана. Стр. 9.

2) Флорински. Памятн. Зак. Д. Душана. Стр. 12.

3) Флорински. Памятники Зак. Д. Душана. Стр. 45.

IV

СЛАВЯНО-БЪЛГАРСКИТЪ ПЛѢМЕНА.

Сега въ българскиятъ языкъ има четири главни нарѣчия, които безъ съмнѣние водатъ началото си отъ най-старитѣ врѣмена. Въ тия нарѣчия трѣба да търсимъ обяснения за разнитѣ слоеве, съставни части на българскиятъ народъ, а също и за врѣмето, кога тия части сж се прѣселили на Балканскиятъ Полуостровъ. Въ тия нарѣчия и тѣхнитѣ поднарѣчия се крѣятъ остатѣцитѣ на старитѣ славяно-български плѣмена, вѣкогашнитѣ общественни единици на раздробената българска народностъ, безъ държавно единство. Тукъ ще се опитаме, до колкото ни бѣде възможно, да диримъ признацитѣ на старитѣ славяно-български плѣмена, като се основаваме, въ повечето случаи, на разнитѣ български нарѣчия и поднарѣчия.

Четиритѣ български нарѣчия, по най-авторитетнитѣ изслѣдвания, заематъ слѣдующитѣ области: 1) Источното нарѣчие, което е най-распространено, господствува въ сѣверна и южна България, отъ Черно море до линията, която се образува съ течението на рѣката Искъръ, прѣзъ Ихтиманъ и Вакарелъ до Родопитѣ; на югъ—въ горната тракийска равнина съ околноститѣ на Пещера, Батакъ и мюсюлманското плато на Доспатъ. На изтокъ, източното нарѣчие върви до политѣ на Родопитѣ и по една линия прѣзъ Търново-Сейменъ и надъ Одринъ достига до Черно море. 2) Южното или руското нарѣчие обхваща Родопскитѣ планини, отъ долна Струма до Еносъ и Цариградъ. Отъ тази областъ не се заема отъ южното нарѣчие Разложско, което принадлежи къмъ западното нарѣчие, и Батакъ и Доспатъ, които, както казахме по-горѣ, принадлежатъ къмъ източното нарѣчие. Така щото южното или руското нарѣчие обема окрѣжитѣ Мелникъ, Демиръ-Хисаръ, Сересъ, Драма, Неврокопъ, Чепино, Ахъръ-Челеби, Рупчосъ, Хаскьой, Димотика, Фера, Узунъ-Кюпрю и Странджа. 3) Юго-западното или македонското нарѣчие об-

нема цѣла Македония съ солунскій, битолскій и призрѣнскій вилаети. 4) Сѣверо-западното или шопско-трѣвското нарѣчје на западъ, отъ р. Искъръ, Ихтиманъ и Вакарелъ до кадѣто се простира българската рѣчь. На югъ това нарѣчје обнима: Самоковъ, Дупница, Джумая, Разлогъ, Кюстендилъ, Осоговъ*).

Тѣзи четири български нарѣчия, като се отличаватъ помежду си съ нѣкои языковни особености, въ сѣщото врѣме служатъ за раздѣление на българскій народъ на четири разни групи. И дѣйствително, различието въ четирѣхъ нарѣчия може да се прослѣди не само въ языкътъ, но и въ облеклото (носитѣ), въ обичаитѣ, въ економическото сѣстояние и даже въ физическитѣ черти. Нѣкои исторически данни ни говорятъ, че тѣзи части на българскій народъ сж се расположили въ сега заетитѣ отъ тѣхъ мѣста въ разни врѣмена. По-рано ний искаahme мнѣние, че най-старитѣ жители на Полуострова сж българитѣ отъ южното и отъ сѣверо-западното нарѣчия; тѣ сж били тука отъ прѣди V-то столѣтие, ако не и отъ врѣмето прѣди Христа. Въ VI и VII вѣкъ се приема, че сж се прѣселили на Балканскій Полуостровъ славянитѣ. Дѣйствително такова прѣселение е ставадо, но тогава сж се прѣселили не всичкитѣ славяни; тогава безспорно сж се прѣселили голѣма часть отъ македонскитѣ българи, — отъ ония славяни, които сж се изгубили въ Гърция, Тесалия, Епиръ и Албания, а сжщо вѣроятно и голѣма часть отъ българитѣ на источното нарѣчје въ сѣверна и южна България.

Ако разгледаме по-подробно споменатитѣ четири български нарѣчия, ще забелѣжимъ, че всѣко едно отъ тѣхъ се подраздѣля на повече поднарѣчия и плѣмненни групи, които, както казахме, сж първитѣ славянски обществени единици, на които се е раздѣлялъ българскій народъ прѣди да встѣпи въ държавний периодъ на своето развитие.

Юго-западното или македонското българско нарѣчје може да се подраздѣли на четири главни поднарѣчия: 1) сѣверо-македонското или скопско-кратовското въ Скопско, Тетовско, по сѣверний склонъ на Шаръ-планина, въ Призрѣнско и Качаникско; сѣтнѣ въ Куманово, Враня, Кратово, Овче-поле, Кочани и часть отъ Кюстендилско. Въ това поднарѣчје може да се забелѣжатъ нѣколко плѣмненни групи: *кумановцитѣ* въ Куманово, Враня,

*) Флорински. Лекци по славянскому языкованію. Т. I, стр. 172—173.

Кратово, Овче-поле и Палацка; *пиянци* на юго-истокъ отъ Кюстендилъ, сетя въ Кочани и Малешево (въ горното течение на р. Брѣгалница съ гр. Пехчево)¹⁾; *торбеш* по двата склона на Шаръ, въ Тетовско и Призрѣнско („Горний Пологъ“)²⁾; особено плѣме образуватъ жителитѣ въ Скопско и Качаникско („Долний Пологъ“). Въ тѣзи плѣмена, ако разгледаме костюмитѣ и обичаитѣ имъ, ще забелѣжимъ и други по-дребни подраздѣления: така въ прѣдѣла на копановцитѣ има нѣколко носии; около Паланка носятъ червеникави потури отъ срѣдна широчина, на главата червенъ фесъ и отгорѣ съ черна чалма, съ перчимъ и бръсната глава; прѣпасватъ се съ поясъ. Въ Кратовско носятъ черни беневреци, черенъ поясъ и *силякъ*; на главата бѣла чалма. Въ Кумановско носятъ бѣли беневреци съ бѣла чалма и фесъ, на чалмата единия край спуснатъ, а зимно врѣме — дълъгъ кожухъ съ червени шарки по ржавитѣ. Бѣли беневреци носятъ и въ Вранянско. Кумановцитѣ и вранянитѣ, слѣдователно, по носията си приличатъ на софийцитѣ и, както и послѣднитѣ, се наричатъ *шоши*. Пиянци въ Кочанско носятъ черни сукнени потури и модрикави чалми; тѣзи, а сѣщо и пиянци отъ Кюстендилско, се наричатъ „*черни шоши*“. У торбешитѣ въ Тетовско, сѣщо и въ Скопско и Качаникско, носията е съвсемъ друга; тука носятъ фесъ безъ чалма, сѣщо на много мѣста кече, бръснати глави и перчинъ, широки бѣли потури³⁾. По пѣстротата си това население отъ сѣверо-македонското нарѣчие прави впечатление да е смѣсъ отъ разни български плѣмена; може би, тука имаме нѣколко наслоения отъ старото население, — отъ прѣселенцитѣ прѣди VI и VII вѣкъ и отъ по-сетнѣшна дата. Слѣдва да се забелѣжи, че населението отъ Кратовско, Скопско, Тетовско, а сѣщо и Призрѣнско въ врѣмето на сърбскій царь Душанъ (XIV в.) се именува *нероши*, а пѣкъ тука сѣ живѣли и тракийскитѣ *нероши*. Тракийското плѣме *ауторити* е живѣло тамъ, гдѣто сега живѣятъ торбешитѣ; нѣкои изслѣдователи искатъ да кажатъ, че тия двѣ имена въ общность сѣ едно име, тѣй като коренътъ въ тѣхъ е единъ — „торъ“⁴⁾. 2) Западно-македонското българско нарѣчие се говори въ западна Македония, между

1) Сборникъ за народни умотвор., наука и книжн. Кн. IV. Карановъ. Материали и пр. — Иречекъ. Пѣтувания. Стр. 607.

2) Шоповъ. Македония.

3) Сборникъ за народ. умотвор. и пр. Кн. IV.

4) Дриновъ. Заселение Балкан. Пол.

Орхидското и Прѣспанското езера и рѣка Вардаръ; въ него се различаватъ двѣ поднарѣчия: Дебърското, което образува плѣнето *мияци* и до нѣгдѣ *долѣнци*, и нарѣчието, което се говори въ Велесъ, Прилепъ, Битоля и Тиквешъ; тия послѣднитѣ се зикатъ *бърсяци*¹⁾. Послѣднитѣ сж едно отъ най-голѣмитѣ славяно-български плѣмена и въ старо-врѣме се отличаваха съ особена храбрость. Може да се мисли, че тѣ сж се прѣселили тука въ VI и VII вѣкъ отъ Трансилванія, отъ Брашовско, дѣто мѣстността и до сега се вика *Бърса*²⁾. Слѣдъ прѣселението си, заедно съ другитѣ славяни, тѣ образували въ Македония областта *Славиния*. Въ VII вѣкъ, заедно съ другитѣ славянски плѣмена, бърсяцитѣ обсаждали Солунъ³⁾; въ 676 г. български князь Церигъ испратилъ срѣщу тѣхъ дванадесетъ-киладна войска съ цѣлъ, да ги отведе въ плѣнъ въ тогавашна България⁴⁾. Огъ срѣдата на това плѣме се тургатъ основитѣ на Западното българско царство при царъ Самуила. Тука е сжществувала „българската държава“ на Краля Марко слѣдъ смъртта на сърбскии царъ Душанъ. Бърсяцкото и Мияцкото нарѣчия въ основата си сж отъ източното българско нарѣчие, но слѣдъ прѣселението, отъ смѣсъ съ мѣстнитѣ и подъ влиянието на околнитѣ нарѣчия, получаватъ главнитѣ признаци на западното българско нарѣчие. Сжщото се е случило и съ языкътъ на другитѣ славяно-български плѣмена, прѣселени въ VI и VII вѣкъ по на югъ отъ бърсяцитѣ. 3) Южното Македонско нарѣчие се говори въ Костуръ, Воденъ, Кукушъ до Сересъ. Тукъ отъ старо врѣме се споменуватъ нѣколко славянски плѣмена: *сагудати* около Солунъ. Въ 905 г. за тѣхъ говори Коматиянъ и казва слѣдующето: „на западъ отъ Солунъ има широка равнина до хѣлмоветѣ около Верея; въ тази равнина сж расхвърлени мелата, отъ които нѣкои достигатъ до Солунъ и се намиратъ въ договоръ съ този градъ; тѣ се наричатъ сагудати и *драговичи*“. Въ споменатата година тѣзи плѣмена, заедно съ други, помагали на града Солунъ противъ сарацинитѣ. Въ 778 г., когато другитѣ славяни обсаждали Солунъ, драговичитѣ се наели

1) Верковичъ. Описание битѣтъ на македон. българя.

2) Сборникъ за народ. умотвор. и пр. Кн. IX. Дажороманитѣ и пр. стр. 280—294.

3) Дриновъ. Заселение Балкан. Полуострова. Стр. 163, 164.

4) Иречекъ. История Волгаръ.

да доставятъ храна на обсаденитѣ. По-късно у тѣхъ е имало особено епископство „Драговичско“, което се споменува въ 1204 г., въ договора на кръстоносцитѣ за раздѣла на Империята. Драговичитѣ сж заемали западната частъ на солунското поле, а сагудатитѣ — источната, по-близу до Солунъ¹⁾. По на западъ, въ Воденъ, по Вардаръ и въ Негушъ сега сжществува плѣмето *пуливаковци*, което се дѣли на горни и долни. Между горнитѣ и долнитѣ пуливаковци има едно малко плѣме, различно отъ околнитѣ и което се вика *дързилци*. Въ Костуръ, Горица и околността имъ сега населява плѣмето *бандовци*²⁾. Въ мѣстата на изчезналитѣ славяни въ Тесалия и Епиръ, въ старо врѣме се споменуватъ нѣколко плѣмена, които по всичко се вижда, че сж били сродни съ костурцитѣ и слѣдователно сж принадлежали къмъ групата на южно-македонското нарѣчие. Такива сж били *ваюнцитѣ* или, както ги наричатъ още войницитѣ. Въ 676 г. тѣ, заедно съ другитѣ славяни, обсадили Солунъ. Въ договора на Хенрихъ Дондола съ кръстоносцитѣ отъ 1204 г. се споменува областъта Вегенетия, въ южний Епиръ, на сѣверъ отъ Арта, отъ което слѣдва, че и ваюнцитѣ сж живѣяли тамъ. *Велегизитѣ* сж живѣяли въ Тесалия, въ прибрѣжието на залива Воло, около Фива и Димитрияда и сж участвували въ обсадата на Солунъ въ 676 г.; въ слѣдующитѣ обсади тѣ не земали участие и сж били въ приятелски отношения съ солунянитѣ. Въ договора на Алексий III съ венецианитѣ отъ 1199 г. се споменува Велегизития до Димитриада и Валахия. При раздѣлата на Империята въ 1204 г. пакъ се говори за Велегизития³⁾. Въ южна и срѣдна Албания, както видѣхме, въ старо врѣме сж живѣяли много славяни, които безъ съмнѣние се дѣлѣли на повече плѣмена; имената на тия плѣмена не сж запазени отъ историята. 4) Источното Македонско нарѣчие се говори на истокъ отъ Щипъ по двѣтѣ страни на срѣдна Струма, по рѣката Струмица, въ Петричъ и въ Малешево. Тука въ старо врѣме живѣяло плѣмето *струменци*, което въ 685 — 687 г. г. обсаждало Солунъ; въ 689 г. корабитѣ на струменцитѣ достигали до Дарданелитѣ и дори до Цариградъ, като грабѣли гърцескитѣ кораби, натоварени съ жито. Когато императора Юстинианъ Ринотметъ нападналъ

1) Дриновъ. Заселение Балкан. Полуостр. Стр. 166—168. Около градътъ Сервия се споменуватъ „сербли“, а също „велигости“. Рамбо. Стр. 226.

2) Верковичъ. Описание битътъ на македон. българе. Стр. 27.

3) Дриновъ. Заселение Балкан. Полуостр. Стр. 172—174.

струменцитѣ, тѣ се укрѣпили въ планинскитѣ клисури, показали годѣмо съпротивление и не го допуснали да проникне по на сѣверъ. Къмъ това нарѣчие, а може би къмъ южно-македонското, е принадлежало плѣмето *рихини*, което въ старо врѣме е живѣяло въ страната Рихия, около езерото Балбе и на полуострова Халкидика. Сега тамъ живѣятъ гърци и турци, но славянскитѣ географически названия показватъ, че нѣкогашъ тази страна е била населена изключително съ славяно-българи. Отъ една грамота на Романъ II, отъ 960 г. узнаваме, че въ града Торосъ, на Атонский полуостровъ, живѣяли славяно-българи. Отъ този градъ е билъ попъ Георгій, глаголческій подписъ на когото, въ единъ писменъ паметникъ отъ 982 г., и до сега остава като най-старъ паметникъ на глаголческото писмо¹⁾. Все въ този полуостровъ сж били и шестъ-тѣ села отъ Хилендарскій описъ, които носятъ славянски названия²⁾. Славянскій языкъ се е чувалъ въ Халкидика дори до XVI столѣтіе³⁾. Плѣмената отъ източното и южното македонски нарѣчия, както и ония отъ западното македонско нарѣчие, сж принадлежали къмъ областта „Славиния“ и слѣдователно сж се прѣселили на Полуострова въ VI и VII вѣкъ. Языкътъ на тия плѣмена въ основата си прѣдставлява източно нарѣчие, но до нѣгдѣ видоизмѣнено подъ влиянието на мѣстнитѣ остатъци на прѣдшнитѣ славянски елементи въ страната или подъ въздѣйствието на сѣверо-западното българско нарѣчие. Тукъ сж запазени до сега много думи съ старо-славянскитѣ носни звукове, които показватъ, че прародината на тия славяни е била стара Дакия, а именно Трансилвания и Валахия, гдѣто пакъ има слѣди отъ славянскитѣ носни звукове въ мѣстнитѣ язици и въ топографическитѣ названия.

Къмъ македонскитѣ плѣмена трѣба да се отнесатъ и славянскитѣ плѣмена, които въ срѣднитѣ вѣкове сж живѣяли въ Гърция. Такива сж били: *мелинитѣ* на планината Тайгетъ; *езерцитѣ* на Лаконскій брѣгъ; *маюнититѣ* и *цаконитѣ* между Монабазия и Навплия въ Пелопонесъ. Всички тия славянски плѣмена се споменуватъ дори до XV вѣкъ, но по-късно се

1) Тукъ има областъ Загора. Дриновъ. Заселеніе Балкан. Полуостр. Стр. 166—167, 164, 165.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды писцовыхъ книгъ. О. Успенскі. Стр. 22.

3) В. Калчевъ. Македония. Статистика и етнография.

погърчватъ. Погърчени остатъци отъ цаконитѣ и до сега се намиратъ въ западната прѣдна Мала Азия¹⁾.

Сѣверо-западното българско нарѣчие, нарѣчено още „Шопско-Трънско“, сѣщо се дѣли на повече поднарѣчия: 1) Шопското въ софійската котловина и въ Радомирско; послѣднитѣ обаче не сѣ съвсемъ однородни; „населението въ Радомирско — казва Иречекъ — се дѣли на три части. Най-многобройни сѣ жителитѣ въ *полето*, гдѣто по-напрѣдъ е имало многобройни чифлици на турски аги; тия шопи по своята неотдѣланостъ приличатъ на шопитѣ отъ Софійско. Покрай тѣхъ особенъ типъ сѣ хората около Перникъ, по-близки до брѣзничави. Третата частъ отъ Радомирско е крайбрѣжната областъ на Струма, която обикаля полето отъ сѣверния му край и планинската покрайна на сѣверъ къмъ Трънско. Тази мѣстностъ се наричала въ старо врѣме *Мрака*. Населението прилича на трѣнчави, е прѣдприимчиво и се занимава съ дърводѣлство“²⁾. Брѣзничката котловина сѣщо до нѣкадѣ принадлежи къмъ софійското шопско нарѣчие. „Брѣзничката котловина и областта при горва Струма около Перникъ образуватъ покрайната *Грахово* съ 43 села. Жителитѣ по носия и външностъ съвършено приличатъ на шопитѣ отъ софійското поле, на които тѣ казватъ *шопци*, но нарѣчието имъ се приближава къмъ трѣнското. Отъ село Мешица подъ Люлинъ-планина почватъ формитѣ на софійския говоръ“³⁾. 2) Рилското поднарѣчие захваща отъ старата крѣпостъ Земянинъ, по долното течение на р. Струма, гдѣто се открива кюстендилската котловина. Цѣлия този край по плѣмения си съставъ може да се раздѣли на три части: първо, юго-источната частъ принадлежи къмъ Пиянечко, за която говорихме по-рано; второ, около Кюстендилъ къмъ Паланка (на „Каменица“) и къмъ краището до село Изворъ населението има особенъ плѣмененъ съставъ; то се различава отъ радомирци, както по-горнитѣ си дрѣвци, тѣй и въ всѣко друго отношение. Въ турско врѣме тукъ е имало чифлици и „раецки“ села, т. е. свободни, които се занимавали главно съ занаяти; трето, сѣверо-западната частъ на Кюстендилско, която се нарича край-

1) Иречекъ. Исторія Болгаръ. — Дриновъ. Заселение. Стр. 174. По-голямъ подробности за славянскитѣ плѣмена въ Гърция у Рамбо. *L'empire grec au X-me siècle*. Стр. 227—230. — Сѣщо за цаконитѣ. Канчевъ. Македония.

2) Иречекъ. Пѣтувания по България. Стр. 526—527.

3) Пѣтувания. Стр. 521, 522.

ще и се населява отъ особено плѣме. Тукъ населението е пастирско, живѣе повечето въ колиби и говори на трънското нарѣчие. Къмъ рилското поднарѣчие принадлежатъ и говорятъ въ Самоковско, Дупнишко и Разложско, които сжщо се отличаватъ съ нѣкои свои плѣмненни особености¹⁾. 3) Трънското поднарѣчие заема доста обширна областъ. Въ България това нарѣчие се говори, освенъ въ Трънско, още въ кюстендилското крайще, Брѣзничко и Царибродско; обаче то се простира и отвъдъ нашата сегашна граница, въ Сърбия, а именно въ Вранянско съ Власотинско, въ Пиротско, една голѣма частъ отъ Нишско, частъ отъ Алексеначко съ гр. Бана, въ Моравичката долина и цѣло Княжевачко. Въ цѣлия този прѣдѣлъ обаче може да се забеляжатъ и по-малки языковни подраздѣления. Всичкиѣ споменати окрѣзи и околии се отличаватъ съ свои языковни и плѣмненни особености, въ които ясно може да съгледаме остатѣци отъ старитѣ мѣстни плѣмена²⁾. На едно отдѣлно българско поднарѣчие говорятъ жителитѣ отъ Лѣсковачко, Прокопийско и въ половината Крушевачко (българската частъ), а сжщо и въ приморавската частъ на Алексеначко. Това население и по плѣмненния си съставъ се отличава отъ шопитѣ въ горнитѣ окрѣжия. Когато първитѣ (шопитѣ) носятъ бѣли тѣсни беневреци, калпаци и дълги кожуси, послѣднитѣ (по левия брѣгъ на Морава и въ Нишско и Алексеначко по Морава) носятъ черни широки гащи и фесове, завити съ чалми, съ опуснати крайща³⁾; послѣдната носия е като въ Кумановско. Тѣй като българското население отъ Трънъ на западъ въ языка си има нѣкои особености свойствени и на сърбскій языкъ, то обикновенно се приема, че тази страна се е намирала въ миналото подъ силно сърбско влияние. Но исторически това не се потвърждава; за това трѣба да приемемъ, че тия особености сж принадлежностъ въобще на западното българско нарѣчие, а не на сърбскій языкъ, който съ поглѣдцанието на български елементи по на западъ (въ Косово поле) е могаль много да въсприеме отъ западното българско нарѣчие. 4) Къмъ сѣверъ-западното българско нарѣчие принадлежи и поднарѣчието въ сѣверна България между рѣкитѣ Искъръ и Тимокъ, слѣдователно Видинско, Ломско, Раховско,

1) Иречекъ. Пѣтувания. 584, 665.

2) Пер. Спис. Кн. IX. Нѣколко думи за шопитѣ отъ П. Р. Славейковъ. Стр. 118—121. — Иречекъ. Пѣтувания. Стр. 505, 513.

3) Сърбија. Карич.

Врачанско и Берковичко. За това пространство Митко Мариновъ казва слѣдующето: „Като пътувате отъ р. Тимокъ къмъ Искъръ и отъ Балкана къмъ Дунава, ще срѣщате различни еси и ще слушате различни говори. Ако вникнете въ тънкоститѣ на обрядитѣ и обичаитѣ, въ формата на обряднитѣ хлѣбове, въ празнуването на различни суевѣрни митически празници, въ темперамента на селянитѣ, въ тѣхната вънкашность, въ начина на живота и занятията, ще забелѣжите извѣстна разлика; ще забелѣжите въ една група села селяни високи, руси съ сиви очи, дързостни и съ свободна обноска; когато въ други групи села ще видите селяни низки, чернооки, а нѣгдѣ ще видите съ широки лица и трѣма селяни. Всѣки тия разници, вземени въ купъ, дѣлятъ цѣлото население на нѣколко групи-плѣмена. Такива плѣмена по формата на носията сж осемъ, а по разликата на диалектитѣ — четири“^{*)}. Освенъ това, може да се забелѣжи, че въ Врачанско и Орховско несятъ черни дрѣхы и значително се приближаватъ къмъ плевенско-ловчанското население, а въ Ломско, Берковичко и Видинско несятъ бѣли беневреци, като въ Софийско и Пиротско, съ други думи — сж сжщо такива шопи, както и въ тия послѣднитѣ окрѣжия. Къмъ тази група отъ западното българско нарѣчие, безъ съмнѣние трѣба да се отнесе и населението въ Сърбия отъ Чернорѣчко (Зайчарско), Кюприйско, Пожаревачко и до нѣгдѣ въ Неготинско. Плѣмената отъ тия окрѣжия още не сж добръ изучени, но ний вече обяснихме на друго мѣсто, четѣ принадлежатъ къмъ българската народность. Цѣлото население отъ сѣверо-западното българско нарѣчие ний отнасяме къмъ най-старитѣ жители на Полуострова. Какво общо иматъ помежду си днешнитѣ шопи съ тракийскитѣ сапай, тимочанитѣ и трибалитѣ отъ българско врѣме съ тимахитѣ и трибалитѣ отъ тракийската епоха, ний не можемъ да опрѣдѣлимъ съ положителность; но въ всѣки случай българскитѣ плѣмена сж заели тия мѣста много по-рано отъ VI и VII вѣкъ — и въ римско врѣме още сж били подчинена рая. Въ началото на деветий вѣкъ, при Крума, тукъ се споменуватъ за първъ пътъ нѣколко български плѣмена: *тимочани*, *моравяни* (тия по-късно се ви-

*) М. Мариновъ. Жива Старина. Кн. IV. Стр. 3 и 4. Намъ ни се чини, че врачанското и раховското населения само по едно недоразуменіе се отнасятъ къмъ сѣверо-западното българско нарѣчие, когато тѣ по всичко сж сродни съ плевенско-ловчанското плѣме.

катъ и *трибали*, и сж били по Морава, въ Браничево, сега Пожаревачко), *бодричи*, *браничевци*, *кучевци* и *северяни* (навърно на сѣверъ отъ Дунава) въ Сѣверинското банство¹⁾.

Южното или рупското нарѣчие, както и другитѣ български нарѣчия, се дѣли на повече поднарѣчия и плѣмена, макаръ тия послѣднитѣ и да не се очертаватъ така добръ на всѣкадѣ, както изброенитѣ до сега. По-извѣстнитѣ отъ поднарѣчията и плѣмената тука сж: Западната часть на рупското нарѣчие образува едно отдѣлно поднарѣчие и обнема Мелникъ, Демиръ-Хисаръ, Драма и Неврокопъ; цѣлото това население образува *марвашкото* плѣме (марва — стока, добитѣкъ). Къмъ западното рупско нарѣчие може да се отнесатъ седемтѣ *чепински* християнски и мохамедански села, които носятъ имената на своитѣ родоначалници (Поповци, Момчовци, Вранчовци може би, отъ влашката областъ *Вранча* и др.) и образуватъ нѣщо съвсѣмъ отдѣлно²⁾. Краището Бабекъ или *бабешкиятъ* колиби, на югъ отъ Чепино, до нѣгдѣ въ България, до нѣгдѣ въ Турция, въ 3,000 колиби съ 10—12,000 души, иматъ явни признаци на едно отдѣлно плѣме. Населението тукъ сега е мохамеданско съ първобитни обичаи и отъ околнитѣ жители се нарича *скарнавци* (по ромжнски скърнавъ = нечистъ, нечестивецъ — русската дума *скверный*)³⁾. Покрайната, между Доспатската височина и р. Мѣста съ петдесетъ помашки села, се нарича *чечко*; тия жители доспатцитѣ наричатъ *четлии*, ахъръ-челебийци — *чечинци*, а турцитѣ — *чечъ-колу* (*колу* въ официалната стара турска терминология значи плѣме, отрядъ). Въ горно-кричимската областъ населението е помашко и се вика *ахряне*; това име не ще да произлиза отъ турското „агаряне“, както го тълкува Иречекъ, а ще да е отъ много по-старо происхождение. Въ руп-

1) Дриновъ. Заселение Балкан. Подуостр. Стр. 154—156. — Шафарикъ. Т. II. Кн. I, стр. 343. — Особенно сж извѣстни моравинитѣ по българска и сръбска Морави, по тѣхнитѣ притоци и по съединена Морава. Въ II в. тая страна имала 30 укрѣпени града, свой архиепископъ български, свой архонтъ — князь или войвода, който се е сношавалъ съ визант. императоръ. Морава или Поморавле и въ срѣднитѣ вѣкове, и до най-ново врѣме се смѣта отъ мѣстното население като особена областъ (Шафарикъ. Кн. I, т. II, стр. 352, 353, 354, 356). Вѣроятно по-късно и другитѣ споменати плѣмена или нѣкои отъ тѣхъ сж влизали въ областъта Морава, която се смѣта почти като отдѣлна държава.

2) Иречекъ. Пътувания. 400.

3) Сборн. за нар. умотвор. и пр. Кн. IX. Хр. Константиновъ. Краището Бабекъ. Стр. 717, 719.

чоската околия населението се вика *руици*, макаръ това име и да се простира по нѣкогашъ и на цѣлото руско нарѣчие¹⁾. Но на югъ въ Родопитѣ отъ старо врѣме се споменуватъ четири области, които, може би, носатъ началото си отъ четиритѣхъ славянски плѣмена населени тамъ. *Смолѣнитѣ* сж били въ сегашното Ахъръ-Челеби по горна Арда. Въ 886—907 г. г. тукъ е имало особено „смолѣнско“ епископство. Въ единъ намѣренъ надписъ се говори за похода на единъ български войвода — Каханъ при Симеона въ страната на „смолѣнитѣ“²⁾. Въ XII вѣкъ тукъ сжществувва византийската тема — Смолѣнска. И до сега тукъ има едно голѣмо село *Смиланъ*, а на около му голѣми стари развалини. *Мероши* се нарича една стара областъ, която вѣроятно е била до смолѣнитѣ, малко по на истокъ. Жителитѣ на тази областъ били българи номадски — овчари, съотечественници на Момчилъ-юнакъ, когото Кантакузенъ назначилъ тукъ за управителъ. Тия овчари живѣяли въ планината въ „неукрѣпени села“. Подъ името *Ахридосъ* въ срѣднитѣ вѣкове се разбира срѣдна и долна Арда. Тукъ въ XIII вѣкъ жителитѣ били българи и при царъ Иванъ-Асеня прибѣгвали къмъ своитѣ съотечественници, като отхвъргали игото на чужденцитѣ, т. е. на гърцитѣ. *Мора* се наричала една областъ близо до Димотика, сега — Султанъ-Ерч. И въ четиритѣхъ области въ срѣднитѣ вѣкове населението е било прѣимущественно пастирско, и *то номадско*, което прѣзъ зимата е слизало съ своитѣ стада въ край-морската равнина. Освенъ селяни (*agraulai*) и пасири, тукъ се споменуватъ и градски жители, които въ бурнитѣ политически събития на страната не дѣйствиували единогласно съ селянитѣ, до нѣгдѣ вѣроятно защото сж били гърци³⁾. Около Ксантия е имало българи, при чиито съдѣйствие се отличилъ Момчилъ-войвода. Покрайната отъ Карнобатската рѣка до Кърклисийско сега се нарича *Хаския*, което значи държавенъ имотъ. Жителитѣ на тази областъ говорятъ едно особено поднарѣчие, принадлежаще къмъ руското нарѣчие, и се наричатъ *марваци* подобно на жителитѣ отъ

1) Иречекъ. Пътувания. Стр. 462—463.

2) Иречекъ. Пътувания. Стр. 389—392. Тука ний се отклонихме малко отъ тълкуването на Иречекъ, спорѣдъ когото споменатитѣ четири области не съставляватъ четири отдѣлни области, а влизатъ една въ друга. — Дриновъ. Заселение. Стр. 155.

3) Иречекъ. Пътувания. Стр. 392—395.

Серско¹⁾. По на истокъ, до морето, има една друга покрайна съ главно село *Факия*, около което се групиратъ и други български села, остатъци отъ едно нѣкогашно силно плѣме съ военна организация; обаче това плѣме вѣроятно трѣба да се отнесе не къмъ рупското, а къмъ източното българско нарѣчие²⁾. За плѣмнената организация на другитѣ части отъ рупското нарѣчие нѣмаме достатъчни извѣстия.

Отъ източното българско нарѣчие, което обхваща най-голямата частъ отъ българската народностъ, почти не се запазили признаци за плѣмнената, които бевъ всѣко съмнѣние сж съществували. Ний знаемъ, че, при дохожданието на българитѣ-турани въ VII вѣкъ, тѣ сж намѣрили между Дунава и Балкана седемъ славянски плѣмена. Кои сж причинитѣ на такова нивелиране на тази частъ отъ българското население? — Може би, по-активната роль, която му била опрѣдѣлена отъ историята, защото въ голѣмитѣ политически борби отдѣлнитѣ части на единъ народъ подобря се сплотяватъ, плѣмненитѣ различия губятъ своето значение. — Може би, честитѣ движения отъ едно мѣсто на друго и многократнитѣ прѣселения на разнитѣ части отъ това население, когато чрѣзъ смѣшението развитѣ плѣмненни състави се унищожили³⁾. При всичко това, нѣкои остатъци отъ старитѣ плѣмненни различия пакъ се съхранили. Така напр. въ Доспатската планина, по течението на р. Доспатъ, населението е отъ източното нарѣчие, когато всичкитѣ околни мѣста сж заети отъ рупци. Очевидно, че още отъ най-старо врѣме доспатцитѣ сж се заселили тука въ цѣло плѣме. Особено плѣме трѣба да е образувало въ старо врѣме населението отъ котленското нарѣчие, което, като обхваща гр. Котелъ и повече околни села, се отличава отъ другото население по языкъ и обичаи⁴⁾. Въ обширната тракийска равнина вѣроятно сж се съхранили нѣкои плѣмненни и языковни различия, но въ това отношение населението тукъ не е изучено още. Въ сѣверна България нѣкои общи черти за разнитѣ части на населението може да се схванатъ. „На сѣверъ отъ Габрово — казва Гюзелевъ — областъта на общитѣ черти се распростира чакъ до селото Самоводени, гдѣто типътъ сѣвсемъ се измѣнява, което

1) Иречекъ. Пътувания. Стр. 783.

2) Пер. Спис. Кн. 37—38. А. Теодоровъ. Исторически материяли.

3) Иречекъ. Пътувания. Стр. 680—681.

4) Иречекъ. Пътувания. Стр. 459. Също по на югъ, въ Ямболско, въ старо врѣме се споменува „Загора“, която била, може би, областъ съ едно плѣме.

нѣщо се забелѣзва за първъ пѣтъ по облеклото. На сѣверо-западъ отъ Габрово областа на общитѣ черти се простира до Ловчанско, гдѣто типътъ пакъ се измѣнява, което нѣщо се забелѣзва и по облеклото, и по язика¹⁾. Въобще въ тази частъ на сѣверна България може да се отбелѣжатъ три главни типа. Населението отъ Габровско, Тревненско, Еленско до Търново и село Самоводени съставлява единъ типъ, който се доближава до тракийския. На сѣверъ отъ Търново и Самоводени, въ околнитѣ търновска, горне-орѣховска и павликенска (кесаревска), типътъ е съвсѣмъ другъ, жителитѣ се отличаватъ съ по-чернитѣ си дрѣхы. Населението отъ Ловчанско, Плевенско и Свищовско се приближава къмъ врачанскій типъ; тукъ въ женската носия се забелѣзва извънредна пѣстрота. Къмъ послѣдний типъ принадлежи и населението отъ Русчушко. До кадѣ се простиратъ тия три типа по на истокъ, въ Разградско и Шуменско, и какъ се разпрѣдѣля тамъ населението, за сега не можемъ да кажемъ. Известно е само, че въ крайний истокъ на сѣверна България, въ Силистренско, Добричско и Варненско, българското население е смѣсено, се състои отъ много наслоения, прѣселени тукъ отъ другадѣ въ разни врѣмена²⁾. Също и за типътъ на българското население въ Добруджа нѣмаме точни данни.

На сѣверъ отъ Дунава, въ стара Дакия, както казахме на друго мѣсто, е имало славяно-българско население, което е живѣло въ плѣмненни единици; даже може да се каже, че именно тукъ славяно-българското население най-дълго врѣме е живѣло въ самостоятелни плѣмненни единици, защото дори до XIV вѣкъ държавната власть тукъ много слабо се е чувствувала. Ето нѣкои данни за тия славянски плѣмена. Въ XIII вѣкъ въ темишварскій банатъ намираме славянско население съ *кнежеска* плѣмненна организация³⁾, подобно на населението въ Видинско; значи, тукъ е имало славяно-българско население, подраздѣлено на плѣмена, като българското население въ Видинско, и слѣдователно е било отъ сѣщата българска народностъ, отъ сѣщото западно-българско нарѣчие. Също такава кнежеска плѣмненна организация намираме въ XIII и XIV вѣкъ и въ Мала Валахия, гдѣто се заражда влашката държава⁴⁾. Въ Голѣма Валахия, въ XIV

1) Юбилеенъ сборникъ по случай 25 годишнината на габровската гимназия. 1900 г. Гюселевъ. Значението на Балкана и пр. Стр. 236.

2) Иречекъ. Пѣтувания. Стр. 680—681.

3) Първитѣ влашки господари. Пер. Сп. Кн. 61—2, 1900 г.

4) Първитѣ влашки господари.

и XV вѣкъ, твърдѣ често срѣщаме титлата *жупанъ*, която носятъ видни болѣри. Несъмѣнно, че тукъ е имало „жупанства“ и че по-късно прѣдставителитѣ на жупитѣ — жупанитѣ, ставатъ видни държавни служители при влашкитѣ господари. Една подобна жупа навѣрно е образувало плѣмето *бродници*¹⁾, което въ XIII вѣкъ се споменува въ источниъ край на по-сетнѣшното влашко „воеводство“. Може да се мисли, че бродницитѣ сж живѣяли въ областта *Вранча*, въ расклоненията на Карпатитѣ между Влашко и Молдова, защото именно въ Вранча въ по-сетнѣшнитѣ столѣтия сществува едно силно „влашко“ плѣме съ военна славянска плѣменна организация. Други двѣ такива влашки плѣмена съ военна организация сж сществуваели въ по-ново врѣме въ Молдова, а именно въ Кампудунгъ около гр. Сучава въ Буковина, сега въ Австрия, и въ село Тигечъ въ срѣдна Бессарабия²⁾. Въ срѣдата на влашкото плѣме, въ Кампудунгъ, се заражда въ XIV вѣкъ молдовската държава (воеводство) първоначално съ славяно-български характеръ, а плѣмето отъ Тигечъ служи като главенъ оплотъ на молдовското воеводство противъ нападенията на татаритѣ въ течение на нѣколко столѣтия. Намъ ни се чини, че и тия двѣ влашки плѣмена не ще да сж били съвсѣмъ чужди на първобитното мѣстно славяно-българско население, отъ което ромънската народностъ и ромънскій языкъ сж направили толкова заимствувания. Въ южна Трансилвания, въ околноститѣ на гр. Сибиу (Херманщатъ), тамъ, гдѣто е билъ стария *Болгаръ-Чегредъ*, сж живѣяли въ срѣднитѣ вѣкове ония българи „дакийски славяни“³⁾, отъ языка на които сж се запазили до наше врѣме писменни паметници, съ остатъци отъ носни звукове, и който языкъ отъ компетентнитѣ лица се признава за български. Приблизително тамъ, гдѣто сж живѣяли тия дакийски славяни, въ срѣднитѣ вѣкове се споменува за едно плѣме *боротники* или *бродници*⁴⁾. Друго едно славянско „дакийско“ плѣме въ Трансилвания се споменува около Липа по левия брѣгъ на р. Мурошъ, по-горѣ отъ Арадъ, на края на Трансилванскитѣ планини, което при дохожданието

1) Първитѣ влашки господари.

2) *Descriptiunea Moldovei. Cantemir.* Стр. 134—135. Спорѣдъ Шафарика, още „милчени“ на р. Милковъ.

3) Милетичъ и Агура. Дакоромънскитѣ и пр.

4) *Onciul. Originel principatelor române.* Стр. 239.

на маджаритѣ не искало да имъ се подчини¹⁾. Тамъ сега има само маджари.

Като говоримъ за първобитнитѣ славяно-български плѣмена, би трѣбало да се спремъ и върху първобитното устройство на старитѣ българо-туранци, а сѣщо да видимъ, кои сѣ били областитѣ, заети отъ тѣхъ; но върху тия въпроси нѣмаме почти никакви данни. Отъ нѣкои исторически извѣстия може да се вади заключение, че Аспаруховата орда е имала монархическо-аристократическа урѣдба, че българитѣ-туранци сѣ били воинственъ народъ²⁾. За вътрѣшното подраздѣление на народа може да се каже, че той се е дѣлѣлъ на повече родове — плѣмена и въротно всѣко плѣме е имало свой управителъ — прѣдставителъ. Върховний господарь на цѣлия народъ се е избиралъ, или дохождалъ по наслѣдство на прѣстола изъ срѣдата на единъ княжески родъ и само когато този родъ се е прѣкъсвалъ по една или друга причина, тогава върховната властъ земалъ прѣдставителъ отъ другъ родъ. Най-стариятъ български княжески родъ е билъ родътъ *Дуло*. Освенъ него, сѣществували сѣ и други видни родове, каквито сѣ били родоветѣ *Ерми*, *Угани* и *Укли*³⁾. За други българо-турански родове се научаваме отъ най-последнитѣ открития при раскопкитѣ въ с. Абоба. Отъ едно съобщение узнаваме, че тамъ проф. Успенски открилъ много паметници, върху които имало писано: „този паметникъ се вѣдига въ честь на еди-кого-си, за еди-какво-си и той бѣ отъ *еди-кой-родъ*“. Отъ тия паметници били събрани данни за много българо-турански кнежески родове⁴⁾. Нѣма съмнѣние, че и цѣлото българо-туранско население е било раздѣлено на такива родове, отъ каквито сѣ били неговитѣ князе и болѣри.

Колкото се отнася до въпроса, гдѣ сѣ живѣвали тия плѣмена — родове и до кадѣ се простирали прѣдѣлитѣ на българо-туранското население, разбира се, прѣди всичко трѣ-

1) Ж. М. Н. Пр. Часть 299. Филовичъ. Очеркъ Карпатской территоріи. Стр. 217. — Въ сѣверо-источна Трансилванія около града Септи-Санъ-Жоржъ има маджари, които по типътъ си, по пѣргавината и подобострастието силно наподобяватъ русинитѣ отъ Буковина. Сѣ тамъ се срѣща и другъ маджарски типъ, който по своята мекушавость и по носията си силно прилича на трансилванскитѣ ромѣни. Въ Трансилванія има и православни маджари, които по общо мнѣние сѣ помаджарени славяни.

2) Гилфердингъ. Сочиненія. Т. I, стр. 28.

3) Иречекъ. Исторія Болгаръ.

4) Българска Сбирка. Кн. X, стр. 659. 1900 г.

а да ги търсимъ въ сѣверо-источна България — въ Добружа, Делиорманъ и областитѣ Герлово и Тузлука. На друго мѣсто ний искавахме мнѣние, че за потомци на старитѣ българо-туранци трѣба да се смѣтатъ една голѣма частъ отъ сегашнитѣ „гагаузи“, сетнѣ и една голѣма частъ отъ сегашното турко население въ источна България, което съставляватъ напр. калбашитѣ, гаджалиитѣ и други. Въ това население дали е възможно да се намѣратъ слѣди отъ старитѣ български родове, остава да се изслѣдва. За издирването на българо-турчинскій елементъ по на западъ отъ споменатитѣ прѣдѣли, т. е. тамъ, гдѣто сега имаме чисто славяно-българско население, сега почти нѣмаме други срѣдетва, освенъ изслѣдването на расата. Знаемъ, че българигѣ-туранци сж били отъ черната раса, а славяно-българитѣ — отъ бѣлата. По този въпросъ заслужава внимание едно изслѣдване на д-ръ Ватевъ. Той намира, че въ сѣверна България, черниятъ цвѣтъ на кожата съ една явна пропорционалностъ постепенно се намалява отъ истокъ къмъ западъ и, обратно, се увеличава отъ западъ къмъ истокъ¹⁾. Така щото срѣдната погранична линия би се паднала по права линия отъ Габрово къмъ Свищовъ, т. е. тамъ, гдѣто се глѣдятъ черно-дрѣшковцитѣ габровци и търновци отъ ловчанско плевенското българско плѣме. Ако разгледаме типътъ на населението, ще видимъ, че въ областта на черно-дрѣшковцитѣ овече се срѣщатъ неславянски типове. Така напр. тукъ се срѣщатъ хора съ низкъ ръстъ, широки лица, често съ издадени бяли кости на лицето и съ малки очи. По нѣкогашъ този типъ малко се видоизмѣнява: срѣщатъ се хора съ голѣми волни очи, остра и крива долна челюсть; този послѣденъ типъ, може би, прѣдставлява смѣсъ отъ българо-туранци съ нѣкое кавказско плѣме още въ прѣвобитното нѣмъ отечество — на Волга. Другъ единъ българо-турански типъ въ источна България, мислимъ, е слѣдующия: низкъ ръстъ, костелявъ дълъгъ остъръ носъ, ниско чело. Горнитѣ типове най-характерни сж въ околитѣ Брновска, горно-орѣховска и павликенска — именно тамъ, гдѣто славяно-българското население се отличава съ *особенно чернитѣ си дрѣхи*²⁾. Трѣба да има нѣкаква свръзка между ста-

1) Сказка (изслѣдване) отъ д-ръ Ватевъ, четена въ Книжовното Дружество въ София.

2) По достовѣрни съобщения, населението около Павликени прѣдставлява единъ особенъ типъ отъ низкъ ръстъ, съ бледно-тъмна кожа, а обикнато му се

ритъ черни-българи и чернитъ дрѣхъ*). Спорѣдъ единъ русски изслѣдвачъ, населението въ Южна България по типа си прѣд-

сѣстои отъ черни дрѣхи. Обърнахъ ми също вниманието на особенно татарскитъ типъ на населението отъ селата Вѣляковци и Самоводени въ Търновско. Турано-татарски типове също много се срѣщатъ въ овишовскитъ и ловчанскитъ села. Любопитно е да се сравни източно-българскитъ типъ, особенно търновскитъ, съ оня на гагаузитъ, за който говорихме на друго мѣсто. — Каницъ намира фино-уралска кръвь у българитъ между Троянъ и Габрово: „Вървежътъ имъ се хвърля въ очи по своята пѣргавина, снагата имъ е висока и мощна, коситъ и очитъ имъ сѣ тъмни, носоветъ остри, веждитъ имъ сѣ често сключени, лобнитъ кости силно развити, ябълкитъ на странитъ (лицето) нападени и тилната костъ ясно опрѣдѣлена. Азъ рѣдко съмъ намиралъ, кѣто тукъ, такова очевидно напоминание за кръстосването на фино-уралската кръвь въ България“. — Иречекъ. Нѣколко белѣжки за печенегитъ и куманитъ. Период. Списание. Кн. 32—33, стр. 216. — Заслужава да се обърне внимание и на характеристиката, която дава д-ръ Вайгандъ на южно-македонскитъ власи, въ Мѣгленъ: „Типътъ имъ много се различава отъ цинцарскитъ, защото тѣ още отъ стари врѣмена, когато сѣ били въ Мизия, сѣ погълнали голѣмъ славянскитъ елементъ, а може би, и чисто български (турански). Като гледахъ тѣхнитъ очи съ напрѣченъ разрѣзъ, жълто-уцапанитъ (бледо-уцапанитъ) лица на мъжетъ и женитъ имъ сѣ нападени челюсти и съ четинеста коса, не можѣхъ да се отърва отъ мисълта, че въ тѣхнитъ жили трѣба да тече друга кръвь, не кавказска (монголска)“. J. Ninitiescu. De la români din Turcia. 1895 г. Стр. 398. — Също отъ голѣмо значение ще да сѣ и нѣкои народни обичаи, останали отъ българо-туранцитъ въ източна България. Тукъ ще обърнемъ внимание на думитъ на единъ сербовенъ изслѣдвачъ на българ. народенъ животъ: „Който е изучавалъ нравитъ и обичаитъ на българското население въ източната частъ на сѣверна България, именно въ тѣхъ нарѣчения „Тулуку“ и „Делнорманъ“, той безъ друго е съгледалъ множество нѣща, които това население е заимствувало(?) отъ турското плѣме. Тѣхъ напр. кинитъ на курбанитъ ще да е(?) заимствувано отъ турцитъ“. Гюселевъ. Значението на Балкана. Стр. 280 — Ромѣнскитъ поетъ Еминеску, като характеризира чужденцитъ, които сѣ надошли въ Ромѣния, за гърцитъ и българитъ казва слѣдущето: „grecotei cu nas subțire, bulgaroi cu seafa groasă“. . . „гърци сѣ тънки носове, българановци сѣ дебели вратове“. — Нѣкои турано-български физически черти на наслѣдниците на българ. царъ Иоанъ Александъръ е отбѣлзвалъ Сырку въ сочинението си: „Жизнь и труды патріарха Евтимія“, на които черти обърналъ особенно внимание проф. Ламанскитъ въ критиката си на това съчинение. Именно отбѣлзва, че коленетъ имъ били стѣгнати (и петитъ раздалечени) — признакъ, че тѣхнитъ праѣди постоянно сѣ ездѣли на конѣ въ азиатскитъ степи. Такитъ типове, до колкото знаемъ, се срѣщатъ въ гр. Видинъ. — Българо-туранскитъ типове отъ срѣдата на българскитъ народъ често се отличаватъ съ особенъ темпераментъ и особенъ складъ на ума. Така напр. най-много българо-туранскитъ типове се срѣщатъ между тѣхъ нарѣченитъ „стамбуловисти“. . .

*) „Че облеклото на извѣстна частъ отъ населението на сѣверна България, именно при склоноветъ на Балкана, е черно, това е фактъ необоримъ; не по-малко е вѣрно и това, че цвѣтътъ на кожата у сѣщото население е значи-

ставява смѣсъ отъ разни народности. Населението въ селата край Марица се отличавало съ низъкъ ржстъ и твърдо тѣлосложение¹⁾. Може би, не безъ значение е и факта, че въ Южна България българското население въ *нѣкои села* има особенъ черенъ цвѣтъ на кожата и носи много по-черни дрѣхы отъ другитѣ околни български села²⁾. Въ Южна България, освенъ това, много села въ названията си иматъ думата *кара*, напр. Кара-Мусалъ, Кара-Бурумъ, Кара-Топракъ; може би, не всѣкогашъ прилагателното „кара“ се придава къмъ името на селото по признацитѣ на мѣстността³⁾.

Къмъ туранско-татарскій типъ вѣроятно трѣба да отнеземъ и голѣмъ процентъ отъ шопското население въ Софийско, зетнѣ отъ населението въ Видинско, което, спорѣдъ М. Маринова, е отъ низъкъ ржстъ и съ некрасиви лица, а така сжщо и жителитѣ отъ источна Сърбия, за които Сабо казва, че сж отъ низъкъ ржстъ, некрасиви и се отличаватъ съ всичкитѣ прѣимущества и недостатѣци на българитѣ⁴⁾ (тамъ сж и торлацитѣ, а пъкъ торлакъ, спорѣдъ нашето тълкувание, значи полугурчинъ).

телно мургавъ. За потвърждение на това, достатъчно е да си припомнимъ цвѣта на кожата у еленченитѣ, габровцитѣ, котленцитѣ, жеравиницитѣ, у селянитѣ отъ шуменско, джумайско и пр.“. Гюзелевъ. Значението на Балкана. Стр. 240.

1) Сказка, четена въ VI археологическия съборъ въ Одесса, въ 1884 г.

2) Такива сж напр. „болгаритѣ“ въ Брацигово. Може още да се мисли, че българитѣ-туранци сж били разпрѣснати въ западна България, въ нѣкои села, а особено сж се установили по градоветѣ, напр. въ Самоковъ се срѣщатъ граждани съ чисто турански типъ. Сжщо и въ градоветѣ въ Македония.

3) Въ България има 147 села, които иматъ въ названията си думата *кара*; отъ тѣхъ повечето сж въ сѣверо-источна и Южна България. „Списъкъ на общинитѣ въ България“. 1900 г. — Селото Кара-Аланъ и другитѣ села, които съдържатъ въ името си думата „аланъ“, дали нѣматъ нѣщо общо съ стария „аланскій“ народъ?

4) Въ края на XIII вѣкъ въ Браничево трѣба да е имало много туранци, защото тамъ сж владѣли двама нумански войводи на българска държавна служба, а именно *Дърманъ* и *Куделинъ*, които сж оставили своитѣ имена на бившитѣ тѣхни крѣпости. Забелѣжително е, че и сега се срѣщатъ българи, които носятъ горнитѣ имена, като фамилии, и иматъ чисто турански типъ. Такива българи трѣба да ги считаме за побългарени кумани (гагаузи). . .

СЛАВЯНО-БЪЛГАРСКАТА ОБЩИНА.

Най-старата славянска общественна единица е било плѣмето. То прѣдставлявало отъ себе си една група-хора отъ стотини и хиляди души, по произхождение отъ единъ родъ и живущи на едно опрѣдѣлено пространство земя въ повече села и колиби. По нѣкадѣ къщата били гжети, една до друга, и тогава тѣ образували голѣми села; другадѣ, тѣ били разпрѣснати по горитѣ и съставлявали отдѣлни малки катуни и „колиби“. Всичкитѣ членове на плѣмето били равно-правни. Тѣ имали за свой вождъ единъ жупанъ или кнезъ, избранъ отъ тѣхната срѣда на едно народно събрание, гдѣто се рѣшавали и други важни въпроси, относящи се до плѣмето. Тия сж главнитѣ общи черти, принадлежащи отначало на всичкитѣ славянски плѣмена; но съ течение на врѣмето, вслѣдствие на разни исторически условия, плѣмената у разнитѣ славянски народи се развиватъ по различни направления, получаватъ равни видоизмѣненія. Прѣди да додемъ до урѣдбата на плѣмето у славяно-българитѣ, а слѣдователно и до старата българска община, нека видимъ, какъ се прѣдставява плѣмето и първобитната община у другитѣ славянски народи въ историческо врѣме.

У чехитѣ историческитѣ извѣстия отъ X и XI столѣтия ни говорятъ за отдѣлни жупи, които се управляватъ отъ ричарството — мѣстенъ аристократически елементъ. Народното опълчение на всѣка жупа съставлява отдѣленъ полкъ. Въ централния пунктъ на жупата, отъ врѣме на врѣме ставатъ жупни събрания, гдѣто се сждатъ виновнитѣ членове на жупата. Спорѣдъ сжитѣ източници, селата на чешката жупа се управляватъ самостоятелно и това кара нѣкои изслѣдователи да мислятъ, че селата въ славянската жупа се ползували съ самостоятелно общинско управление и че слѣдователно жупата е била само административна единица. Чешкото село е отговаряло со-

лидарно за прѣстѣпленията, извършени на селското землище; пасищата на отдѣлнитѣ села били разграничени, веѣко село си избирао свой кнѣзь и пр. Но тази урѣдба у чехитѣ се явява въ X и XI вѣкъ, отъ когато сѣ запазени исторически-тѣ паметници, та не може по това врѣме да се сѣди за чешката жупа въ по-ранни столѣтия. Жупата не можеше да бѣде само административен центъръ въ плѣменната епоха, защото тогава самото понятие „административен“ не е съществувало, а се явило въ държавната епоха. Освенъ това, народнитѣ събрания на чешката жупа, за които споменахме по-горѣ, не говорятъ въ полза на административната жупа, а по-скоро за едно жупно общинско събрание, гдѣто се рѣшаватъ общинскитѣ дѣла. Въ X и XI столѣтие чешката жупа е била влѣзала въ друга стадия на своето развитие; жупанитѣ не сѣ били вече само народни избраници, но и намѣстници на княза — централний прѣдставител на народа. Жупанитѣ сѣ се избирали отъ най-богатитѣ фамилии на жупата, а спорѣдъ нѣкои извѣстия даже били наслѣдственни владѣтели. Отъ друга страна, макаръ княза да е билъ юридически свободенъ въ назначаванieto на жупанитѣ, фактически той е билъ свързанъ съ волята на мѣстното население^{*)}. Отъ всичко, казано до тукъ, слѣдва да заключимъ, че чешката жупа въ X и XI вѣкъ прѣдставлява смѣсь отъ общинско-административна единица съ тенденция, да се обърне на чисто административна. Първоначалното плѣме като община вече си загубва значението и се разлага на по-малки общини — села; но, като политическа единица съ нѣкои общински атрибути, то продължава да има значение въ организма на чешката държава.

Въ Полша до врѣмето на Болеслава (до 1138 г.) съществува само една мѣстна общественна единица, именно *ополе*. Знае се, че населението въ прѣдѣлитѣ на ополето (жупата) се събирало на народни събрания, като при това извѣстието за събранieto се съобщавало чрѣзъ прѣдаване на *една тояга* отъ къща на къща, тъй като къщата на ополето били разхвърлени доста далечъ една отъ друга. Въ тия събрания се разпрѣдѣляли даждията и задълженията на населението. Тука вѣроятно се раз-

^{*)} Оберинъ статей составленный учениками Ламанскаго. 1883 г. Мѣстное земское самоуправление въ Чехии и Польшѣ. Стр. 99—101, 117.

рѣшавалъ и въпроса за прѣдаването на виновнитѣ въ рѣцетъ на княза. Тука ще да се разгледвали и разнитѣ въпроси за запазване безопасността на населението, тъй като тази грижа е лѣжала на ополе-то. Най-послѣ, ополе-то е издавало автономнически постановления. И така, ополе-то съставлява една община, състояща се отъ повече села, съ свое народно събрание и безъ съмнѣние съ изборни длъжностни лица. По-късно тази голѣма община се обръща на административна областъ и населението се развива въ съловенъ духъ; властта и политическото значение прѣминаватъ въ рѣцетъ на по-богатитѣ отъ мѣстното население. Този горенъ слой, тази аристократия, изключително има значение въ политическия животъ на страната въ течение на повече столѣтия¹⁾.

Спорѣдъ първитѣ извѣстия за русскитѣ славяни, тѣ са живѣяли въ голѣми родове: „подемъ же жившимъ особѣ и володѣющемъ роды своими иже и до сее бѣху поляне и живяху кождо своимъ родомъ и на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще кождо родомъ своимъ“. Родоветѣ се дѣлѣли на семейства, които са живѣяли въ дворове или „дворища“; разхвърлени на голѣми пространства, далечъ едни отъ други. Нѣколко дворове, по-близу разположени единъ до други, образували едно село, което е получавало названието си отъ главния родоначалникъ на семействата въ селото; за това названията на селата обикновено се свършватъ на *ичи* или *овичи*²⁾. Повече села, разположени едно до друго и отъ едно общо происхождение, образували една плѣмненна единица, която русскій лѣтописецъ нарича *родъ*. Тѣзи родове са били тъй нарѣченитѣ „волости“ въ руската княжеска епоха, въ които управлявали отдѣлни князе; князетѣ често не са бивали свързани съ волоститѣ си, напущали ги и отивали въ други волости, кадето били викани отъ мѣстното население³⁾. Всяка волость си имала особенъ центъръ, който се наричалъ *градъ*. Първоначално градъ е значитѣло оградено мѣсто, прѣдназначено за скривалище и мѣсто за защита въ военно врѣме. Въ осо-

1) Сборн. статей и пр. Мѣстное земское самоуправленіе въ Чехіи и Польшѣ. Стр. 109—111, 118.

2) Макушевъ. Сказаніе иноподцевъ о бытѣ и нравахъ славянъ. 1861 г. Стр. 110.

3) Сергѣевичъ. Русскія Юрид. древности. Т. I: „И молвеше Ярополку Свѣнадѣ: поиди на братъ свой и приими волость его“ (1) „а выиѣ поидитѣ въ свои волости“ (2) „А въ Бѣжицахъ княже, тобѣ село не держати и по всей волости Новгородской“ (3).

бенинѣ прѣдградия — „пригорода“ по-късно сж се населили търговци и занаятчи и съ това гурили начало на по-сетѣшнитѣ градове¹⁾. Русскитѣ славяни, спорѣдъ Масуди, се дѣлѣли на множество родове, управлявани отъ князе, които вѣчно враждували помежду си. Абу-Обсидъ-Аль-Бекри († 1094 г.) за сжщитѣ славяни казва: „славянитѣ сж толкова могущественѣ и страшенѣ народѣ, щото, ако да не бѣха раздѣлени на множество колена и родове, никой въ свѣта не би могаль да имъ противостои“²⁾. Отъ XVI—XVII вѣкъ, когато русската царска власть е била въ апогея си, а народа се е диференцираль на съсловия, за руската „волость“ можемъ да приведемъ слѣдующитѣ данни. Едно голѣмо село е могло да състави една волость, но това е бивало много рѣдко. Повечето пати волостьта е заключавала въ себе си отъ четири до деветъ села. Едното село, по-главното, е служѣло за центъръ и въ него се събирали всичкитѣ села отъ волостьта на *сече*. Всѣко село си имало опрѣдѣлено пространство земя съ точни граници. Ако въ прѣдѣлитѣ на волостьта се извърши нѣкое прѣстѣпление, отговаря цѣлата волость, тѣй като всичкитѣ земи на цѣлата волость образували окръга на общината. Всички постоянни жители на волостьта се смѣтали за равноправни членове на общината; такива сж били: царскитѣ селяни, болѣрскитѣ, манастирскитѣ, черковнитѣ и всички *свободни* селяни. Главната цѣль, за съединението на повече села въ една голѣма община — волость, е била да се прѣдупрѣждаватъ прѣстѣпленията, да биватъ сждени и наказани прѣстѣпницитѣ. Народното събрание на общината се нарича *копа*, или *купа*, или *кромада*. То се събира въ едно централно мѣсто на общината, което се нарича *копище* или *коповище*. Повечето пати общината вика да присѣтствуватъ на събранията ѝ и „сторонные люди“ отъ други общини, които въ случай на нужда да могатъ да бждатъ свидѣтели. Всичкитѣ членове на общината сж били длѣжни, когато се повикатъ, да се яватъ на *копището*. Ако

1) Макушевъ. Сказаніе инородцевъ и пр. Стр. 145. — Забѣлжително е, че на много мѣста въ България най-старитѣ части из градоветѣ се викатъ „варуши“; „варушъ“ има въ Търново, Русчукъ, Т.-Пазарджикъ, Прилепъ, Охридъ, Мединъ и други градове. Намъ ни се чини, че това е старо-българското име на руския „пригородъ“ и, че тази дума отъ българскии языкъ е прѣиминала въ маджарскии и сѣрбскии язици, въ които се употрѣбшава и сега въ смисълъ на градъ, въ новото му значение. Въ романския языкъ думата „варушъ“ се съхранява въ видъ на *отган* и съ значение — градъ.

2) Макушевъ. Сказаніе инородцевъ и пр. Стр. 145.

жители на нѣкон села не сж могли да се яватъ всички, селото е бивало длѣжно да испрати нѣколко души свои прѣдставители*).

За славяно-българитѣ имаме сравнително най-ранни известия, защото тѣ прѣди другитѣ славяни сж дошли въ стѣлкновеніе съ римско-византийската имперія. Историцитѣ на Имперіята сж имали възможность и случай още отъ V вѣкъ да отбелѣзватъ много известия за тѣхъ. Прокопій, като говори за тия славяни, расправя слѣдующето: „славянитѣ живѣятъ въ лоши кѣщички, расхвърлени на голѣмо разстояние една отъ друга. Славянитѣ и антитѣ на се управляватъ отъ единъ човѣкъ, но отъ край-врѣме живѣятъ въ демокраціята. За това у тѣхъ, както обикновеннитѣ, тѣй и извънрѣднитѣ въпроси се рѣшаватъ въ народнитѣ събрания“. За славянитѣ на Балканскій Полуостровъ Менандръ въ VI вѣкъ говори: „Баянъ, ханъ на аваритѣ, прѣмина Дунава и опустоши съ огънь и мечъ селата на славянитѣ съ околноститѣ имъ, като имъ ограби всичкото имущество, защото никой отъ тѣхъ не е смѣялъ да му противостои, а всички се скрили въ непроходимитѣ гори“. „Между славянитѣ — казва Маврикій — господствува постоянно несѣгласіе: каквото рѣшатъ едни, не го одобряватъ други, и никой не иска да се покорява на други. Тѣй като тѣ иматъ много тѣгаі, които не се съгласяватъ помежду си, то полезно е да привлечане нѣкои отъ тѣхъ на наша страна“. „Славянитѣ (на сѣверъ отъ Дунава) — казва Хелихолцъ (въ 1177 г.) — не се грижатъ да си построятъ кѣщи, а обикновенно плѣтатъ си отъ прѣти колиби, колкото да се укриватъ отъ дѣждъ и лошо врѣме. Щомъ се разнесе вѣкъ за тревога, всички бърже задигатъ хранитѣ си и ги скриватъ въ ископани дупки въ земята, заедно съ златото, среброто и скъпоцѣннитѣ си вещи; а женитѣ и дѣцата си закарватъ въ горитѣ, въ тайни и укрѣпени скривалища, така щото

*) Н. Ивановичевъ. О дрѣвнихъ селскихъ общинахъ югозапада Россіи. Стр. 3—12.—За старата руска селска община прѣимущественно въ юго-западна Россія сж писали Довнаръ-Запольскі: Западно-русская селская община. Ж. М. Н. Пр. 1897 год. Юлій. Владимірскій-Будановъ: О формахъ крестьянскаго землевладѣнія въ литовско-русскомъ государствѣ. Кіевскій Сборникъ. 1892 г., Любоски и др.

на неприятеля оставатъ само плѣтениѣ къщички, за които славянитѣ ни най-малко не жалѣятъ“¹⁾. „Около половината на VII вѣкъ — казва Дриновъ — славянитѣ, които се засѣлили на Полуострова, политически се дѣлѣли на двѣ части: едни се намирали подъ властѣта на Византия и сподѣляли участѣта на нейнитѣ подданици; а други, болшинството, се ползували съ пълна независимостъ. Последнитѣ, по запазенія у тѣхъ родовъ обичай, се дѣлѣли на много плѣмена“²⁾. . . За взаимнитѣ отношения на тия плѣмена, на първо врѣме слѣдъ прѣселението, може да се каже, че тѣ по нѣкогашъ живѣяли дружно помежду си, съединявали се за общи прѣдприятия. Така въ 676 год. дреговичитѣ, велегизитѣ, ваюнитѣ, бърсяцитѣ и други съ съединени сили нападнали на Солунъ. Другъ пѣтъ, спорѣдъ извѣстието на Маврикия, тѣ се карали и воювали помежду си, като даже се съединявали съ византийскій императоръ противъ своитѣ еднородци. Въ 685 — 687 г. г. струменцитѣ, рихнинитѣ и сагудатитѣ обсаждали Солунъ, а велегизитѣ въ това врѣме се намирали въ дружба съ солунцитѣ и имъ пращали храна. Въ 687 г., въ похода на императора Ринотметъ противъ славянитѣ, мнозина отъ последнитѣ прѣминали къмъ императора. Спорѣдъ Дринова, това било направено не толкова отъ страхъ, колкото отъ вражда къмъ другитѣ славянски плѣмена, съ които воювалъ императора³⁾.

На чело на всѣко плѣме у тия славяни стои единъ избранъ прѣдставитель, който у византийскитѣ писатели се нарича *гѣга*. Напр. грѣцкото житие на св. Димитрій говори за *гѣга* на рихнинитѣ — Первундъ, а сѣщо и за други славянски *гѣга*i. Въ българската редакция на сѣщото житие се говори за славянскитѣ кнезѣе, които сѣ обсаждали Солунъ. По свидѣтелството на патриарха Никаноръ, въ 768 г. императоръ Константинъ откупвалъ у славянскитѣ кнезѣе (*tous sklavenaun arhontas*) християнскитѣ плѣнници, откарани отъ островитѣ Имбросъ, Тенедосъ и Самотраки. Въ 799 г. атинянитѣ се обърнали къмъ князъ Акамира, князъ на славянското плѣме велегизити, живущи въ Тесалия, съ просба да спомогне на исаврийскитѣ принцове,

1) Макушевъ. Сказаніе инородцевъ и пр. Стр. 111, 109.

2) М. Дриновъ. Заселеніе Балканскаго Полуострова славянами. Стр. 150.

3) М. Дриновъ. Заселеніе и пр. Стр. 151, 152.

заточени въ Атина отъ императрица Ирина¹⁾. У императора Константинъ Багрянородний този князъ се нарича *жуианъ*. Този венценосецъ писателъ расправя, че въ 783 г. византийскій военачалникъ Ставраки тръгналъ да усмири славянитѣ въ Гърция и, като достигналъ до Коринтскій провлакъ, нему се подчинили всичкитѣ мѣстни *жуиани*. За сърбскитѣ плѣмена въ Илирика, същия писателъ казва: „както казватъ, тия народи вѣматъ свои архонти, а иматъ само *жуиани* — старѣйшини, както това е въ обичай у другитѣ славяни“²⁾. Гръцкый историкъ Папаригопуло, като говори за прѣселението на славянитѣ, расправя, че тѣ се заселили въ Тесалия, Епиръ и Гърция по своя обичай въ малки селца и уединени ферми, като образували земеделѣчески или пастирски общини, управлявани дълго врѣме отъ своитѣ началници, които се викали *жуиани*³⁾. Че българскитѣ плѣмена се упралявали отъ старѣйшини, които се викали жупани и кнезове, имаме и други положителни данни отъ домашенъ источникъ. Така въ хризовула на царь Константинъ Асеня отъ 1278 г., даденъ на Вирпинскый манастиръ въ Скопско, се казва: „сѣкровища ъ иманиа даати къ стымъ и божественнымъ църквамъ, іакоже бо и светымъ ъ православнымъ царимъ грѣцъ и блѣгарци и *жуиани* и *кнжзевѣ* и кралеве српскымъ землѣ“... Че жупанитѣ и кнезоветѣ, жупитѣ и квежинитѣ сѣ били принадлежность на българската административна организация и териториялно подраздѣление, това се вижда отъ по-долното съдържание на същия царскы хризовулъ: „да не метаха с ними ни севастъ, ни прахторъ, ни *кнжзъ*, ни кастрофилакъ“... „И Горнемъ Половъ. . . *жуитъ*. . . виноу по“... „Ни прахторъ отъ нихъ *кнжзе*, ни топщикаль“⁴⁾. . . Въ единъ надписъ, намиренъ при раскопкитѣ въ с. Абоба, се чете „*жуианъ* — тархавъ“. Повечето мѣстности и села въ Македония и Албания и до сега запазватъ въ названията си думата „жупа“, напр. *Жуца* — мѣст-

1) М. Дриновъ. Заселение Балк. Пол. Стр. 150. — М. Соколовъ. Изъ исторія болгаръ. Стр. 82.

2) М. Дриновъ. Заселение и пр. Стр. 150. — М. Соколовъ. Изъ исторія болгаръ. Стр. 82. О темахъ и народахъ. Изд. Ласкина. Стр. 197. — К. Гротъ. Извѣстія Багрян. о сербѣхъ. Стр. 106.

3) Paparigopoulo. Histoire de la Civilisation helenique. Стр. 208.

4) Свѣденія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. Спб. 1879 г. Т. 81—90. И. Срезневскаго. Т. 81. Болгарскія грамоты и другія записи. Стр. 14, 16, 19.

ность, *Жупаница* или *Жупанища* — село, *Жупанъ* — планински върхъ и *Жупанска нахия*¹⁾. Въ Казанлъшко за означаване една грунна хора отъ 10 — 20 души се употребява изразението „една *жуца* хора“. Жупани се викали всичкитѣ по-видни бѣлѣри при влашкитѣ господари — войводи, които се подписвали като свидѣтели на господарскитѣ грамоти, напр. „свѣдѣтели сіемоу хривовоулоу: Радулъ Банъ, *жупанъ* Драгота. . . и *жупанъ* Бѣлота“. „Свѣдѣтели *жупанъ* Манъ Оудрище, *жупанъ* Тодоръ, *жупанъ* Станче дворникъ, *жупанъ* Михаилъ логофетъ, *жупанъ* Казанъ Сахаковъ, *жупанъ* Станъ Негревъ“²⁾. И до сега въ ромънскій народенъ языкъ *жупанъ* или *jurăpe* означава господинъ, т. е. благороденъ (по русски баринъ, която дума пѣкъ произхожда отъ бояринъ).

Всѣко плѣме, жупа или кнежина въ историческо врѣме заемало извѣстно пространство земя и е било расположено въ повече села. Слѣди отъ старитѣ жупи и кнежини на много мѣста можемъ да видимъ и до сега; тѣ се криятъ въ остатѣцитѣ на старитѣ плѣмена и административни подразделения на старата българска и византийска държава; тѣ сж били първоначалнитѣ голѣми славянски общини. Първоначално — казва г. Успенски — общината въ Византия прѣдставляваше едно сложно политическо тѣло и се състоеше не отъ десетина селски вѣщи, а отъ десетина и повече села съ десетина и повече хиляди жители. Имало е общини съ твърдѣ голѣми размѣри, които могли да извадатъ цѣлъ корпусъ войска. Такива сж били напр. славянскитѣ колонии — общини въ Мала Азия, въ VII и VIII вѣкъ³⁾. За означаване съвкупността на общинскитѣ отношения и за понятието „община“, като особено политическо тѣло, въ X вѣкъ у византийцитѣ се употребява термина *комитурă*. Този терминъ въ византийската история се срѣща и по-рано. Въ VI вѣкъ, по новелитѣ на Юстиниана I

1) В. Къличевъ. Македония, 1900 г.

2) Сборникъ за народни умотверения, наука и книжнина. Кн. IX.

3) Журналъ Мин. Народн. Просвѣщ. Кн. 225, частъ II. Къ исторіа крестанскаго землевладѣнія въ Византии. Стр. 328. — Подобни голѣми общини сж запазени до сега у ромъно-власитѣ около Пиндъ. Въ началото на XIX столѣтие едно влашко плѣме отъ 600 семейства и 6,000 души напуснало общината Авела въ Пиндъ и се прѣселило въ планинитѣ на Верия, по-близу до Солунъ, гдѣто образувало общината Барба-Алексъ, по името на прѣдводителя на плѣмето. У тия власи прѣдводителя на плѣмето се вика челиникъ; той прѣдставлява общината прѣдвласитѣ, той има сѣдебната и административната власть вътрѣ въ общината. Ioan Ninitescu. De la români din Turcia Europeana. 1895 г. Стр. 179, 180.

се вижда, че свободното население е живяло въ градове и села въ общини, управлявани отъ своитѣ старѣйшини, които общини се наричали *саиmётourai*, *mётросаиmiai*, *haugia eleuthērika*. Отъ това безъ съмнѣние слѣдва, че „комитурата“ отъ X вѣкъ е била оная сжщата отъ VI вѣкъ. Тукъ се забелязва още едно обстоятелство: и двѣтъ приведени думи *саиmётourai* и *mётросаиmia* се намиратъ въ тѣсно етимологическо сродство съ думата *саиmē* — село. Въ новелитѣ на императоритѣ отъ X вѣкъ често, на мѣсто *саиmётourai*, се употребяватъ формитѣ *taup haugiaup oмаdes* или *апакоунаиссеуs*. Обаче думитѣ *комитурa* и *метрокомия*, ако и да сж сродни и често да се употребяватъ въ едно значение, въ сжщностъ означаватъ двѣ различни понятия: първата означава съвкупностъ на села, съединени съ общо землевладѣние, съ обща отговорностъ за изпълняване на държавнитѣ задължения и съ едно административно управление; метрокомия пъкъ означава административния центъръ на комитурата. „Ако би било нужно — казва проф. Успенски — да се замѣнатъ тия византийски термини съ славянски, то комитурата би трѣбало да наречемъ *жупа*, а метрокомията — *жупенъ градъ*. Твърдѣ е възможно, че подъ *саиmopolis* на византийскитѣ писатели трѣба да разбираме метрокомия“¹⁾.

Ний видѣхме, че славянскитѣ жупани и кнезове византийцитѣ ги наричатъ *гѣгаi* и *аггаиmтаi*. Но тия названия сж отъ първитѣ врѣмена, когато славянскитѣ плѣмена сж били или съвършено свободни, или въ полузависимостъ отъ Византия и България. По-късно, когато жупанитѣ се подчинили на византийската държавна власть, тѣ получили други названия. Такова е било напр. названието *соmēs*, което означавало управител на една административна единица — жупа, който управител пъкъ въ сжщото врѣме е билъ и комендантъ на дружияната, която се образувала отъ жупата²⁾. Този терминъ е старъ византийски, още отъ врѣмето, прѣди дохожданието на славянитѣ, както ще видимъ на друго мѣсто. Слѣдъ подчиняванието на славянскитѣ плѣмена, той прѣминава къмъ славянскитѣ жупани въ Византия, а отъ тамъ и въ България, както се вижда отъ надписа на пограничния камѣкъ отъ врѣмето на царь Симеона, въ

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, часть II, стр. 329, 333.

2) Ж. М. Нар. Пр. Кн. 225, ч. II, стр. 331, 332.

който се говори за *комити* Дристеръ¹⁾. Сѣщо и въ славянскій прѣводъ на Еклогата се говори за „*кметница*“ въ смисълъ на военни началници²⁾. Терминътъ *кметъ* или *кмитъ*, въ значеніе прѣдставителъ на по-новата селска или градска община, се запазва прѣзъ цѣлото турско господство и до сега. Царь Самуилъ въ грѣцкитѣ източници се нарича *σαυητόροπος*, т. е. синъ на конита. Като се земе прѣдъ видъ, че той е захваналъ да дѣйствува срѣдъ плѣмето бърсяци, около Битоля, излиза, че той е билъ синъ на жупана на бърсяцитѣ; а тази славяно-българска жупа е била една отъ най-големитѣ и най-силнитѣ. „Не подлежи на никакво съмнѣніе — казва г. Златарски — че той (комита) е билъ най-високий прѣдставителъ на мѣстното население и е защищавалъ интереситѣ на извѣстна славянска община прѣдъ прѣдставителя на централната властъ — намѣстника на българскій царь. Той се е ползувалъ съ твърдѣ голямо влияние и значеніе въ страната и е достигалъ по нѣкога такава мощь, щото се е рѣшавалъ да противодѣйствува на централната властъ, както това направили Шишманъ и неговитѣ синове“³⁾. Нѣкои характерни признаци за властта и значението на старитѣ жупани и кнезове се съхранили до най-ново врѣме въ сѣверо-западна България и сѣверна Сърбия, която се издигна на българска плѣменна основа. Слѣдъ войната съ Австрия — расправя протоерей Ненадовичъ, единъ отъ сѣрбскитѣ дѣйци при Кара-Георгия — въ Валеваката нахия, както и прѣди войната, останалъ за *кнезъ* баща му. Никола Грабовичъ билъ Лешскій кнезъ отвѣдъ р. Колубара. Отъ Подгорица, гдѣто кнеза билъ умрѣлъ, дошли да молятъ баща му, да отиде да имъ бѣде кнезъ. . . Тримата кнезове се събирали да распрѣдѣлятъ данѣцитѣ и станалитѣ общински расходи съ съгласието на везира отъ Бѣлградъ, при когото се събирали всичкитѣ кнезове отъ цѣлия вилаетъ. По застъпване на кнезоветѣ, пашата намалявалъ данъка. Всѣки кнезъ, като се връщалъ въ нахията си, съ общо съгласие распрѣдѣлялъ данъка между отдѣлнитѣ села и отдѣлнитѣ семейства⁴⁾. Още по-добрѣ се обяснява значението на

1) Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XV, стр. 34, отдѣлъ Критика.

2) Това изложение. Стр. 85.

3) Сборникъ за нар. ум. и пр. Кн. XV, отдѣлъ Критика, стр. 37.

4) Въспоминания на протоиерея Ненадовича. Стр. 28, 31, 32. — Кнезове, а слѣдователно и кнежеска организация намираме въ влашкитѣ земи, въ Мала Ва-

кнеза въ Видинско отъ Митко Маринова. Значиетс *кнезъ* въ турско врѣме е съществувало като официално съ права и длъжности отъ Българска Моравя до Искѣра. За всѣмъ нахия е имало по единъ кнезъ, който въ отличие отъ селскитѣ кнезове (кметове) се е наричалъ *баши кнезъ*. Той се е набиралъ отъ цѣлата нахия измежду по-богатитѣ и почетни селяни и е прѣдставлявалъ раята прѣдъ турскитѣ власти. Кнеза е засѣдавалъ въ сѣдебния и окръжния съвѣти при „*войводата*“ или нашата. Особенно значение е ималъ неговия гласъ при рѣшаване на въпроси, които се отнасяли до даждията, земледѣлието, скотоводството и други въпроси въ окръга. Кнезътъ е обикалялъ селата, придружаванъ отъ полицейски стражари или въоръжени момци българи; той е помагалъ за събиране на даждията, и за изкарване на ангария. Ако се появявала разбойническа шайка, кнезътъ е изкарвалъ потера. Той е разгѣждалъ спорове граждански и углавни, освенъ по-голѣмитѣ и по-важнитѣ. Кнезоветѣ сж имали голѣмо влияние между населението и сж стояли на чело на всѣко народно движение. Така, когато станяха въстанията въ западна България — въ Берковско, Ломско, Бѣлоградчишко и Видинско въ 1835, 1837 и 1850 г. г., то на чело на тия въстания сж били кнезоветѣ*).

Въ византийската и българската държави жупанската и

лахия, въ Голѣма Валахия — въ-окръга Яланица на Дунава и въ южна Молдова, около Тигечъ въ Маджарско — въ Фагарашъ, Хацегъ, Банатъ и въ Галиция. Особено много данни има за кнезоветѣ въ Маджарско, които се явяватъ тамъ, като прѣдставители на голѣми и малки общини и въ сѣщото врѣме, като „благородни“ съ особенни права. Даже когато общинитѣ сж въ пълна зависимостъ отъ господари и кнезоветѣ губятъ своята самостоятелностъ, даже и тогава кнезоветѣ запазватъ едно привилегировано положение, управляватъ селата (по нѣкогашъ на десетъ села единъ кнезъ) съ сѣдебна и административна власть, въ зависимостъ отъ сѣщитѣ господари. Нахѣжде. *Din dreptul vechiu român*. Маджарския писател Fekete, като пише за тия кнезове, казва: „Кнеза е билъ господаръ на населението. Напомнявамъ, че маджарскитѣ кнежества бѣха основани на сѣщитѣ начала, като кнежествата на Балканската държава на Петъръ и Асентъ; и тамъ кнеза е билъ господаръ, сѣдия, по нѣкогашъ и войвода“. *Revista pentru istoria, arheologie*. G. Tocilescu Год. 3, 1885, томъ V, стр. 131. По-късно кнеза или жупана въ Маджарско и Влашко се нарича „сѣдецъ“ или „жудецъ“. Когато цѣлото население е било зависимо, потомцитѣ на кнезоветѣ останали свободни; за това въ Влашко свободнитѣ селяни се наричатъ „отъ-кнезоветѣ“.

*) М. Мариновъ. Жива Старина. Кн. IV, стр. 8—11.

кнежеската власт се намира въ зависимостъ отъ върховната държавна власт, повечето пъти не непосредствено, а чрезъ посредничеството на други държавни чиновници, областни управители. За по-добро разбиране значението на жупанитѣ, да кажемъ нѣколко думи и за тия областни началници. Държавата се е дѣлила на византийски „теми“, или „хори“, или български „воеводства“¹⁾. Воеводството обикновено се е състояло отъ повече жупи и кнежини, а въ изключителни случаи, когато послѣднитѣ сж бивали много голѣми — отъ една жупа или кнежина. Въ послѣдний случай и самъ жупана или кнеза изпълнявалъ длъжността на войводата; така въ X вѣкъ плѣмето моравяни въ Браничево се е управлявало само отъ своя кнезь, който на право се е сношавалъ съ византийскій императоръ²⁾. У византийцитѣ войводата — който въ сжщото врѣме е билъ и военачалникъ — се наричалъ *стратигъ*, или *дукъ*, или *севастъ*³⁾, а у старитѣ българи, както става явно отъ изслѣдванието на г. Златарски — *тарханъ*⁴⁾. Славяно-българското население нарича тоя военачалникъ „войвода“, което име се запазва и въ турската епоха дори до послѣдно врѣме, както може да се види отъ по-горнитѣ цитати изъ съчинението на г. М. Мариновъ. Обаче, по нѣкога войводата въ българскитѣ земи се нарича още *банъ*. Въ Чепино, спорѣдъ Иречека, имало особено банство⁵⁾. Близо до Пловдивъ се намира една могила, която се нарича „банова могила“⁶⁾. Ми се чини, че за едно банство въ Македония се говори въ една сърбска грамота: „що си има оу градоу у *бансте* двѣ ни-

1) Г. Герцбергъ. Исторія Византии. Москва. 1897. Стр. 91. — Новакович. Сърбска войска. 1893. Стр. 62, 63. Свѣдения и замѣтки и пр. Т. 81 И. Срезневскаго. — Въ грамотата на Иоанъ Асень II страната се дѣли на „хори“: „или въ Скопска хора, или Прилипска хора, или Дѣволска хора, или въ земь Арбанаска хора“. Но въ единъ сърбски записъ отъ 1330 г. „хора“ е само частъ отъ една областъ: „Въ области Овчеполской, въ хорѣ Злѣтовстей, въ горѣ Лесновстей. . . Обдержещоу хороу Злетовскоу, жоупану Драгославоу“. Стара сръпска войска. Стр. 64. Областъта или окръга се нарича още и „държава“: „едино село въ нѣмецкоу державѣ“. *Pis Les lois romaines* Стр. 44. — Въ влашкитѣ земи по-късно окръжитѣ или старитѣ жупанства се наричатъ „сѣдства“.

2) М. Дриновъ. Славяне и Византия въ X вѣкѣ. Стр. 84—86.

3) Г. Герцбергъ. Ист. Визант. Стр. 91.

4) Сборникъ за народн. умотвор. и пр. Кн. XV.

5) К. Иречекъ. Пътувания по България.

6) Сжщото съчинение.

ше¹⁾. . . Въ една пѣсень, която се пѣе въ Македония, се казва:

Събрали се вси банове,

Вси банове, вси кмѣтове,

Вси кмѣтове, вси жупани . . .

Въ една народна пѣсень, записана въ с. Горна Баня до София, се говори за „бане бугарине“²⁾. Банства е имало въ българскитѣ земи на сѣверъ отъ Дунава въ Мала Валахия и Темешварский Банатъ³⁾. Този български държавно-административенъ терминъ е прѣминалъ къмъ маджаритѣ отъ ония българи, които сж живѣяли въ сегашнитѣ маджарски земи и сж били покорени отъ маджаритѣ.

Старитѣ славяно-български жупи и кнежини — общини се полазували съ голѣма вътрѣшна свобода, която много пѣти е бивала гарантирана отъ особени договори, сключени съ върховната държавна власть. Извѣстно е, че славянскитѣ плѣмена отъ Славиния (Македония) се присѣдинили къмъ българската държава по доброволно съгласие, за което, разумѣва се, българскитѣ царе имъ гарантирали извѣстна самостоятелностъ и имъ потвърдили старитѣ автономически права. Въ X вѣкъ, спорѣдъ Хоматияна, отъ славянскитѣ плѣмена около Солунъ едни *плащали данѣкъ* на българитѣ, а други на града Солунъ⁴⁾. Очевидно, че тукъ плащанието на данѣкъ е била главната свръзка между плѣмето и върховната власть; ако да бѣше инакъ, историка щѣше да употреби други думи, за да покаже подчиненността на славянскитѣ плѣмена на едната или другата държавна власть. Характеренъ примѣръ за славянската жупа — община, запазена още въ XIV вѣкъ съ всичкитѣ си права и привилегии, ни прѣдставлява янинската жупа — комитурѣ. За правата и устройството на тази жупа се говори въ единъ хризовулъ на византийскій императоръ Андроникъ Старий отъ 1319 година. Спорѣдъ този хризовулъ, въ състава на общината влизатъ, освенъ градътъ Янина, още и селата: Ботивища, Желеховища, Псеада, Сандарища, Ардиловища, Гложане, Гардики, Леавища, Тръстеникъ, Теасовища, Новосели, Ардомище. Тази голѣма община владѣе, освенъ земитѣ на жупата съ горитѣ и „рибнитѣ ловища“, още и други

1) Памѣт. законод. дѣят. Душана. Стр. 39.

2) Периодическо Списание.

3) Юр. Венелинъ. Влахо-българскія грамоты. Стр. 199.

4) М. Дриновъ. Славяне и Византия въ X вѣкъ. Стр. 84—86. Спорѣдъ рѣшиа авторъ, тия славянски плѣмена се управлявали отъ свои кнѣзе.

нѣколко близки села, очевидно населени съ тѣй нарѣченнѣ парици или зависими селяни. Тия села сж слѣдующитѣ: Шинка, Радовити, Дрянново, Фрястана, Липница, Копанци, Строни, Дравойса, Копани, Крѣхово *pèrì tèn Vaguenelian*, *doze eia toua Psa-thoua*, Ливади и Скуница. Ето и нечисленитѣ въ хризовула права на общината: Янинската *митрокомия* владѣе всичкитѣ си имоти и права, възъ основа на старитѣ грамоти, съ лозята, земитѣ, воденицитѣ и другитѣ си имоти и съ прѣселницитѣ (парицитѣ) си. Нито градътъ Янина, нито нѣкой замъкъ отъ областта нѣма да се отстъпятъ никому, а ще бѣдатъ всекога царски. Войводата не може да испъди извънъ прѣдѣлитѣ на жупата никого отъ *ешикитѣ* (славянитѣ — членове на общината, свободни граждани); той може да изгони само явнитѣ размирници. Ешикитѣ на жупата сами си избиратъ сѣдия отъ своята срѣда, които разгледватъ всячкиѣ дѣла подъ прѣдсѣдателството на войводата, освенъ дѣлата, подсѣдни на смѣсенія сѣдъ и черквата. Градътъ (жупата) Янина „но-стария обичай“ се ползува съ всичкитѣ привилегии, и неговитѣ епики напълно се освобождаватъ отъ търговскитѣ мита при търговията и здѣлкитѣ въ самата жупа и другитѣ области и замѣци на царството. Епикиитѣ на Янина се освобождаватъ отъ военна служба вънъ отъ жупата, тѣй като само кадроветѣ (специално *воймичитѣ*) и които иматъ (за това) економии (т. е. прониаритѣ) сж длѣжни да изпълняватъ тази служба. *По господствующий у тѣхъ обичай, ямичитѣ иматъ право да изгонватъ отъ своята срѣда измѣнничитѣ и прѣдателитѣ*, а ямуцеството имъ да конфискуватъ. Стратиотѣ („воймичитѣ“) нѣматъ право да се распорѣждатъ въ домоветѣ на янинцитѣ, сжщо и войводата не може да се бърка въ вътрѣшниѣ работи на общината. Епикиитѣ на Янина се освобождаватъ отъ всичкитѣ налози сжществующи и бѣдѣщи, тѣй сжщо отъ тия налози се освобождаватъ и тѣхнитѣ села и имоти въ другитѣ градове (жупи) „съгласно дѣйствующия спрямо тѣхъ обичай“. Тѣ нѣма да се облагатъ съ никакви други данѣци, освенъ съ сжществующитѣ. Тѣ и имотитѣ имъ се освобождаватъ отъ военна квартира и други ангарии; тѣ сжщо сж свободни да продаватъ произведенията си на жителитѣ на жупата по свободна цѣна, „по обичая“. Тѣ се освобождаватъ отъ данѣка за градостроение *въ полза на другъ градъ*, освенъ на своя. Убийството се наказва по господствующий у тѣхъ обичай. Тѣ ще владѣятъ сами свободно своитѣ села съ околнитѣ имъ зе-

ми, пасища и други принадлежности, също се утвърдяват правата имъ, гдѣто и да се намиратъ. Войводата нѣма право да купува недвижима собственостъ въ жупата, това право е запазено само за гражданитѣ; обаче отъ тѣхъ никой не смѣе да приеме на своя земя парици, принадлежащи на други хора. Янинцитѣ се освобождаватъ отъ данѣкъ на глава, димнина, пасищно, отъ данѣкъ за рибнитѣ ловища, поземелния данѣкъ, отъ данѣкъ за паша по планинитѣ, отъ пчелни и свиненъ десѣтътъ, съ една дума — „отъ всичкитѣ данѣци, немислени неотдавна“. По тѣхна молба, янинцитѣ се освобождаватъ отъ прѣброяване и описъ. По стария обичай, гражданитѣ не се припущаватъ да пазятъ стража, която длъжностъ остава върху стратиотитѣ, съ изключение само на крайна необходимостъ и опасностъ. Евреитѣ, живущи въ Янина, се ползватъ съ пълна свобода, еднакво съ епикитѣ¹⁾.

Хризовула на Андроника — казва проф. Успенски — е рѣдѣкъ источникъ за въстановление правата и отношенията на славянската община — комитура къмъ върховната властъ на византийската империя. Такива трѣба да сж били първоначално правата и на другитѣ (славянски) общини въ Империята, които се опрѣдѣляли също съ такива договори. Колкото повече се вдабочаваме къмъ VIII и VII вѣкъ, толкова по-големъ автономия намираме у славянската община, толкова повече е имала тя политическа свобода и толкова по-малка, трѣба да се прѣполага, е била намѣсата на централната властъ въ вътрѣшнитѣ работи и управление на общината. Автономията на янинската община — комитура е турена на широки основи; тя има своя изборно сѣдилище, общинска войска, войводата не се бърка въ вътрѣшната администрация, има гаранция за неотчуждаемостта на общинскитѣ земи и имоти, жителитѣ сж освободени отъ тежки данѣци и описи; ползватъ се съ правата да търгуватъ безъ мито по цѣлата Империя, съ една дума — иматъ всички права; не имъ достига само вънкашна политика²⁾.

За вътрѣшната организация на славянската жупа — община можемъ да приведемъ нѣкои данни отъ единъ императорски хризовулъ (новелла) отъ X вѣкъ, съ който се регулира рѣдѣтъ за прѣминаване на недвижимата собственостъ отъ едни раце въ други

1) Журн. Мин. Народ. Пр. Кн. 225. 1883 г. О. Успенски. Къ исторіи крестанскаго землевладѣнія въ Византия. 347—351.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II, стр. 352.

въ кръга на една жупа. Този хризовулъ на императора Романъ Лакапинъ, спорѣдъ компетентното мнѣние на проф. Успенскя, не е друго нищо, освенъ въспроизвеждане на старитѣ славянски обичаи, дѣйствующи у славянскитѣ подданици на византийската империя. Въ него се казва: „сѣществува единъ старъ законъ, по който всѣки човѣкъ, въпрѣки волята на роднинитѣ си или членоветѣ на общината, може свободно да продаде своя имотъ, комуто пожелае; напротивъ, единъ другъ законъ забранява да се отчужди единъ имотъ въ чужди рѣце *отъ свои жители на метрокомията**. Като узаконява вторий принципъ, законодателя различава въ метрокомията петъ категории лица, които сѣ свързани въ различна степенъ по своитѣ родственни и имотни отношения, по съвмѣстно жителство или съ общи държавни задължения; тия категории сѣ слѣдующитѣ: 1) семейната или родовата община, т. е. такива лица, които, вслѣдствие на родство по наследство или по зивѣщанне, владѣятъ съвмѣстно единъ и сѣщи родоветъ имотъ. Ако се продава такъвъ имотъ, прѣди всичко иматъ право да го купятъ тия лица; 2) съучастницитѣ, т. е. лицата, които владѣятъ части отъ единъ и сѣщъ имотъ, вече раздѣленъ, но който нѣкогашъ е съставлявалъ едно цѣло; 3) съсѣдитѣ, които иматъ свои части земя близу до ония части, които се продаватъ; такива сѣ били всичкитѣ жители на едно и сѣщо село; 4) съсѣдитѣ, чийто имотъ не е близу до продаваемитѣ, но които еъ лицето, което продава имота, съвмѣстно си плащатъ данѣка и сѣ записани въ една описна книга; такива сѣ всичкитѣ членове на една метрокомия, които солидарно отговарятъ за плащанieto на общий данѣкъ; и 5) обикновеннитѣ съсѣди, т. е. такива лица, които иматъ имоти на близу до продаваемитѣ и не принадлежатъ къмъ горнитѣ четири категории; такива сѣ могли да бждатъ жители на друга нѣкоя съсѣдна метрокомия — комитурата^{*)}. Отъ разглежданieto на тия постановления, ний виждаме, че тукъ ни се прѣдставлява една жупа — община доста диференцирана; оказва се, че жупата въ X вѣкъ не е вече едно нераздѣлно цѣло, а е раздѣлена на села — общини и други категории лица. И дѣйстви-телно, още въ VIII вѣкъ, като общо правило, жупата се явя-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Материали для внутрен. исторiи византийскаго государства. В. Василевски. Стр. 175 и слѣдующитѣ. Новела Романа Лакапина 922 г.

ва раздѣлена на повече селски общини, които сж свързани съ жуцния центъръ повече административно. Старата жупа — община постепенно се обръща на жупа — околия или окръгъ, а стария изборенъ и самостоятеленъ жупанъ — на административенъ органъ на върховната власть.

За славянската жупа — община трудно е да се намѣратъ нѣкои данни въ сърбскитѣ источники; едно, защото всичкитѣ сърбски источники сж отъ много късна дата, XIII и XIV в., когато славянската община на Полуострова отива къмъ пропадане; и друго, защото, както ни се чини и както поддържа Новаковичъ, въ сърбскитѣ земи, може би, и съвсемъ да не е съществувала славянската община. Когато сърбскитѣ дружинници въ VII вѣкъ дошли на Балканский Полуостровъ, тѣ подчинили намѣреното въ Илирика „славянско“ население, направили го подчинено и безправно, ако не е било то и по отъ напредъ въ такъво състояние; сѣ тѣй сж поставявали сърбитѣ и по-сетнѣ, като сж завоювали нѣкои български земи. Може би, въ това обстоятелство се крие причината на мекушавостъта на сърбский народъ или по-добрь на населението отъ сърбскитѣ земи. Тѣй или иначе, но пакъ, ако разгледаме Законника на Душана, и въ него ще намѣримъ нѣкои данни за общинното владѣние на известни категории земи въ прѣдѣлитѣ на жупата. Спорѣдъ Законника, жупата е имала общо пасище, даже когато е била раздѣлена между повече *исподари*. Всичкитѣ пасища на жупата сж били свободни за паша на всичкитѣ седа въ жупата, били тѣ царски, манастирски, или болѣрски: „село селомъ да пасе, коудѣ едно село, тоудѣ и друго“. „Жоупа жоупѣ да не попаса добиткомъ нища; ако ли се найде едно село оу този жоупѣ, оу кога любо властелина, или естѣ царства ми, или естѣ църковно село или властелика, о-номоузи селоу никто да не забрани пасти — да пасе коудѣ и жоупа“¹⁾. Въ Черна Гора и до послѣдно врѣме, както пише архимандритъ Дучичъ, „пасищата по планинитѣ не сж били подѣлени по кжца, но по *плѣмена*; всѣко плѣме е имало свое общо пасище, гдѣто всѣка кжца е имала еднакво право да пасе стоката си и да сече дърва. Но сега и тѣ сж подѣлени, общи имоти вече нѣма никакви“²⁾. За общностъта на пасищата има данни и у нѣкои влашки плѣмена, за които говоримъ дру-

1) Законникъ Стефана Душана. Ст. Новакович. 1898 г.

2) Новакович. Село. Стр. 187.

гадѣ. Така напр. въ жупата Вранча въ Влашко собствеността е била обща до 1817 год., когато 21 планини били раздѣлени между 14 общини, които продължавали да владѣятъ пасищата си общинно. „Тѣ не бѣха далечъ — казва г. Надежде — отъ една германска марка, или нѣщо подобно славянско, или тракийско. Сжщото можемъ да кажемъ и за Кжипулунгъ молдавски, и за Тигечъ, и за Кжипулунгъ влашки, и даже за всичкитѣ градове, които имаха общински пасища и ливади. Разбира се, градинитѣ, нивитѣ и селищата бѣха собственостъ на отдѣлни семейства; планинскитѣ пасища обаче бѣха останали въ обща собственостъ на гражданитѣ“¹⁾.

Като административна единица, безспорно е, че жупата сжществувала въ сърбскитѣ земи до по-новитѣ врѣмена. Макаръ че земята се владѣе отъ отдѣлни болѣри и селянитѣ не сж свободни, пакъ и спорѣдъ сърбскитѣ источники извѣстна общностъ и даже солидарностъ между жителитѣ на една жупа сжществувала. Тѣй напр. кралъ Драгутинъ въ единъ хризовулъ, даденъ на Хиландарский манастиръ, освобождава подаренитѣ села отъ всички работи (ангарии) голѣми и малки *и оброкъ да не даватъ въ жупата*. Душанъ въ повелѣята си на черквата Св.-Никола вранянский опрѣдѣля черковнитѣ хора да не видатъ градъ и въ жупата да не *приплащатъ*; сжщо и съ друга повеля на сжщата черква жителитѣ се освобождаватъ отъ „приплате жупске“²⁾. Приплащанието въ жупата, спорѣдъ нѣкои нагаждания, трѣба да е плата или глоба за извършенитѣ прѣстѣпления въ прѣдѣлитѣ на жупата. Нѣмаме данни да мислимъ, че въ плащанието на данъка въ жупата е имало нѣкаква солидарностъ между жителитѣ на жупата; такава солидарностъ, особено въ XIII и XIV в., не е могло да има. Но явно е, че имало солидарна отговорностъ въ жупата за плащанието на нѣкои глоби. Нѣкои статии отъ Законника на Душана ще ни обяснятъ работата. По чл. 126, „градската околина (т. е. жупата) плаща всичко, каквото се уплени или открадне въ околината. По чл. 191, ако свинаръ се сжди за крадени свини, отговаря заедно съ него и цѣлата жупа. По чл. чл. 157 и 158, пуститѣ височини въ жупитѣ или между двѣ жупи се пазятъ отъ околнитѣ села; защото, ако стане

1) Noa revista româna. Februaril 1900. J. Nadejde. Origina dreptului român. Стр. 115—118.

2) Новакович. Село. Стр. 13.

грабежъ или друга загуба, отговаря жупата. По чл. 58, забранява се да се разграби имота на умирѣлъ човѣкъ въ една жупа, или на границата между двѣ жупи, защото загубата ще плати околната. Също жителитѣ на една жупа иматъ известни задължения само въ прѣдѣлитѣ на своята жупа, напр. когато пътуватъ царя изъ царството, населението отъ една жупа е било задължено да му дава коне и да го вози само въ прѣдѣлитѣ на жупата. Чл. 60 отъ Законника прѣдписва: „цара всакъ да диже коуде камо греде, *градъ всеки до жоупа*, и жоупа до жоупъ и паки жоупа до града“¹⁾.

Първобитната славянска община, жупа-комитурa, прѣнесена въ прѣдѣлитѣ на византийската империя отъ прѣселенитѣ славяно-българи и отчасти даже узаконена отъ новата императорска властъ, скоро, подъ влиянието на новитѣ условия, почнала да се разлага на по-малки единици — общини. Вече въ VIII столѣтие, като общо правило се явяватъ села — общини, а жупитѣ — общини се съхраняватъ само като изключение. Най-добра картина на славяно-българската община и общинската урѣдба въ VIII столѣтие прѣдставлява *Земледѣлческиятъ Законъ*, значението на който обяснихме вече на друго мѣсто. Ето нѣкои извлѣчения отъ тоя законъ: Въ статья 7 се казва: „Ако двѣ села спорятъ за погранична черта или за нѣкоя часть земя, нѣка сѣдитѣ разгледатъ дѣлото и дадатъ документъ на онази страна, която по-рано е владѣла спорната земя повече години; ако ли се е запазила старата гранична черта, нѣка остане ненарушимо правото на истинскій владѣлецъ“²⁾. Тука очевидно е възниквало съмнѣние, правилно ли е прокарана граничната черта между землищата на двѣ села. Спора се е възбуждалъ не отъ едно лице, а отъ цѣло село, отъ цѣла селска община: тука, слѣдователно, имаме едно доказателство, че въ врѣмето, когато се издалъ закона, е имало общински земи въ владѣнието на отдѣлни села. По-ясно се говори за общинската земя въ ст. 10: „Ако стане раздѣлъ (разбира се, на едно селско общинско землище)

1) Законик Душана. 1898 г. Ст. Новакович. Съответствующитѣ членове.

2) Книги Законныя. Проф. Павловъ. Изданіе импер. акад. наукъ. Кн. 38, стр. 44. — Също статията на проф. Безобразовъ, приложена къмъ Исторія Византіи Герцберга. Стр. 614.

и нѣкой бѣде обиденъ въ своя жребий, той има право да развали станалата дѣлба и да иска нова дѣлба¹⁾. За два вида недвижима собственность — общинска и частна, говорятъ и слѣдующитѣ статии: Ст. 32 — „Ако нѣкой селянинъ посади дърво на нераздѣлено общо мѣсто и послѣ стане дѣлба и мѣстото съ дървото се падне на другъ селянинъ, то дървото все пакъ трѣба да принадлежи на първия му стопанинъ, който го е посадилъ“. Ст. 73, — „Ако нѣкой отъ селянитѣ намѣри, или си избере на общинска селска земя удобно мѣсто за воденица и построи такава, то селската община може да прѣдяви права на това воденично мѣсто и, като заплати направенитѣ разноси за воденицата, послѣдната да остане притежание на цѣлото село“²⁾. Слѣдователно, единъ членъ на общината не е могаль да се ползува отъ общинско мѣсто за свое обогатяване, въ врѣда на другитѣ; съ своята собствена земя обаче той е могаль да се ползува, както иска. Това се вижда отъ ст. 34, която казва: „Ако землището е раздѣлено и селянина намѣри на своята часть мѣсто, удобно за воденица, и построи такава, то другитѣ селяни (другитѣ членове на общината), които обработватъ други части, нѣматъ право да заявяватъ, каквито и да било претенции на тази воденица“³⁾. И така, земеделческий законъ прѣдвижда два случая: първо, когато земята е притежание на цѣлото село, когато не е раздѣлена между отдѣлнитѣ членове на общината; и второ, когато тя е раздѣлена. Въ послѣдний случай селянина членъ на общината е ставаль пълень собственникъ на отдѣлената нему часть земя. Това се вижда отъ слѣдующитѣ статии: Ст. 3 — „Ако двама селяни въ присѣтствието на двама или трима свидѣтели се съгласятъ да си размѣнятъ нивитѣ и ако заключатъ за това условие на вѣчни врѣмена; то тази замѣна трѣба да има сила и да остане ненарушима“. Ст. 4 — „Ако двама селяни се съгласятъ да си размѣнятъ нивитѣ при сѣдбата и ако сетнѣ едната страна поиска да развали условието; то тя не може да го развали, ако нивата е засѣяна“. Ст. 5 — „Ако двама селяни си размѣнятъ нивитѣ на врѣме или за винаги и сетнѣ излѣзе, че едната часть е по-малка отъ другата, и ако това не е влизало въ ус-

1) Книги Законныя. Стр. 44. — Безобразовъ. Стр. 615.

2) Книги Законныя. Стр. 50. — Безобразовъ. Стр. 615.

3) Книги Законныя. Стр. 50. — Безобразовъ. Стр. 615. По юридическото значение на *Nomos Gueorguikos* и по анализа на горнитѣ статии у В. Василевски. Законодателство иконоборцевъ. — Ж. М. Н. Пр. Кн. 200. 1878 г. Стр. 102—104.

ловието; то който е получилъ повече земя, е длъженъ да повърне съответствующето парче на този, който е получилъ по-малко¹⁾. Отъ цитиранитѣ статии се вижда, че членоветѣ на една селска община владѣли своитѣ собствени части земя на вѣчни врѣмена, слѣдователно, тѣ сж били пълни собственици на тия части. Веднажъ раздѣлена една часть общинска земя, нови раздѣления въ нея не сж ставали; иначе, вѣчната замѣна, за която се говори въ закона, не би имала смисълъ.

Че селата сж имали земи въ общо владѣние, се вижда още отъ туй обстоятелство, гдѣто границитѣ на селскитѣ землища въ старо врѣме сж имали голѣмо значение. Така, спорѣдъ Законника на Душана, когато се появявалъ споръ за границитѣ на двѣ селски землища, избирали се 12 или 24 души старци, които подъ клѣтва показвали това, което знаятъ по работата, и спора се разрѣшавалъ по тѣхното казване²⁾. Въ Хилендарската описна книга се описватъ по отдѣлно шестѣ манастирски села, всѣко село съ своитѣ земи: напр. „Земле обладающоу томоу селоу Градцоу осемь сотъ хиліадъ особъ отъ парическихъ стасей“; „За землю Моунъзенскоу кобломъ хиліаде и осемь сотъ особъ парическихъ стасей“³⁾. Новаковичъ намира, че тукъ отдѣлната земя, която не принадлежи частно на селянитѣ, не е общинска, а манастирска⁴⁾. Но ако тази земя „особъ отъ парическихъ стасей“ не е общинска въ врѣмето, когато се описва, очевидно, че тя е била такава по-рано, ирѣди да стане манастирска или болѣрска; и именно тази традиция на нѣкогашното общинско владѣние на тази земя е причината, да се записва тя по отдѣлно за всѣко село, а не изедно, макаръ цѣлата земя на всичкитѣ села и да е манастирска.

Имаме нѣкои данни и за славянската община въ Албания, въ XIV вѣкъ. Венеция, като завладѣла часть отъ Албания, съ особенни договори запазила старитѣ обичаи и закони на страната; тя е въвела тукъ само своитѣ углавни закони. Централното управление прѣдписвало на мѣстнитѣ власти да се придръжатъ къмъ мѣстнитѣ закони и обичаи, „до колкото е възможно и до колкото имъ се покаже тѣмъ справедливо“⁵⁾. Раз-

1) Книги Законныя. Стр. 43.—Безобразовъ. Стр. 615.

2) Законник Душана. Ст. Новаковичъ.

3) Ж. М. Н. Пр. Кн. 231. Год. 1884. Слѣды писцовыхъ книгъ. О. Успенскі. Стр. 319.

4) Ст. Новаковичъ. Село. Стр. 191.

5) Макушевъ. Розысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 119—134.

бира се, съ подобни заповѣди се давало право на властитѣ по нѣкогашъ да нарушаватъ старитѣ привилегии; за това мѣстнитѣ общини често се оплакватъ прѣдъ републиката, че ректоритѣ не пазятъ тѣхнитѣ закони и обичаи. За означаване общината въ Албания, венецианскитѣ паметници употребяватъ терминитѣ: *comunitas*, *comune*, *universitas*, *universita*. Земята се е дѣлѣла на равни категории, — имало башини (*bastina*) *teritoriai* и пронии. Тия свободни граждани, които сж имали башини, т. е. земи въ частна собственостъ, сж образували свободнитѣ общини, за които се спомена. Общинитѣ и общинскитѣ земи сж били освободени отъ много данъци и задѣлжения, съ които е било натоварено другото — подчиненото население¹⁾.

За правата на селската община и членовѣтѣ ѝ въ византийската империя може да приведемъ още слѣдующитѣ данни. Общината Неаста владѣла едно землище отъ Гордиевата община 122 години. Мѣстний митрополитъ искалъ да присвои това землище и повдигнатий споръ билъ разрѣшенъ отъ сѣдята (дургария); рѣшението е било въ смисълъ, че на свѣтскитѣ и духовнитѣ длъжностни лица е забранено да ставатъ собственици на недвижимъ имотъ въ прѣдѣлитѣ на една селска община. Членовѣтѣ на една селска община, като искали да раздѣлятъ помежду си общинското землище, обърнали се къмъ сѣдята, който разрѣшилъ въпроса въ такъвъ смисълъ: „Ако мнозинството (общината) има едно общо пасище и иска да си го раздѣли, то трѣба дѣлбата да стане възъ основа на данъка, който плаща всѣки единъ, ако, разбира се, на едно мѣсто си плащатъ данъка“. По другъ единъ процесъ се обяснява, че общинската земя не минава въ чужди рѣце, даже ако отъ цѣлата община остане живо само едно пеленаче. Това дѣте трѣба да наслѣди всичко, защото неговитѣ права стоятъ по-горѣ отъ правата на всичкитѣ благородни (болѣри)²⁾.

Къмъ остатъцитѣ отъ старата българска община трѣба да отнесемъ нашитѣ *родове*, *кушцини* или семейни *задруги*. Тѣ прѣдставляватъ отъ себе си съюзъ на повече семейства отъ едно произхождение, отъ единъ *родъ*, съ общъ имотъ, подъ управлението на най-стария прѣдставител на рода, който се вика *испоदारъ*. Членовѣтѣ на такава една рода достигатъ до 60 и

1) Макушевъ. Разысканія о славянахъ въ Албаніи. Стр. 119—134.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, часть II. 1883 г. Къ исторіи крестиянскаго землевладѣнія и пр. Стр. 335—336.

повече души. Родоветѣ обикновенно носятъ имената на своитѣ родоначалници, тъй напр. въ с. Мошино, — Софийско, до послѣдното врѣме сѣществуватъ родоветѣ Чавдарови, Деспотови, Младжови и др. Отъ такива родове зематъ имената си повечето отъ нашитѣ особено при-балкански села, напр. Драгалевци, Филиповци, Обрадовци, Продановци, Ярловци и др. Всичкитѣ мъже въ една рода сѣ равноправни и, когато се раздѣлятъ — раздѣлятъ и всичкото си общо имущество на равни части¹⁾. Старата славяно-българска жупа — община се е състояла отъ повече десетини такива родове, които по-късно се раздѣлили на по-малко отдѣлни общини. Но и селата — общини на повечето мѣста не сѣ могли да запазятъ своята цѣлостъ, особено по-големитѣ, та се раздѣлили, заедно съ имотитѣ си, на родове или на малки семейства.

Свободнитѣ славяно-български общини на Балканский Полуостровъ отъ най-старо врѣме се състоели отъ граждани свободни, които свободно сѣ могли да располагатъ съ личностѣта си. Земледѣлческитѣ Законъ отъ VIII вѣкъ има прѣдъ видъ само такива свободни граждани и, слѣдователно, не се примѣнява той къмъ несвободнитѣ жители на страната, каквито фактически ги е имало всѣкогашъ въ византийската империя. По този законъ всѣки селянинъ е могаль свободно да напусне къщата и земята си и да отиде, кадѣто иска. Този въпросъ се обяснява отъ слѣдующитѣ статии: Ст. 18 — „Ако нѣкой селянинъ не е въ състояние да обработва своята земя, та я напустне и избѣга; то отъ тая земя нека се ползватъ ония, които плащатъ данѣкъ за нея (т. е. селската община), при това, ако избѣгналия се върне, нѣма право да претендира за загуби“. Ст. 19 — „Ако нѣкой селянинъ избѣга отъ своята земя, нека данѣцитѣ отъ нея всѣка година да плаща онзи, който се ползува отъ тая земя; ако ли пъкъ селянина, който е напусналъ земята си, продължава всѣка година да плаща данѣка си за нея, то тия, които се ползватъ отъ тая земя (за което нѣматъ право), да плащатъ въ двойно количество данѣка, въ видъ на глоба²⁾“. Тия постановления на Земледѣлческитѣ Законъ може да се разбератъ, само ако прѣдположимъ, че отъ цѣ-

1) Периодическо Списание на Книжовн. Дружество въ София. Кн. 21—22. Ив. Евст. Гешовъ. Задругата въ Западна България. — Такива задруги има и другагѣ въ българскитѣ земи, напр. въ Т. Пазарджишко, въ южна Македония въ Леринско (въ с. Бувъ има задруги съ по 50, 80, 100 и 150 души дори; гукъ, въ отсъствието на домогладиката, жена му управлява задругата).

2) Книги Законныя. Павловъ. Стр. 46. — Везобразовъ. Стр. 616.

лата селска община се е изисквало известна сума за данъцитѣ на цѣлото село, която сума сѣтѣ се разпрѣдѣляла отъ самата община между отдѣлнитѣ ѝ членове, а за правилното ѝ внасяние въ хазната отговаряла (солидарно) цѣлата община. Всѣки селянинъ е билъ свободенъ да напусне своята часть земя и да се изсели, за това той не се наказвалъ, защото той не е билъ зависимъ отъ никого. Но селската община е страдала отъ това, имала загуби, защото тя е била длѣжна да плаща данъка на избѣгналии селянинъ. За това общината е била въ правото си да се възнагради за тия загуби, като даде на вѣжкогъ отъ своитѣ членове да обработва напуснатата часть земя, който да плаща въ общината слѣдующия данѣкъ. Отъ казаното до тукъ слѣдва, че правата на селската община върху напуснатата часть земя се основаватъ не на общинското право, а на данѣчната система. Щомъ селянина, който е напусналъ земята си, продължава да плаща рѣдовно данѣка си; общината нѣма право да располага съ неговата земя, макаръ тя да стои съвсемъ пуста и да не привася никакѣвъ доходъ.

Свободнитѣ селяни въ византийската империя се наричатъ *еписки*. Този терминъ въ византийскитѣ източници сжществува съ точно и строго издържано значение. Въ документитѣ, които се отнасятъ до землевладѣнието въ Византия, а сжщо и у византийскитѣ лѣтописци, свободнитѣ селяни се наричатъ *ѳроікоі*. Ако разгледаме тия мѣста, гдѣто се говори за еписки, по-подробно, ще видимъ, че тамъ се указватъ на признаци и слѣди отъ *селска свободна община*. Ако сравнимъ разнитѣ данни, гдѣто се говори за свободна селска община въ византийската империя, ще додемъ до заключение, че на всѣкадѣ въ такива случаи се има прѣдъ видъ *славянска община, славянско свободно население* и че свободната селска община е синонимъ съ славянската селска община. И дѣйствително, ний виждаме, че и въ новогръцкій языкъ колонизацията на провинцитѣ въ византийската империя съ славяни се оирѣдѣля съ термина *ѳроікѣссіс*, а *славянитѣ прѣселенци* се наричатъ *ѳроікоі*. Очевидно, че името *еписки* е дадено на славянитѣ още отъ първитѣ години на тѣхното прѣселение въ византийската империя*). Отъ истори-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, год. 1883. Къ исторіи крестянского землевладѣнія. О. Успенски. Стр. 309, 313. — Слѣдъ нападанието на „Базиликитѣ“ населението въ византийската империя се дѣли на двѣ: на зависими селяни и на свободни селяни или *hauritai*, които живѣли въ своитѣ *kaumétourai*.

ческитѣ извѣстия за епикитѣ ний виждаме, че тѣ всѣкогаш дѣйствувать самостоятелно и на своя отговорность, както помежду си, тѣй и прѣдъ властитѣ, когато пѣкъ зависимитѣ селяни — парицитѣ, не сж могли да постѣпватъ така. Тѣй напр. епикитѣ на село Петра въ Тесалия сж имали, освенъ собствена земя, още и свои парици, т. е. подчинени тѣмъ зависими селяни. Епикитѣ на село Неохари даватъ задѣлжение, че се отказватъ за винаги отъ съсѣднитѣ съ тѣхъ манастирски земи на манастира Лемвеотиса, на които тѣ до тогава (1293 г.) посѣгали. Епикитѣ на село Вара, като се основаватъ на хризовулитѣ, указитѣ и грамотитѣ, дадени тѣмъ отъ прѣдшнитѣ царе, не се подчиняватъ на калугеритѣ отъ манастира Лемвеотиса и не се съгласяватъ да имъ плащатъ дължимий данѣкъ. Не стига това, но подбуждатъ къмъ сжщото и „прѣселницитѣ“ (парицитѣ), които сж се прѣселили на манастирскитѣ земи, подучватъ ги да не даватъ на манастиря обикновенний данѣкъ и да не исполняватъ задѣлженията, *свойственни на състоянието на парицитѣ* (разнитѣ ангарии). Селянитѣ — епики на атинский окръгъ въ 1184 г. прашатъ посланници въ Цариградъ, а въ 1198 г. прашатъ на царя единъ подробенъ докладъ, като се оплакватъ отъ голѣмитѣ данѣци и отъ незаконнитѣ дѣйствия на провинциялнитѣ чиновници. Тия селяни очевидно сж били свободни общинари, а не зависими парици; инакъ, не може да се разбере тѣхната политическа роль, претенцитѣ имъ на самостоятелность въ распрѣдѣляването на данѣцитѣ и особенно смѣлостѣта имъ да се оплакватъ прѣдъ върховната власть противъ непосредственитѣ си началници. Епики сжщо се наричатъ военнитѣ славянски колонисти въ Мала Азия, за които ще говоримъ въ слѣдующата глава*).

(Отъ тукъ, може би, българската дума „хора“). Ж. М. Н. Пр. Кн. 200. Стр. 126.

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, год. 1883. Къ исторія крестянского землевладѣнія. О. Успенски. Стр. 313, 343.

VI

ВОЙНИЦИТЪ.

Въ първитѣ вѣкове слѣдъ Р. Христово римската войска се е състояла отъ около 30 легиони, съ по 5 — 6 хиляди души въ всѣки легионъ. Тя се е набирала отъ доброволци, които, освенъ храната, получавали годишна плата по 250 — 300 римски лева. Робитѣ, съ встъпването си въ войската, ставали свободни хора, а слѣдъ уволнението, и дѣцата имъ оставали свободни граждани. Всичкитѣ други граждани били освободени отъ носение военната тегоба. Обаче този рѣдъ не можалъ да се удържи за дълго врѣме. Тѣй като военнитѣ сили на страната били недостаточни, въ IV вѣкъ по-богатитѣ хора и голѣмитѣ землевладѣлци били задължени да наематъ извѣстно число войници, съразмѣрно съ богатствата си. По-малкитѣ землевладѣлци били задължени, по нѣколко души заедно сдружени, да обдържватъ по единъ войникъ. Обаче и това не помогнало, та Империята е била принудена да прибѣгне къмъ по-сериозни мѣрки. Въ нѣкои отъ провинциитѣ на римската империя е била въведена всеобщата военска повинность, т. е. билъ възстановенъ старий рѣдъ на републиканскій Римъ: всѣки свободенъ гражданинъ и притежателъ на едно парче земя е билъ длъженъ лично да служи въ войската. Изъ белѣжкитѣ върху византийското управление въ Равенскій ексархатъ (Италия, 568 — 751 г.) се вижда, че тамъ е била възстановена старата римска народна войска, която била раздѣлена на сенатории и организирана въ чети или банди*). Тази урѣдба дали е била въведена по нѣкадѣ и въ Балканскій Полуостровъ, не може да се каже положително; тукъ изобщо ний срѣщаме друга система военна организация. Още отъ по-стари врѣмена били раздавани на старитѣ войници — ветерани, земи покрай границата съ условие, че и синоветѣ имъ ще

*) Стара српска војска. Ст. Новакович. Стр. 30—31,

служатъ, като войници; отъ изпълнението на службата зависѣло ползуванието съ дадената земя. По такъвъ начинъ отъ държавата постепенно били опрѣдѣлени особенъ видъ „войнишки земя“, прѣимущественно по границитѣ на Империята, както въ Европа, така и въ Азия. Тѣй като ветеранитѣ били малцина, властѣта е била принудена да вика доброволци отъ вътрѣшността на Империята и да ги заселява като погранични войници или даже принудително да обявява за войници части отъ несвободното население — колонитѣ. Но освенъ това, което въ дадения случай за насъ е най-важно, императоритѣ почнали да викатъ на римско-византийска военна служба и *чужденци* — *варвари*, на които имъ давали по границитѣ на Империята земи да се заселятъ. Тѣзи римски „войници“ се състоели отъ цѣли варварски плѣмена, каквито сж били славянскитѣ и туранскитѣ плѣмена въ источнитѣ области на Империята и германскитѣ — въ западнитѣ. Особенно сж се умножили наемнитѣ войници въ врѣмето на Маркъ Аврелий и послѣдующитѣ императори, когато числото имъ е било по-големо отъ *собствената* римска войска. Тия варварски плѣмена, като се заселили въ римско-византийскитѣ области, сж донесли съ себе си и своята самостоятелна организация, както въ вътрѣшното си управление, така и въ урѣдбитѣ на военнитѣ си сили. Много нѣща, особено въ въоръжаванieto, тѣ по необходимостъ сж въсприели отъ римлянитѣ, обаче тѣ не се обърнали напълно въ римски легиони, не сж въсприели напълно римската военна организация. Наемната войска, образувана отъ славяни (славяно-българи) при Юстиниана II, била нарѣчена „отборна войска“ съ двойко намѣрение: да се искаже особено задоволение отъ нея и да се покаже, че тя се отличава въ много отношения отъ останалата римска войска. Но това име не могло да се удържи и запази за по-дълго врѣме; може би, защото не се харесвало на самитѣ римляни, които сж могли да останатъ обидени отъ особеното прѣдпочитаніе на славянитѣ*). За означаваніе съвкупността на отношенията, въ които се намирали славянскитѣ войници къмъ Империята, а сжщо и за гаранция на спечеленитѣ имъ политически права, тѣ били нарѣчени *тагма*. Подъ името тагма (*tagma*) се раз-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 171. — Везообразовъ. Приложение къмъ Герцберга,

бирало новата войска, новото население, което се отличавало от старото население и старата войска, нарѣчени *тема* (thèma), по своето юридическо и икономическо положение, по своитѣ права. *Тема* и *тагма* въ византийската империя се явяватъ като двѣ противоположни начала и това различие се съглѣжда, както въ войската, тъй и въ гражданската администрация и въ сѣдилищата. Терминитѣ „тагма“, сѣщо и *droungos* се отнасятъ къмъ врѣмето, когато първитѣ славянски прѣселенци сѣ почнали да дохождатъ въ Империята*). Изъ „Тактиката“ на Маврикия ний узнаваме, че *друнгата* е частъ войска, както *турмата* и *бандата*, и че, като всичкитѣ подобни военни части, се управлява отъ свой архонтъ. Числото на войницитѣ въ друнгата не трѣбало да бѣде по-големо отъ три хиляди. Отъ името на друнгата, и прѣдводителя ѝ, архонта се нарича *друнгариий*. Въ Тактиката се даватъ нѣкои обяснения за происхождението на друнгата и системата на друнгарското управление: „Друнгария по-напрѣдъ се наричаше *хилиярий*, т. е. *хилияникъ*, слѣдователно това учрѣждение не е отъ край-врѣме, а се е появило сравнително по-късно“. „Зная — казва се още въ Тактиката — че по-прѣди, по подобие на царската флота, и началницитѣ на областната (народната въ противоположностъ на държавната) флота се наричаха *сгратиги*, а подвластнитѣ тѣмъ вожди — *комити* и *кентархии*; сега обаче командата прѣмина къмъ друнгариитѣ“. По-нататъкъ се расправя нѣщо повече отъ сравнителното нововедение на друнгарията въ войската и флотата; обяснява се, какъ и отъ кое население се образуватъ друнгитѣ: „Друнга е отрядъ, който се образува отъ населението, тъй нарѣчено *комити* (*ék taun kaumétaun*, т. е. отъ селяни)“. Обаче тукъ не трѣба да се разбира, че друнгата се образува отъ всичкитѣ селяни, но само отъ нѣкои отъ тѣхъ; тъй на друго мѣсто се обяснява: „Друнгата е отрядъ, съставенъ отъ *тагмитѣ*, т. е. отъ тъй нарѣченитѣ *комити*“. Инализъ, слѣдователно, че друнгитѣ се образуватъ отъ тагмитѣ, т. е. отъ прѣселеното славянско население и се противопоставятъ на войската, образувана отъ мѣстното, старото население на страната, нарѣчено *тема*. Заслужва да се отбѣдѣжи още едно обстоятелство, а именно, че въ военнитѣ византийски съчинения се да-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, часть II, 1883 г. Къ исторіи крестянскаго земл. и пр. Стр. 330.

ватъ съвѣти, какви ръководящи правила трѣба да се пазятъ при назначаване началниците на отрядитѣ; та между другото въ тѣхъ се казва, че друнгария трѣба да се избира отъ способнитѣ, *вѣрнитѣ* и *доброжелателитѣ* (значи не ромей) на ромейската империя¹⁾.

За славянското или славяно-българското происхождение на византийската друнга можемъ да приведемъ още слѣдующитѣ данни и съображения. Известно е, че сѣществуванието на славянското плѣме *мелинги* въ южна Гърция е едно отъ доказателствата за распространението на славянитѣ въ Пелопонесъ. Въ Морейската Хроника за завоюването на Пелопонесъ отъ кръстоносцитѣ нѣколко пѣти се срѣща термина „дронга на мелингитѣ“, о drongos taun mélyngaun, или о drongos taun skortaun, о drongos taun sklavaun. Тукъ очевидно се говори за военнитѣ дружини на славянскитѣ плѣмена, населяющи южна Гърция. „Когато архонтитѣ, старѣитѣ на *дронгата* видѣха, че франкитѣ построиха тия два замѣка, събраха *събрание* да обсъждатъ, какво да правятъ. Старѣитѣ — богаташи поддържахъ, че трѣба да се държатъ твърдо и да не се прѣдаватъ. Обаче народътъ и общината бѣха на мнѣние да се прѣдадатъ; и ето тогава архонтитѣ — старѣи на дронгата, като видѣха настроението на дронгата и като вѣмаше какъ да я убѣдатъ, постѣниха по волята на дронгата“. Послѣ това, продължава хрониката, франкитѣ подчиниха цѣлата славянска областъ (édouloussé ta sklavika)²⁾. У историка Теофана се срѣща таково изражение: „въ нея година двама български крале трѣгнаха съ множество българи и *друнги*. . .“. Такъвъ обратъ на рѣчта се срѣща и у другитѣ византийски лѣтописци: „аваритѣ, като събрали множество подвластни тѣмъ славяни, трѣгнади. . .“; или пъкъ изражението на русскій лѣтописецъ: „поиде Олегъ, поя (като събра или зе съ себе си) вой мнози, варяги, словени, кривичи“. Въ всѣхъ тѣхъ тия случаи се изброява състава на войската на прѣдводителитѣ, за това и въ изражението на Теофана „pléthos voulgagaun kai droungaun“ подиръ pléthos voulgagaun би трѣбало да слѣдватъ и сж слѣдвали безъ друго подчиненитѣ или съюзнитѣ тѣмъ народи. Тукъ става дума, какъ въ царуванieto на Юстиниана българитѣ,

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, 1883 г. Къ исторiи крестянского землевладѣнiя въ Византии. Стр. 71.

2) Успенски. Византийская и южнославян. прои́я. Сборникъ статей учениковъ Ламанскаго.

заедно съ славянитѣ, нападали на Византия; слѣдователно изражението на Теофана не може да означава друго, освенъ: „българитѣ, заедно съ друнги (дружини) славянски, тръгнаха. . .“. Въ текста на Теофилактъ българскій за тивериополскитѣ мѣченици въ чл. 34 има едно мѣсто, на първъ погледъ необяснимо и въ противорѣчие съ другитѣ латински хроники: „когато поменатий Борисъ стѣ власѣта, облакъ франки (*frangaun nefos*) покри цѣла България“. Въ врѣмето, за което се говори тука, българитѣ не сѣ имали никаква война съ франкитѣ, напротивъ всичкитѣ извѣстия потвърждаватъ, че съ тѣхъ българитѣ се намирали въ дружественни отношения. Слѣдователно, това мѣсто отъ расказа на Теофилакта или трѣба съвсемъ да го исхвърлимъ, като лъжовно, или да допуснемъ едно малко измѣнение въ текста — на мѣсто *frangaun* да четемъ *droungaun*. За обяснение на това мѣсто, може би, ще ни послужатъ други двѣ исторически извѣстия. У сѣщия Теофилактъ още се говори: „Борисъ повика бичъ Божий. . . като искаше тогъ часъ да обърне къмъ истината синове и робитѣ си“. А у Хинкмара се казва: „отъ това (отъ покрѣстванието) недоволнитѣ началници възбудили противъ него народа съ цѣлъ, да го убиятъ. И така, всички, колкото бѣха въ десетъ-тѣхъ окръга, се събраха около двореца“. Отъ съпоставлението на горнитѣ цитати проф. Успенски заключава, че думитѣ на Теофилакта „*droungaun nefos ten Voulgarian passan ékalyfé*“, ще означаватъ едно и сѣщо съ съобщението на Хинкмара „*quot-quot igitur fuerunt intra decem comitatus adunaverunt se circa palatium ejus*“. Слѣдователно, и тука друнгата ще означава една общественна единица, като жупа, община, или военна дружина*). Въ едно официално донесение на атинскій митрополитъ Акоминатъ до византийскій императоръ отъ края на XII вѣкъ се исказва оплакване, че благороднитѣ (бодѣритѣ) и кастронитѣ (военнитѣ) нападатъ на селата и селскитѣ полета и съ това нарушаватъ икономическото благосъстояние на *друнгитѣ*. Тука термина „друнга“ не означава вече военна дружина, но самото население, отъ което се събира дружината. „По наше мнѣние — казва проф. Успенски — термина *друнга* въ доклада на Акомината не само че смѣло може да се прѣведе съ думитѣ: община, жупа, задруга, дружина, но даже и съ добавка „славян-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, год. 1883. Къ исторія крестьянскаго землевлѣнія въ Византии. Стр. 72, 75, 76.

ска“. Думата *droungos* е „истинала“ въ византийскитѣ паметници прѣди да се отдѣлятъ отъ нея изброенитѣ понятия, които при външното си различие иматъ едно общо вътрѣшно *обществено* и политическо сходство“. Еднакво значение съ славяно-българската друнга иматъ и названията, които византийскитѣ писатели даватъ на русскитѣ и сѣрбскитѣ дружини: *oi servoi kompanatoi*, *o gaus drounguitai*. И тия термини иматъ значение не на етнографически, но на общественни единици, които сж били еднакви за всичкитѣ славянски плѣмена (кумпа — купъ — купище)*).

Най-добри извѣстия за сжществуването и отчасти организацията на славяно-българскитѣ военни колонии въ Византия ни сж запазени въ извѣстията за военнитѣ колонии въ Мала Азия. Историка Теофанъ разправя, че „въ 677 г. Юстиниянъ II се повдигналъ въ походъ противъ българитѣ; българитѣ, които срѣщналъ, отблъсналъ ги; а като стигналъ до Солунъ, взѣлъ множество славяни, отчасти военнопленни, отчасти по договоръ, и ги прѣселилъ въ областта Обсикий, отвѣди (въ Мала Азия) у Абидоса. Отъ тѣхъ Юстиниянъ отдѣлилъ 30,000 души, привелъ ги въ военно състояние и, като ги вторжилъ, нарѣкалъ ги *отборна войска* и имъ далъ за началникъ Невула“. Патриархъ Никифоръ, като съобщава за сжщото, прави едно малко допълнение: „отъ тия славяни — казва той — императора набира воененъ отрядъ до 30,000 души и назначава имъ началникъ отъ най-благороднитѣ измежду тѣхъ по име Гевула“. Обаче тази отборна войска не оправдала надѣждитѣ на Юстинияна; въ войната съ арабитѣ прѣдводителя на славянитѣ съ 20,000 души прѣминалъ къмъ неприятеля и съ това рѣшилъ войната въ полза на арабитѣ. Юстиниянъ разгнѣвенъ — казватъ историцитѣ — истребилъ всичкитѣ останали славяни, съ женитѣ и дѣцата имъ. Това послѣдното обстоятелство — истреблението на всичкитѣ славяни, които сж давали 30,000 души войска, се вижда за невѣроятно, защото едно такова голѣмо население не можеше да

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, год. 1883. Къ исторіи крестиянскога земледѣнія въ Византии. Акоминатъ пише слѣдующето: „Молиме да потвърдите и другитѣ въ разни врѣмена издадени грамоти, съ които се забранява на живушитѣ въ крѣпоститѣ военни власти всѣкакъ да заграбватъ и завладѣватъ селата и селскитѣ земи. Това води къмъ распаданieto на общинитѣ (*droungaun*), а пъкъ погубването на селскитѣ общини (друнгѣ) е погубване на цѣлия нашъ окръгъ“. Стр. 60.

се истреби тъй лесно. Отъ друга страна, изваждането на 30,000 души войска, очевидно, е било едно отъ условията, за прѣселението на тия славяни въ Мала Азия, въ празнитѣ земи на Империята. Това е било задължението на колонията, което, разбира се, е могло да се изпълни, ако и самото правителство изпълни своитѣ задължения — да даде на колониститѣ толкова земя, колкото имъ е нужно да бждатъ въ състояние да даватъ такъвъ отрядъ. Трѣба да се мисли, че въ славянската колония е имало най-малко два пѣти повече селски къщи, отъ което пѣкъ може да се заключи, че общото число на членоветѣ на цѣлата колония не можеше да бжде по-малко отъ 250,000 души. Твърди е вѣроятно, че славянитѣ не сж били доволни отъ распорѣжданията на правителството по опрѣдѣляване на земитѣ, та поради това $\frac{2}{3}$ отъ „отборната“ войска е прѣминала на странага на арабитѣ. Сжщия историкъ Теофанъ расправя, че въ 754 г., вслѣдствие вълненията въ България, множество славяни прѣминали въ Империята и били заселени въ Артанъ (западна прѣдна Мала Азия). Патриархъ Никифоръ за сжщото прѣселение расправя: „Подиръ нѣколко врѣме славянскитѣ плѣмена напуцатъ своята земя и прѣминаватъ Евксинъ. Тѣхното число бѣше 208,000 души, които се заселиха на земята, която се нарича Артанъ“^{*)}. Какво е станало съ тия славяни; положително не е извѣстно; но трѣба да се мисли, че и тѣ, като колониститѣ отъ VII вѣкъ, сж били организувани въ военна колония и че числото на доставенитѣ отъ тѣхъ войници не е било по-малко отъ 20,000 души. По такъвъ начинъ само славянитѣ въ Мала Азия сж доставяли на Империята 50,000 души войници, което нѣщо е съставлявало почти половината отъ цѣлата византийска войска. Тѣзи славянски колонисти въ Мала Азия и други прѣселени въ края на XII и началото на XIII вѣкъ се споменуватъ у Пахимериса. Спорѣдъ него, „скитската колония“ или „епикитѣ“ били расположени по високитѣ планини и тѣснитѣ долини въ Мала Азия, които отдѣлятъ гърцитѣ отъ турцитѣ и военното значение на които не било испуснато отъ вниманието на турцитѣ. Византийцитѣ събрали отъ всекадѣ многочисленни и силни „епики“ и създали отъ тѣхъ по тия мѣста силна стена, образували непроходима огра-

^{*)} Ж. М. П. Пр. Кн. 225, 1883 год. Къ исторіи крестянского земл. въ Византіи. Стр. 318, 319, 321.

да за ромейската земя. И за да накаратъ тия планински жители твърдо да се държатъ и съ ревностъ да жертвуватъ живота си въ борбата съ турцитѣ, цѣлата военна колония била освободена отъ данъци, началниците и по-влиятелнитѣ имъ лица *били надарени съ проми* и почести и всичкитѣ привилегии били обезпечени съ царски грамоти. Съ течение на врѣмето тия славяни разбогатѣли твърдѣ много, и колкото повече увеличавали богатствата си, толкова по-ревностно изпълнявали военнитѣ си обязанности. Тѣ държѣли нощна стража, всѣки день нападали неприятеля, земали му пленници и съ цѣли дружини нахлували въ земята му. Тия планински жители, нарѣчени още *акрити*, се ползували съ привилегии до прѣнесванието императорската столица отъ Никея въ Цариградъ. Отъ тогава царетѣ почнали да имъ ограничаватъ правдинитѣ и *да имъ съкратяватъ заплотата*, която имъ била отпущана. Като говори за тия славянски военни колонии въ Византия, проф. Успенски казва: „Ето кои славяни прочее сж земали участие въ войнитѣ на Империята въ Мала Азия и за които често се питатъ историцитѣ, отъ кадѣ сж дохождали? Славянитѣ отъ Мала Азия сж прѣнасли на плѣщитѣ си всичкитѣ военни тяжести на Империята, за това и императоритѣ сж били заинтересувани да запазятъ тази жизненна сила, отъ която трѣбало да се ползуватъ повече поколѣния. За това славянскитѣ колонии сж били надарявани съ разни привилегии и правата имъ сж били гарантирани съ императорски новели“^{*)}.

Че тѣзи византийски военни колонии сж били именно славянски, може да се види и отъ тѣхната вътрѣшна организация, която е била еднаква съ организацията на гражданскитѣ общини — жупи-комитури, за които говорихме въ прѣдидущата глава. Въ новелитѣ на императоритѣ отъ македонската династия сж запазени цѣлъ рѣдъ законоположения, съ които се гарантиратъ правата на военнитѣ общини. Отъ тия законоположения ний виждаме, че административнитѣ и финансовитѣ урѣдби на военнитѣ колонии сж били доста сложни. Славянската военна колония сама си е организувала правилното изпълнение на военната повинность, както и сама е донесла съ себе си този гражданскъ рѣдъ, който сж узаконявали новелитѣ. И ако въ X вѣкъ въ

^{*)} Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II. 1883 г. Къ исторіи крестъянскаго землевладѣнія въ Византии. Стр. 339 и слѣд.

организацията на стратиотските части няма се забелязват слѣди отъ общински начала; то, разбира се, това показва, че учрѣдението не е римско, а славянско и че първитѣ проявленія на тия учрѣждения трѣба да отнесемъ къмъ врѣмето на славянскитѣ прѣселения. Тукъ ще отбелѣжимъ слѣдующитѣ черти отъ общинскій животъ на славянскитѣ военни колонии въ Византия. Въ новелитѣ на императоритѣ се установява рѣдътъ, по който се прѣдаватъ военнитѣ части земя отъ едни ржце на други: 1) ако една военна часть земя остане празна, по каквато и да е причина, зематъ я най-близкитѣ роднини на прѣдшния владѣтель; 2) ако такива роднини нѣма, то роднинитѣ въ по-далечни степени; 3) ако и такива нѣма, то земята могатъ да получатъ лицата, които сж въ една группа съ прѣдшния притежателъ по отбиванieto на воинската повинность, т. е. членовеѣ, които плащатъ на едно мѣсто данъка си; 4) слѣдъ тази группа съ казанитѣ права могатъ да се ползватъ всичкитѣ членове на цѣлата военна община; 5) ако и тукъ не се намиратъ лица, които да зематъ празната военна часть земя (разбира се, съ законнитѣ военни задѣлжения), тогава тя прѣминава въ селската община, въ жупата — комитурѣ, т. е. обръща се отъ военна на обыкновенна земледѣлческа земя*). Въ сжщата новела се заключаватъ още и слѣдующитѣ специални постановления за военнитѣ земи: 1) На стратиота е било забранено да продава земята си, отъ която той отбивалъ воинската си повинность; такава една военна часть земя задѣлжително се прѣдава отъ бащата на синътъ, съ сжщото задѣлжение за военната служба. Ако една военна часть земя се раздѣли между нѣколко наследници, то тѣ всички се задѣлжаватъ съвмѣстно да поддържатъ войника, който се пада отъ тази часть земя. 2) Другата частна собственость на стратиота, ако се внесе въ военнитѣ списъци, сподѣля сѣдбата на военния имотъ на войника, т. е. не може да се отчужди. 3) На благороднитѣ (болѣритѣ), чиновницитѣ, митрополитѣ, епископа, манастиритѣ и други богоугодни заведения се забранява да купуватъ и да наследватъ военни части земя. 4) Признава се правото на 40-годишна давность, слѣдъ която военната часть земя, ако е минала въ други ржце незабелѣзано, гу-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211, 1879 г. Матеріали для внутренней исторіи визант. государства. В. Василевски. — Новела Константина Багрянороднаго о военныхъ участкахъ. Стр. 197, 198.

би своя воененъ характеръ, та фактически притежателъ получава пълно право на собственост върху нея¹⁾. Отъ документитѣ въ IV томъ на Атинското списание „Атенеи“, които се отнасятъ къмъ XIII вѣкъ, вижда се, че военно-служебната земя се е дѣлѣла на отдѣлни части, които се наричали *стратии*; всѣка стратия се е дѣлѣла на *страти*, а всѣки стратъ е включавалъ въ себе си по 500 модия. *Стратъ*, спорѣдъ проф. Успенски, се вика още и *войдатъ* и се отличава отъ обикновенния селски *зевгаръ* или *стасъ*, както по размѣра си, така и по данъчнитѣ и други задължения. „Метохията Исусъ Христосъ Спасителъ нарича се Амбела, съ всичкитѣ си права, а именно съ два войдата земя“. Тѣзи два войдата, както се вижда отъ сѣщия документъ, се състоятъ отъ *стратиитѣ* на Стиха и Мамура и съдържатъ 300 модия. Тука войдата се състои отъ 150 модия; но това може да се обясни съ факта, че въ случая земията е била по-плодородна и че е била насадена съ маслинени дървета. Отъ друга страна и войдатитѣ не всѣкога сж били отъ единъ и сѣщи размѣръ; макаръ почти всѣкога сж били по-големи отъ зевгаритѣ и сж планцали по-малко данъци отъ последнитѣ. Спорѣдъ новелитѣ на императоритѣ отъ Македонската династия, имота на единъ войдатъ-конникъ е струвалъ около 800 — 1200 лева, слѣдователно, е билъ 5 или 6 пѣти по-цѣненъ отъ обикновенния зевгаръ; войдатитѣ на пешитѣ войници обаче обикновенно сж стрували два пѣти повече отъ селскитѣ зевгари²⁾.

Слѣдъ дожажданието на турцитѣ, на много мѣста отъ българската земя се споменува за специално *войнишко* население, което е било освободено отъ много данъци, въ замѣна на което е имало едно главно задължение — въ военно врѣме да отива на война. Такива „войнишки“ села е имало по южнитѣ склонове на Стара Планина, въ Панагюрище, Калоферъ, Жеравна, Ямболъ и другагѣ. Въ Родопитѣ войници сж били потурчениитѣ българи, а именно въ Доспатъ-планина и въ Чепино. Въ западна Бълга-

1) Ж. М. Нар. Пр. Кн. 211, 1879 г. Матеріали для внутренней исторіи визант. государства. В. Василевски. Стр. 194—197.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211, 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 174. „Часть зема отъ петъ, най-малко отъ четири литри, е служела за поддържаніето на единъ ковенъ стратиотъ“. Стр. 193. Една литра злато 250 рубли.—Ж. М. Н. Пр. Кн. 240, 1885 г. Слѣды пис. книгъ. Стр. 46, 49, 50, сжщо и стр. 38—40.

рия е имало войници въ Знеполе (Трънско)¹⁾ и вѣроятно таки-
ва сж били албанскитѣ военни дружини въ Албания. Въ сѣвер-
на България слѣди отъ войнишки български села се намиратъ
въ Варненско, въ селата Инджакъ и Смядово при Шуменъ, въ се-
лото Вардинъ при Прѣславъ, въ Бѣла на Янтра²⁾ и, може би, вой-
ници сж били помацитѣ въ Ловчанско и Плѣвенско. Всички тия
войнишки села навѣрно сж съществували и въ българско и ви-
зантійско врѣме и водатъ началото си отъ най-старитѣ врѣмена.
Поради това и особено като се има прѣдъ видъ, че турцитѣ
почти въ нищо не сж измѣнявали общественната организация на
завоюваната отъ тѣхъ страна, трѣба да приемемъ, че органи-
зацията на тия български войнишки села въ турско врѣме е би-
ла сжщата, както и въ българско и византійско врѣме. И дѣй-
ствително запазенитѣ данни за войнишката организация въ тур-
ско врѣме напълно гармониратъ съ горѣприведенитѣ данни за
славяно-българскитѣ военни общини въ старо врѣме. Въ този
смисълъ интересни сж подробноститѣ за живота на войницитѣ
въ село Факія и другитѣ околни села въ покрайната „Равна-
Гора“, които, по всѣка вѣроятностъ, въ старо врѣме сж обра-
зували една военна община, една жупа. По-късно жупата се раз-
дѣлила на родове; всичкитѣ членове на общината се управля-
вали отъ единъ „главатаръ на войницитѣ“, който се утвържда-
валъ съ ферманъ отъ Султана и въ знакъ на отличие получа-
валъ *единъ калшакъ и една чанта съ особенни белтъзи*. То-
зи началникъ билъ длъженъ да държи извѣстно число *войни-*
ци въ кулитѣ и градищата, които се рѣдѣли отъ двѣтѣ стра-
ни край друма прѣзъ Факія. Имало е и мѣстна поща, която слу-
жѣла въ сжщото врѣме и за нуждитѣ на царството. Тия войни-
ци сж зимали участие въ всичкитѣ войни на турската империя.
Когато ставало нужда, всичкитѣ войници отъ околността се съби-
рали въ мѣстността „*войникътъ*“. Войницитѣ се дѣлѣли на дру-
жини, или, както се наричали и въ Албания въ турско врѣме,
на *байряци* или *колове* (родове)³⁾. На войницитѣ отъ Пловдив-
ско, спорѣдъ едно прѣдание, башъ-байракътъ е билъ въ Пана-
гюрище⁴⁾. Най-важнитѣ извѣстия за цѣлата войнишка органи-

1) Иречекъ. Пътувания. Стр. 513.

2) Иречекъ. Пътувания.

3) Перлод. Спис. Кн. 37—38. А. Теодоровъ. Исторически матеріали. Стр. 125—127.

4) Иречекъ. Пътувания по България. Стр. 347.

зация въ Турско ни даватъ турскитѣ закони отъ XVI вѣкъ, които сж изложени у Хамера. „Канунамето“ на султанитѣ Сюлейманъ II (1520 — 1566 г. г.) и Селимъ II (1566 — 1574 г. г.) съдържа и „кануна“ на войницитѣ. Институцията била феодална: всѣки войникъ ималъ опрѣдѣлена отъ държавата земя наслѣдственна, наричана по турски „*бащина*“, за която не плащалъ никакъвъ данѣкъ. Той не плащалъ нито харачъ, нито десятѣкъ отъ овци до 100 глави. Ако обаче обработвалъ и друга земя вънъ отъ „бащината“, или ако е ималъ повече добитѣкъ, то за тѣхъ билъ длъженъ да плаща обикновенни данѣкъ, като всѣки другъ селянинъ. Освенъ това, войникътъ е билъ освободенъ отъ всички ангарии; но пѣкъ той ходѣлъ на царека служба въ войската и служѣлъ въ султанскитѣ обори; на всѣки отдѣленъ войникъ се падало да гледа царскитѣ коне всѣка трета година. Войницитѣ си имали и свой началникъ, който се наричалъ *джер-баши* и който имъ земалъ данѣкъ отъ виното, както и различни сѣдебни глоби. При криминални случаи войникътъ бивалъ сѣденъ отъ санджакъ-бега и неговия кадия. По край рѣдовнитѣ войници имало и нерѣдовни, които сжщо имали бащини, но били зависими отъ *спахитѣ* (бивши прониари). Първоначално на чело на войницитѣ стоели *войникъ-бегове* (войводи), които въ военната иерархия били равни съ санджакъ-беговетѣ, носѣли на чалмата си едно щръклено перо, а на знамето си *една конска опашка* (емблема на старитѣ българи-туранци¹⁾). Спорѣдъ разказитѣ на стари хора панагюрци, войнишката повинность е била свързана съ опрѣдѣлени *бащини*, както се чете въ поменатитѣ стари турски закони. „Бащината“ наслѣдувалъ всѣкога най-стария синъ. Като царска земя, бащината не е могла нито да се дѣли, нито да се продава и се прѣдавала съ принадлежащитѣ ней повинности отъ поколѣние на поколѣние все въ единъ и сѣщи родъ. Когато войниклжктъ билъ унищоженъ, войнишкитѣ семейства били принудени да искупятъ отъ хазната съ пари своитѣ бащини, за да ги иматъ въ свое лично владѣние²⁾. По феодалната си основа войниклжктъ прилича на турски спахилжкъ, съ разлика само, че войникътъ получава своята земя наслѣдственно, когато пѣкъ турския спахия се ползува отъ спахийството, само до като е живъ. Привилегиятѣ на панагюр-

1) Иречекъ. Патуваня по България. Стр. 350. Впрочемъ тази емблема съществувала и у турцитѣ.

2) Иречекъ. Патуваня. Стр. 351.

ци били вписани въ царски ферманъ съ златенъ подписъ. Независимо отъ войниците сѣществували и *дербенджии*, които сръщо незначителни привилегии пазѣли отъ разбойници планинскитѣ проходи. Дербенджилжкѣтъ, спорѣдъ положителни данни, е сѣществувалъ и въ византийско и бѣлгарско врѣме. На началника на една дружина дербенджии въ Византия сж викали *κλίσυραρχης**).

VII

ЗАВИСИМИ СЕЛЯНИ ИЛИ ПАРИЦИ.

Прѣвъ послѣднитѣ столѣтия отъ сѣществуванието на римската империя въ нея се развива *колоната*, съ други думи—селското население въ римскитѣ провинции се обръща на подчинено и зависимо отъ голѣмитѣ землевладѣлци, отъ господствующата класка. Това положение по-сетнѣ се прѣдава и на византийската империя. Зависимото селско население въ римската империя се увеличава по два начина, се развива отъ два контингента: Отъ една страна положението на римскитѣ роби постепенно се поправа; голѣмитѣ землевладѣлци дохождатъ до убѣждение, че трудѣтъ на робитѣ ще бжде по-производителенъ, ако самитѣ тѣ бждатъ до вѣкадѣ заинтересувани въ по-доброто обработване на земята; за това землевладѣлцитѣ даватъ на тѣй нарѣченитѣ *селски роби* по-голѣма свобода и по една часть земя, която тѣ сами да обработватъ на своя отговорность. Въ замѣна на това робитѣ били задѣлжени да даватъ на господаритѣ си по извѣстна часть отъ добититѣ земни произведения и да имъ обработватъ други части земя за тѣхна смѣтка. Отъ друга страна, съвършенно свободнитѣ селяни и малки арендатори, вслѣдствие на разни економически нещастия и неплодородни години, задѣлжнявали на голѣмитѣ землевладѣлци до такава степенъ, щото изгубвали всѣка надѣжда да се отплатятъ; и, тѣй като при това не можели да се изселятъ, били принудени да влизатъ съ землевладѣлцитѣ въ особени договори, да имъ работятъ земята на вѣчни врѣмена, на

*) Иречекъ. Пътувания по Вѣлгария. Стр. 392, 182.

извѣстни доста тѣжки условия. Съобразно съ това двойко происхождение на зависимитѣ селяни въ римската империя, и Юстиниановото законодателство ги дѣли на двѣ категории: на лично свободни или *колони* и на несвободни или *адскрипти*. И двѣтѣ категории сѣ имали една обща черта, че сѣ били свързани съ земята на господаритѣ си и нѣмали право, свободно да я напушатъ. Но тѣ се различавали помежду си по другото си правно положение. Несвободнитѣ не сѣ могли да иматъ свой собственъ имотъ (радо, водове итн.) и се намирали въ пълна зависимостъ отъ господаритѣ си. Послѣднитѣ имали право, да ги съдятъ и наказватъ съвършено безконтролно; когато пъкъ лично свободнитѣ селяни сѣ ползвали съ всичкитѣ граждански права, съ исключение на правото, да си мѣняватъ свободно мѣстожителството¹⁾. Слѣдъ врѣмето на Юстиниана и двѣтѣ категории зависими селяни постепенно се сливатъ и получаватъ едно общо название *прѣселници*, т. е. хора заселени на чужда земя, по грѣцки още *парики*. Названието *парикъ* се срѣща още въ Юстиниановото законодателство; въ пандектитѣ на пр. на едно мѣсто се обяснява: *paricus est incola qui aliqua regione domicilium suum contulit* (парикъ е земледѣлецъ, който се е заселилъ на чуждо землище, подразбира се, по происхождение отъ друго мѣсто). Въ Юстиниановитѣ закони нѣколко пѣти се споменува за *paroikikon* или *paroikikon dikaiou* (правото на парицигѣ). Въ всички тия случаи се подразбира, че парика се е прѣселилъ на чужда земя безъ формално съглашение съ господаря — землевладѣлецъ и стои на заетото землище, само защото притежателя на земята го търпи. И така, „приселничеството“ (*to paroikikon*) отначало е било врѣменно отношение между прѣселенеца селянинъ и господаря — землевладѣлецъ; по-сетнѣ тия отношения ставатъ постоянни. Кѣмъ приселницитѣ се приравняватъ и всичкитѣ други зависими селяни и името „приселници“ се прѣдава на всичкитѣ зависими селяни. По-късно въ Базиликитѣ (византийски законъ) често се употрѣбява термина парикъ въ смисълъ на римското *colloni*; при това се различаватъ *doulou paroikoi* — обикновенни зависими селяни и *klérou paroikoi* — черковни парици²⁾.

1) Статията на Безобразовъ. Приложение къ исторіи Византии. Стр. 613, 614.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 200. 1878 г. Законодателство иконоборцевъ. В. Василевски. Стр. 128.—По римскитѣ закони, останали и въ Византия, единъ селянинъ, който обработва една и съща господарска земя въ продължение на 30 г. не-

Съ прѣселението на славянитѣ въ византийската империя създава се особенъ класъ на свободни хора, които живѣятъ въ свободни селски общини, се управляватъ съвършено самостоятелно и не се намиратъ въ никаква зависимостъ отъ голѣмитѣ землевладѣлци. Издаденигѣ закони отъ императоритѣ на Исаврийската династия въ VIII вѣкъ говорятъ само за свободни граждани и това кара нѣкои учени да приематъ, че тогава зависими селяни съвсѣмъ е нѣмало, че съ прѣселението на славянитѣ въ Полуострова зависимостта на дотогавашното селско население е била унищожена^{*)}. Но не трѣба да се забравя, че прѣврата, извършенъ отъ прѣселението на славянитѣ, не е билъ всемѣстенъ, че много кѣтове на Империята сж останали съ старото си население, или сж били населени съ славяни, които сж били прѣселени по-отдавна като „зависими селяни“ и които сж продължавали да стоятъ въ зависимостъ отъ голѣмитѣ землевладѣлци. Законитѣ на Исаврийската династия сж могли да иматъ сила само по отношение на новото свободно население; тѣ не сж могли да отмѣнятъ стария строй тамъ, гдѣто той не е билъ разрушенъ отъ новитѣ социални прѣврати, а сж могли само да узаконятъ новия рѣдъ тамъ, гдѣто той се е образувалъ. За това трѣба да се приеме, че зависимитѣ селяни или парицитѣ въ извѣстни части на византийската империя сж сѣществували непрѣкъснато до врѣмето, когато слѣдъ Исаврийската династия старото положение на работитѣ можѣ пакъ да се признае и узакони.

Слѣдъ IX вѣкъ числото на парицитѣ почва да се увеличава и за смѣтка на свободнитѣ селяни, които до тогава сж имали своя собственна земя, т. е. на селяни отъ свободнитѣ славянски общини, които заедно съ земитѣ си прѣминавали въ владѣние и собственостъ на болѣритѣ или „благороднитѣ“. Къмъ края на XIV вѣкъ парицитѣ до толкова се умножили, а *епикитѣ*, т. е. свободнитѣ селяни на славяно-българскитѣ общини, до толкова се намалили, щото първитѣ станали общо правило, а пос-

прѣкъснато, иматъ право да остане за винаги на тая земя и землевладѣлеца не можелъ да го испадне отъ тамъ. По такъвъ начинъ само въ силата на давностното право свободний селянинъ съ потомството си се привѣрзвалъ къмъ земята, гдѣто се билъ заселилъ. Обаче по-късно това правно отношение се измѣнило въ врѣда на свободнитѣ селяни. Такива селяни били приравнени къмъ зависимитѣ селяни, парицитѣ. Кн. 200, стр. 102, 127.

^{*)} Ж. М. Н. Пр. Кн. 200. 1878 г. Законодательство иконоборцевъ. В. Василевски. Стр. 129, 105.

лѣднитѣ исклучение. Какъ е станало това? Този социаленъ и общественъ прѣвратъ на Балканскій Полуостровъ има повече причини, отъ които по-главнитѣ сж тѣзи: На първо мѣсто, около X вѣкъ свободнитѣ славянски общини, подобно на старитѣ римски подданици, се задължавали на богатшитѣ понужда; особено въ неплодороднитѣ години между 927—933 години много общини съвсѣмъ се заробили у голѣмитѣ землевладѣлци и капиталисти, като сж заложили, или продали земитѣ си въпреки всичкитѣ съществуващи закони и урѣдби¹⁾. Византийскитѣ императори на първо врѣме се борили противъ това зло, издавали заповѣди, да не се отчуждаватъ общинскитѣ земи, но благоприятни резултати не сж били достигнати. Отъ XI вѣкъ насетнѣ самитѣ императори почватъ да раздаватъ общинскитѣ земи, *заедно съ населението* — свободнитѣ до тогава селяни, на своитѣ любимци „благородни“ и влиятелни лица въ *цѣла собственост* или само въ *прони*. Цѣлта на раздаването и назначението на тия болѣрски земи е било да се създадатъ силни болѣри, които да поддържатъ голѣми дружини войска, отъ каквито се е нуждала царщината. Въ сжщото врѣме, пакъ чрѣзъ подарявания и вслѣдствие на разни други причини, много селски общини и общински земи станали зависими отъ духовенството — отъ манастиритѣ и епископитѣ²⁾.

Въ по-ново вѣме, слѣдъ X столѣтие, *парицитѣ* се считали до нѣкадѣ свободни въ сравнение съ робитѣ, защото се ползували съ граждански права, сж можели да бждатъ свидѣтели въ сждилищата, да иматъ свой собственъ движимъ имотъ, не били като робитѣ стѣснени въ семейнитѣ си права, сж можели напр. по собствено желание да встъпватъ въ бракъ, да се ползуватъ съ правата на мъжътъ и бащата; но, отъ друга страна, между парицитѣ и напълно свободнитѣ селяни имало голѣма разлика. Единъ членъ на свободната селска община е билъ пълненъ собственикъ на своята частъ земя, можелъ е свободно да я про-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали для внутр. истор. визант. го-судар. Стр. 180, 181.

2) Безобразовъ, Стр. 645. — За зависимитѣ селяни Данаиловъ (Страница изъ държавното. ступанство въ старъ-българско врѣме. Българ. Прѣгл. Г. IV, кн. XII) има погрѣшно и неясно прѣдставление; по-добръ се излага въпроса за данъцитѣ, но и то само по българ. царски хризовули. — За зависимото българско население въ старо врѣме списанието „Ново Врѣме“ 1897 г., кн. II и 1898 г. кн. II, дава едноностранчиво отъ социалистическа гледна точка изложение и безъ достатъчни фактически данни.

даде, да напусне селото си и да отиде, кадѣто иска; той е билъ длъженъ само да плаща държавнитѣ данѣци и не зависѣлъ отъ никое частно лице. Парика, напротивъ, билъ привързанъ къмъ земята. Имало е случаи, когато паричитѣ самоволно напушвали земята и селото си, но послѣ, по исканието на господаритѣ владѣлци на земитѣ, тѣ пакъ бивали въдворявани въ старитѣ имъ мѣстожителства. Манастиря Св.-Богородица на планината Лемво до Смирна ималъ голѣмо число селяни на манастирскитѣ земи въ селата Милии, Палатии, Потамъ и др. Въ 1244 г. мнозина отъ тѣхъ напуснали жилищата си и отишли едни въ гр. Нимфей, други въ село Мурмунта, принадлежаще на една „благородна“ землевладѣлка, трети въ селата Кукулъ и Петра. Отъ това избѣгване на селянитѣ манастиря се лишилъ отъ своитѣ доходи. За това игумена на манастиря се обърналъ къмъ царя съ молба да заповѣда, щото зависимитѣ отъ манастиря селяни да бждатъ събрани и възстановени въ селата имъ. Царьтъ съ хризовулъ, издаденъ по тоя случай, обяснява, че селянитѣ нѣматъ право свободно да си мѣняватъ жилището и заповѣдалъ на чиновницитѣ си да отпишатъ казанитѣ селяни отъ новитѣ имъ господари и да ги пратятъ при манастиря*). Какви сж били задълженията на зависимитѣ селяни спрямо господаритѣ имъ и какви сж били правата на господаритѣ, не може да се опрѣдѣли съ точностъ. Прѣди всичко, разумѣва се, зависимитѣ селяни сж били длъжни да работятъ на господаритѣ си. Источниците постоянно споменуватъ за „парическа служба“, т. е. за дължимата работа на парика къмъ господаря му; но какви сж били размѣритѣ на тая работа? Вѣроятно тѣ сж били различни въ различни мѣста. Въ Законника на Душана правата и задълженията на *меропитъ*, т. е. на зависимитѣ селяни се опрѣдѣлятъ така: Чл. 68 „Меропхомъ законъ по вѣсой земли оу неделіе да работаю два дни провіароу и да моу дава оу године перьпероу царевоу съ заманиякомъ да моу се накоси днь единъ и виноградъ днь единъ“. . . Въ сжщата статия строго се забранява на господаритѣ да искатъ отъ меропитѣ нѣщо повече отъ опрѣдѣленото въ закона. Но като се земе прѣдъ видъ, че зависимитѣ селяни въ всичко сж били зависими отъ господаритѣ си, — въ административно, сѣдебно, военно и финансово отношение, фак-

*) *Historia de Regno di Cipro d'incerto autore*. Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II, стр. 337.

тически надали сж имали възможность да се обградатъ отъ тѣхнитѣ производи. Единъ анонименъ историкъ на островъ Критъ отъ врѣмето на латинската империя, като говори за положението на зависимото селско население на страната, расправя слѣдующето: „Свободнитѣ селяни постепенно се обременяваха съ различни данъци и бѣха докарани до таково състояние, въ каквото сега се намиратъ парицитѣ. Влѣзло бѣше въ обичай, да се даватъ селяни на свѣтски или духовни лица въ владѣние и най-послѣ селянитѣ бѣха натоварени да работятъ на господаритѣ си по два дена въ недѣлята и почнаха да се наричатъ парици или зависими селяни. Когато островъ Критъ прѣминалъ къмъ венециянцитѣ, по сключеная договоръ съ мѣстнитѣ землевладѣлци (болѣри), послѣднитѣ получили право „по стария обичай“, да зиматъ отъ зависимитѣ селяни освенъ оброкъ още и петата часть отъ хранитѣ имъ, рогатия добитѣкъ и свинитѣ имъ“¹⁾. За положението на зависимитѣ селяни въ Влашко единъ ромънски историкъ на правото казва: „Болѣритѣ и манастиритѣ все повече и повече увеличаваха задълженията на подчиненитѣ си селяни, които съ врѣме ги обзрѣваха почти на роби; но пѣкъ зависимитѣ селяни имаха право да се ползватъ съ $\frac{2}{3}$ части отъ мошията на господаря си въ замѣна на десѣтъка и работнитѣ дни, които му даваха. Сжщо имаха право да се ползватъ отъ господарската гора за своитѣ нужди, въ замѣна на трудѣтъ имъ по огражданието на господарскитѣ обори и за гасението на пожаритѣ, когато се случатъ“²⁾. Въ повечето случаи задълженията на зависимитѣ селяни спрямо господаритѣ имъ ще да сж били приблизително такива, каквито сж били и на манастирскитѣ селяни къмъ манастиря. Въ единъ сѣрбски хризовулъ, даденъ на Хилендарскій манастирь, се казва: „и законъ метохиі хилиндарској да работи всеки *кои е отдѣленъ* два дни оу недѣліе и два дни оравіа есени и днь пролѣтѣ и днь сена и винограда же и що пооре и оукоси все да сѣврѣстоуе и сѣврши и оусипе и да имъ не ни едне работе кефалине“³⁾. Въ единъ старо-руски документъ една болѣрка притежателка на зависими селяни, като водѣла процесъ съ тия послѣднитѣ, въ сждѣтъ поддържала: „свекру есте моему и мужу моему служили вы сами и отцы ваши

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225, ч. II, стр. 337.

2) Noá revista româna. 1900 г. Origina dreptului consuetudinar român. Nadejdé. Стр. 117.

3) Памятники законодат. дѣятельности Душана. Флорински. Стр. 55.

и братия ваша тяглою службою съ сохою и съ серпомъ и съ косою и съ топоромъ и иную тяглъ тинули, по тому какъ и иныше селяне¹⁾. Ний знаемъ, че населението е било натоварено съ разни данъци и ангарии, които се събирали или отъ държавнитъ чиновници, или непосредствено отъ болѣритъ владѣтели и тѣхнитъ подчинени служители. Но кои отъ тия данъци и задължения стивали на право въ държавната хазна и кои оставали у владѣтелите, трудно е да се опрѣдѣли.

Зависимитъ селяни, както се спомена и по-горѣ, не сж имали своя собственна недвижима собственность, а сж владѣли и се ползували отъ известна часть господарска земя, която се отстъпвала на всѣки селянинъ по отдѣлно за обработване. Такива части земя сж били въ постоянно владѣние на всѣки селянинъ и се прѣдавали по наслѣдство отъ баща на синъ. Имало е случаи, когато зависими селяни сж купували земя съ свои пари, но това трѣбало да става съ разрѣшението на господаря имъ, за негова смѣтка и на негово име. Купената земя по такъвъ начинъ е минавала по наслѣдство въ родътъ на парика, който я купилъ, а пѣкъ юридически владѣтель се считалъ господаря, притежателя на парика²⁾. Зависимий селянинъ или парика е прѣдставлявалъ за землевладѣльца единъ видъ капиталъ, който се състоялъ въ безплатний му трудъ. Така напр. една часть земя отъ 40 модия е струвала въ нѣкои мѣста $11\frac{3}{7}$ перпера. Но ако на тази земя имало заселенъ парикъ, цѣната ѝ се въскачвала до 60 перпера. И да приемемъ, че въскачванието на цѣната въ дадения случай се намира до нѣкадѣ въ зависимостъ отъ стойността на къщата и другитъ ступански сгради на селянина; то сѣ пакъ съ положителность може да се каже, че една земя е бивала двойно по-скъпа само отъ обстоятелството, че на нея имало заселенъ парикъ³⁾. Общо правило е било, че когато землевладѣлецъ продавалъ една часть своя земя, той я продавалъ заедно съ парикитъ, заселени на нея; и парикитъ безропотно се подчинявали на такава продажба. Възможно ли е било да се продаватъ парици безъ земя? Този въпросъ не е достатъчно освѣтленъ. Много пжти манастиритъ се обръщатъ къмъ царя съ оплакване, че нѣматъ достатъчно парици и царя имъ подарява такива. Мо-

1) Ж. М. Н. Пр. 1896 год. Леонтовичъ. Крестьянскій дворъ въ юго-западной Россіи. Т. I, стр. 381, кн. II, стр. 381.

2) Везобразовъ. Приложение къ исторіи Византіи Герцберга. Стр. 646.

3) Везобразовъ. Приложение. Стр. 647.

же да се мисли, че въ такива случаи царетѣ сж подарявали парикитѣ заедно съ царскитѣ земи, на които сж били заселени; а пъкъ може би, парикитѣ сж бивали откарвани и заселявани на манастирскитѣ земи. Ако това послѣдното е вѣрно, то било ли е позволено на всѣки землевладѣлецъ да продава, или подарява паричи безъ земя, както е било позволено на царетѣ? Въ 1261 г. протовистиарисата Ирина подарява на манастиря въ Лемво своя *парикъ* Михаилъ Мурмунтина, като въ дарителната грамота казва: „Никой отъ нашитѣ служители не трѣба да безпокои Михаила и му иска нѣкакви платки, тъй като ний го подарихме на манастиря“. Тука като че ли подареній парикъ е билъ даденъ на манастиря безъ земя, обаче това не може да се каже положително, защото възможно е той да е билъ подаренъ заедно съ земята си¹⁾.

Зависимитѣ селяни се отличавали по своето правно и социално положение, както отъ господствующитѣ болѣри, така и отъ другото околно население, поставено въ други условия. Спорѣдъ Законника на Душана, за едни и сѣщи прѣстѣпления се назначаватъ разни наказания за меропа и за властелина. Човѣшкото достоинство на зависимия селянинъ се турга много по-низко, отъ онова на благородния. Ако властелина убие единъ селянинъ, плаща глоба 1,000 перпера; ако пъкъ селянина убие единъ властелинъ, отсичатъ му се и двѣтъ рѣце и освенъ това плаща глоба 300 перпера (чл. 94). Ако властелина оскърби единъ селянинъ, плаща глоба 100 перпера; ако ли пъкъ селянина оскърби единъ властелинъ, освенъ гдѣто плаща сѣщата глоба, но му се удра още и клеймо²⁾ (чл. 55). Въ шестѣхъ села, принадлежащи на Хилендарскій манастирь и описани въ извѣстний Хилендарскій описъ въ XIV вѣкъ, всичкитѣ жители били 480 души. Отъ тѣхъ 252 души сж били зависими отъ манастиря и се наричали „*черковни паричи*“; 170 души били зависими отъ землевладѣлицитѣ прониари и се наричали „паричи“, или че се намиратъ „въ прония“. Останалитѣ 58 души били „*елефтери*“, т. е. свободни³⁾. Отъ тукъ става явно, че парикитѣ, ако и да се живѣяли по нѣкога съвмѣстно съ други категории лица, били строго различавани отъ тѣхъ. Забелѣжително е, че при италиян-

1) Вовозразовъ. Приложение. Стр. 647.

2) Законик Душана.

3) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣднъ писцовыхъ книгъ. Успенск. Стр. 5, 6.

ското господство въ Албания, тамъ зависимитѣ селяни сж били само славяни, когато пѣкъ албанцитѣ били свободни¹⁾. Това е било по нѣ въ нѣкои мѣста на Албания, гдѣто вѣроятно славянский елементъ е билъ по-слабъ. Въ това обстоятелство, може би, се крие разгадката за постепенното изчезване на славянитѣ въ Албания. Зависими селяни или парици сж имали царетѣ, болѣритѣ — землевладѣлци, проныаритѣ, черквитѣ, епископитѣ и манастиритѣ.

Господаритѣ сж притежавали, освенъ зависими селяни, парици или меропи, и другъ единъ разрядъ хора, още повече безправни сжщества. Такива сж били *отроцитѣ*, единъ видъ роби. За такива отроци се говори въ хризовулитѣ на нашитѣ царе, напр. въ хризовула на Иоанъ-Александра, даденъ на Орѣховский манастирь, съ който се подаряватъ на манастиря „съ всѣмъ... иде же още сжтъ или парици или *отроци* или технитаре“²⁾. . . Двѣ статии отъ Законника на Душана опрѣдѣлягъ, че отроцитѣ и тѣхнитѣ дѣца сж вѣчна собственостъ на господаритѣ имъ; отроцитѣ се продавали безъ земя и въобще не сж били привързани къмъ земята, като парицитѣ и меропитѣ. Въ една третa статия отъ Законника се казва: „и кто неволень дойде на дворъ царевъ да се въсякомоу оучини правда, *освенъ отрока властельскаго*“ (чл. 72)³⁾. Ще рече, отроцитѣ сж били лишени отъ всѣка защита отъ страна на закона.

1) Макушевъ. Истор. розысканія о славянахъ въ Албаніи.

2) Свѣденія и замѣтки. Срезневски Кн. 81, стр. 32.

3) Законик Душана. — Отроцитѣ въ турско врѣме се наричатъ „момци“, а парицитѣ „кесимджи“. Иречекъ. Пътювания по България. Стр. 557. Изобщо обществената сръднечѣкова организация се запазва дълго врѣме и подъ турско господство. Имало ли е роби въ старо врѣме въ България? За роби се споменува въ „Законъ судный людемъ“ (Единъ наметникъ на старото българско право. Данаиловъ стр. 21) сжщо и въ документи отъ XIV столѣтіе. (Врѣмя и жизнь патріарха Евтимія Тырновскаго. Сырку Стр. 16, забел. 3). Ний допускаме, че до X вѣкъ на Балкан. Полуостровъ е имало роби, и то само отъ военно-плени; въ повечето случаи „роби“ се наричатъ зависимитѣ селяни и отроцитѣ, по подражание на древнитѣ писатели.

VIII

БОЛЪРСТВОТО И ПРОНИИТЪ.

Още въ римско врѣме на Балканскій Полуостровъ съществувала, ако и не твърдѣ многочисленно, то въ социално отношение доста силно съсловие на магнатитѣ — голѣмитѣ землевладѣлци. Тази провинциялна аристокрация по римскитѣ закони, е ръководѣла и управлявала самостоятелнитѣ градски общини. Върху централната властъ тя не е имала никакво влияние, защото тогава римската императорска властъ е била твърдѣ силна. Въ законитѣ на Юстиниана често се говори за магнати, които се прѣдставляватъ окръжени отъ свитѣ орженосци и клиенти и които иматъ стремление да усилятъ властѣта си и да поробятъ селското население. Голѣмитѣ славянски прѣселения въ VI и VII вѣкъ безъ съмнѣние сж се съпровождали съ отчуждавания въ голѣми размѣри на магнатскитѣ земи и сж разклатили економическото положение на магнатитѣ. Много отъ прѣдишнитѣ латифунди били обърнати на славянски общински землища. При всичко това, не всичкитѣ голѣми землевладѣлци били унищожени, защото ний виждаме, че такива съществуватъ и по-късно. Въ VIII вѣкъ императоръ Левъ Мъдрий унищожилъ послѣднитѣ остатъци отъ градскитѣ общински управления. Той затворилъ тѣй нарѣченитѣ градски „сенати“ и унищожилъ изборната система на градското управление, тѣй като — по думитѣ на императорскій указъ — тия учрѣждения не отговаряли на рѣдѣтъ на вѣщата тамъ, гдѣто за всичко се грижи императора. Съ това Левъ Мъдрий нанесалъ послѣдния ударъ на старото провинциялно магнатство и провъзгласилъ тържеството на чиновничеството. По новия законъ, всичкитѣ граждани на една община отговаряли солидарно за редовното внасяние на данѣцитѣ; а това разорявало богатитѣ, защото тѣ били принудени да плащатъ за несъстоятелнитѣ данъкоплатци. При всичко това, провинциялната аристокрация, съ претенции на древностъ и благородство, продължава да съществува и въ послѣдующитѣ столѣтия. Юридическитѣ паметни-

ници отъ X и XI вѣкъ положително говорятъ, че, освенъ чиновническата аристокрация, състояща се отъ войводи, съдии, ѱрници, епископи и игумени, въ провинциитѣ на византийската империя е съществувала и друга мѣстна, която всекогашъ се е стремѣла да запази своятъ патронатъ надъ селското население. Отъ срѣдата на тази аристокрация били вземани придворнитѣ служители, толкова повече, че всичкитѣ длѣжности или се купували направо съ пари, или пъкъ за да се придобиятъ е грѣбало да се похарчатъ голѣми суми; а това сѣ могли да направятъ провинциялнитѣ богаташи — землевладѣлци. За паря се продавали тогава не само длѣжности, но и титли (чинове) при императорскій дворъ и въ провинцията¹⁾. Отъ друга страна, византийската чиновническа аристокрация не е била абсолютно отдѣлена и изолдирана отъ останалото население; напротивъ, тя е прибирала въ себе си най-разнообразни елементи. Прѣди всичко, царскитѣ любимици отъ най-долно происхождение достигатъ до най-високитѣ чинове и длѣжности; самитѣ императори много пѣти сѣ били отъ долно, а сѣщо и отъ славянско происхождение. Единъ голѣмъ контингентъ на византийското боѣство е давало новото славянско население на страната. Ний видѣхме, че славянскитѣ плѣмена, населени въ Македония, Тесалия, Епиръ и Гърция, а сѣщо и въ другитѣ части на Полуострова, сѣ били управлявани отъ своитѣ архонти и жупани. Тия послѣднитѣ сѣ били избирани отъ по-виднитѣ родове и личности на плѣмето. Единъ видъ аристокрация е съществувала у славянскитѣ плѣмена още прѣди дохожданието имъ въ византийската империя, защото тогѣ часъ слѣдъ прѣселението имъ не еднажъ срѣщаме въ источницитѣ да се говори за „цвѣтътъ на славянскитѣ плѣмена“. Въ морейската дѣтопись, отъ по-късна дата, която цитираме и на друго мѣсто, се казва: „когато архонтитѣ, старѣитѣ на дронгата видѣха, че франкитѣ построили тия два замѣка, събраха събрание, да обсъждатъ какво да направятъ. *Старѣитѣ-богаташи* поддържаха, че грѣба твърдо да се държатъ и да не се подчинятъ; народътъ обаче и общината събра на мѣстни да се прѣдадатъ. . . “²⁾ Византийскитѣ императори привличали на своя страна прѣдставителитѣ на славянскитѣ плѣмена, като възнаграждавали по-вѣрнитѣ отъ тѣхъ съ

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали для внутренней исторіи византийскаго государства. В. Василевски. Стр. 162, 163, 164.

2) Успенскій. Византийская и южно-славянская пронія. Сборникъ. 1883 г.

почести и служби. Прѣз тѣхъ императоритѣ успѣли да завладѣятъ плѣмената и усилятъ властѣта си върху славянското население; прѣз тѣхъ въ голѣма степенъ се е въвеждалъ еле- низма и се е погърчила голѣма частъ отъ сѣщото население въ Византия. Отъ друга страна, българската държава се е въздиг- нала и укрѣпила при силната поддръжка на славянскитѣ жу- пани и кнезове; тѣ сж били елемента, който е свързвалъ на- селението съ централната властъ. Българо-туранскитѣ князе и „билли“ сж се намирали въ дружественни отношения съ славянски- тѣ плѣмнени началници; Крумовата войска се е състояла отъ двѣ части: отъ българо-туранската конница и славянската пеша войска; въ тържесвенни случаи и угощения славянскитѣ военачалници-жупани сѣдѣли нарѣдъ съ българо-туранскитѣ билли¹⁾. Българитѣ-туранци сжко сж се дѣлѣли на бѣдни и бо- гати, на народъ и аристокрация. По-богатитѣ и благородни- тѣ отъ тѣхъ се ползували съ особенни привилегии и отъ тѣх- ната срѣда се избирали чиновницитѣ и управителитѣ на дър- жавата. На първо мѣсто до българский князь или царь сж сто- ели неговитѣ двама магистри; сѣтнѣ идѣли шестѣ билли, дър- жавни съвѣтници и сѣтнѣ други болѣри *вътрѣшни*, т. е. жи- вуща въ столицата, и *вънкашни*, които се намирали въ облас- титѣ на царството. Отъ вънкашнитѣ болѣри на първо мѣсто сж стоели *тарханитѣ* или войводитѣ — военачалници и управите- ли на отдѣлни области. Тѣ се дѣлѣли на разни степени и чи- нове: будиасъ-тарханъ, колу-тарханъ, бори-тарханъ и оглу-тар- ханъ²⁾. Всички тия българо-турански болѣри постепенно се смѣс-

1) Rambaud. L' empire grec au X-me siècle. Стр. 320.

2) Сборникъ за народни умотвор., наука и книжнина. Кн. XV, отдѣлъ Кри- тика. В. Златарски. Стр. 31—33. — Гилфердингъ. Сочинения. Т. I, стр 28 — Rambaud. L' empire grec. Стр. 322, 323. Спорѣдъ Рамбо, българскитѣ бо- лѣри още отъ началото на срѣднитѣ вѣкове сж имали феодална организация и сж прѣставлявали една значителна самостоятелна сила въ държавата. Въ това послѣдно обстоятелство историкътъ вижда причината за слабостта на българска- та държава, въ противоположност на автократическата императорска Византия. Сѣщия авторъ намира, че „вътрѣшнитѣ“ (придворнитѣ) български болѣри въ бѣл- гарската държава имали по-малко значение отъ „вънкашнитѣ“ (провинциални- тѣ) силни феодални владѣтели. — Съ течение на врѣмето и съ измѣняването на ис- торическитѣ условия „вътрѣшнитѣ“ болѣри, вслѣдствие усиляването, може би, на централната властъ, получаватъ по-голѣмо значение въ държавата. Тѣ съставя- ватъ ония придворни щатове и чинове, остатѣци отъ които намираме при влаш- китѣ господари, останали тѣмъ по наследство отъ българскитѣ царе: велики

ватъ и се сливатъ съ славянскитѣ родове на жупанитѣ и кнезоветѣ и образуватъ по-сетитѣ однородното славяно-българско болѣрство. Отъ друга страна, славянскитѣ жупански родове се смѣсватъ съ византийската аристокрация и тъй като често византийскитѣ области ставали български, а българскитѣ византийски, то не е могло да се прокара точна граница между българското и византийското болѣрства. При българский царски дворъ съ еднаква почетъ сж били приемани и настанявани на държавни служби чисто византийски видни фамилии, както и при византийский императорски дворъ били почитани и назначавани на голѣми държавни длѣжности българо-славянски и българо-турски болѣри.

До тукъ ний имаме прѣдъ видъ българо-византийското болѣрство прѣзъ врѣмето отъ VII до X вѣкъ. Въ X и особено въ XI вѣкъ това болѣрство се явява много по-силно, отколкото по-напрѣдъ, въ врѣме и слѣдъ прѣселението на славянитѣ. Въ материялно отношение то е сжщо много заякнало и се намира въ значителна независимостъ както отъ върховната власть, тъй и отъ мѣстното население. При това въ врѣме на византийското господство въ него влизатъ много чужди елементи, като значително измѣняватъ българския му националенъ характеръ. „На рѣдъ съ арменскитѣ и по-късно славянскитѣ и българскитѣ болѣрски родове, въ X вѣкъ се явяватъ все повече и повече и гръцки болѣрски фамилии, отъ които нѣкои къмъ началото на XI вѣкъ получаватъ историческа извѣстность; такива сж били Дукиѣ, Комнениѣ, Палеолозитѣ, Мелисинитѣ, Каматиритѣ, Даласинитѣ и много други“. Прусианъ, синъ на послѣдний български царъ Владиславъ, ималъ чинъ магистъръ и заемалъ длѣжността войвода — стратигъ въ малоазийската тема — Букеларий, когато го обвинили въ държавна измѣна и го ослѣпили. Стратига на солунската тема Константинъ Диогенъ влѣзалъ въ подозрителни сношения съ българскитѣ и славянскитѣ водители, за което билъ уловенъ и затворенъ въ единъ манастиръ. Единъ отъ виднитѣ византийски болѣри Исакъ Комнинъ, който билъ жененъ за Екатерина, дѣщерята на послѣдния български царъ Владиславъ, ималъ об-

дворникъ, велики логофетъ, велики спатаръ, велики ключеръ, велики комистъ, велики пахарникъ (чашникъ), велики постелникъ, велики вистьеръ (ковчежникъ), велики столникъ и др. *Familiele boeresti române*. Леса. Стр. XXIII—XXVII.

Българското население въ срѣднитѣ вѣкове.

ширни чифлици въ Пелагонийската тема (Битолско)*. Тия чифлици безъ съмнѣние сж били останали по наслѣдство на жена му отъ родителитѣ ѝ, а слѣдователно и Владиславъ, и Самуилъ, и другитѣ видни тогавашни български болѣри сж притежавали голѣми чифлици. Такива чифлици е ималъ и болѣрина Николица въ Тесалия, за когото ще говоримъ по-надолѣ. За политическитѣ тенденции на това болѣрство може да се сѣди най-добрѣ по съвѣтитѣ, които византийскій болѣринъ Кекауменъ дава на сина си. Той го съвѣтва да почита и уважава царя, — „Ако нѣкой повдигне бунтъ и се провъзгласи за царь, не отивай при него на съвѣтъ; а, ако можешъ, воювай за царя и общий миръ. Ако ли не можешъ, скрий се въ нѣкоя крѣпость, напиши на царя за всичко и старай се, до колкото можешъ, да изпълнишъ службата си за да бѣдешъ почетенъ ти, дѣцата ти и хората ти. Ако нѣмашъ свои хора за да вземешъ нѣкоя крѣпость, прѣдай се на размирника, но въ сѣщото врѣме пиши тайно на царя и гледай да отклонишъ бунтовника отъ този пѣтъ и да го привържишъ къмъ царя; ако ли не можешъ, отклони отъ него вѣрнитѣ му хора. Ако вземешъ нѣкоя крѣпость и всичко около тебе възстане, събери посѣтата храна и добитѣка, колкото имашъ, вкарай ги въ крѣпостѣта, събирай още жито и внасяй тамъ, за да имашъ толкова, колкото да стигне за твоео семейство, за робитѣ ти и за свободнитѣ, които взедно съ тебе ще възсѣднатъ конетѣ да излѣзатъ на бойното поле“. Обаче Кекауменъ си позволява да мечтае и за положението на топархъ — независимъ владѣтель, — „Ако ти имашъ собственна областъ, градъ или села и се считаешъ въ тѣхъ топархъ и (независимъ) владѣтель, да не се съблзанишъ отъ богатствата, титлитѣ или великитѣ обѣщания, които ти прѣдлага царя. Не давай земята си въ замѣна на пари и чифлици (въ прония или за управление), макаръ да получишъ четири пѣти повече. Пази своята земя, колкото и да е малка; защото по-добрѣ е да си приятель на царя, като самостоятеленъ човѣкъ и по добра воля. Ти ще бѣдешъ почетенъ отъ царя и отъ всички до тогава, до като си на своя собственна земя и до като самъ си господаръ на себе си, на дѣцата и внуцитѣ си. Но ако изгубишъ земята си и се лишишъ отъ своята власть, отначало, може би, ще се харесашъ на царя, но скоро слѣдъ това ще бѣдешъ изоставенъ и той нѣма да те зачита за нищо;

*) Исторія Византии. Герцбергъ. Стр. 199, 200, 203.

ще бждешъ робъ, а не приятель. Тогава и твоя прѣдшнй слуга ще ти бжде страшенъ, защото, като ти се ядоса, ще те наклѣвети, че имашъ лоши намѣрения противъ царя, че искашъ да изобѣгашъ въ собственната си земя, макаръ тебѣ и на умъ да не ти иде таква нѣщо; и ти ще бждешъ обвиненъ. . . и тогава ще си спомнишъ за своето малко стопанство и какъ отъ свободенъ човѣкъ по добра воля си станалъ робъ, какъ ти нѣкога самъ си сѣдилъ и на-казвалъ други по справедливостъ, а сега си осѣденъ и наказанъ по неправда. . . Впрочемъ, почитай и обичай царя, а сжщо и всички, които се застъпватъ за тебе“*.

Българо-византийскій болѣринъ често е бивалъ принуденъ да лавира между двѣтъ царски власти, — византийската и българската, като се прѣмѣталъ ту къмъ едната, ту къмъ другата страна. Тукъ сж играели главна роль, разбира се, личнигѣ интереси и неувѣренността, коя страна ще побѣди. Но, освенъ това, сж имали значение, отъ една страна, чувствата на културна привързаностъ къмъ Византия и страхопочитанието прѣдъ византийската императорска власть, а отъ друга — българскитѣ национални чувства и интереси. Най-релефенъ типъ на българо-византийски болѣринъ отъ X вѣкъ ни прѣдставлява болѣрина *Николица* отъ гр. Лариса въ Тесалия. Той е билъ отъ старъ славяно-български родъ и ималъ въ Тесалия обширни чифлици. По разказа на неговия внукъ, той отначало билъ дуксъ (войвода) на областта Елада и началникъ на ескубититѣ (постояннага царска войска). По-сетнѣ билъ назначенъ началникъ *на власитѣ въ Елада*. Веднажъ, като ходилъ въ Цариградъ — разказва Кекауменъ — Николица обадилъ на царя, че въ Елада се готви възстание противъ него; но царя не пожелалъ да го слуша и му заповѣдалъ да мълчи. Слѣдъ това Николица се опиталъ още нѣколко пѣти да му расправи, какъ стои цѣлата работа, но пакъ не сполучилъ. Слѣдъ единъ месѣцъ той се върналъ у дома си, гдѣто научилъ по-голъми подробности за възстанието, и за всичко съобщилъ писмено на царя. Да прѣслѣдва явно размирицитѣ безъ заповѣдъ, Николица не се рѣшавалъ, за да не го обвинятъ сетнѣ, че той измислилъ всячко за да прѣслѣдва своитѣ неприятели. *Власитѣ* възстанници, отъ своя страна, помислили, че въ тѣхнѣтъ интересъ е да привлечатъ на своя страна и Николица, който, като вли-

*) В. Василевски. Совѣты и разказы византийскаго боярина XI вѣка. 1881 г. Стр. 59, 115, 116.

ятеленъ човѣкъ може да имъ бѣде полезенъ. Тѣ отишли при него, открили му своя планъ и го поканили за водителъ. Николица имъ отговорилъ уклончиво, като добавилъ: „въ всѣки случай, каквото и да прѣдприемете, азъ съмъ съ васъ“. На слѣдующий день въстанниците се събрали въ домътъ на *Борисъ влаха*, гдѣто дошелъ и Николица; всички скочили отъ мѣстата си, робски-почтително го посрѣщнали, уловили му коня, въвели го въ своята срѣда и му казали: „ти си нашъ господарь, безъ тебе не щемъ нищо да вършимъ; кажи ни какво да правимъ“. Николица почналъ да ги съвѣтва, че не е добръ да въставатъ противъ царя, казалъ имъ, че „сега е Юний месѣцъ и, ако захване размирица, не ще могатъ да си събератъ жетвата. Като се обърналъ пакъ къмъ власитѣ, той ги попиталъ: „гдѣ сж сега вашитѣ говѣда, вашитѣ жени?“ атѣ отговорили: „въ планинитѣ на България“; защото у тѣхъ такъвъ билъ обичая, щото отъ Априлий до Септемврий добитѣка и семействата имъ се намирали на високитѣ планини въ най-студенитѣ мѣста. (Тука подъ „България“ се разбира страната на сѣверъ отъ прѣдѣлитѣ на Тесалия, до кадѣто нѣкогашъ е била България. Жителитѣ отъ тази областъ се наричали *българи*, а ония отъ Тесалия *власи*, макаръ и еднитѣ и другитѣ да сж били отъ една славяно-българска народност). „Ето виждате — казалъ имъ Николица — тамошнитѣ жители могатъ да ви взематъ ловѣдата, защото тѣ сега държатъ страната на царя“. Слѣдъ малко *българитѣ* и *власитѣ* пакъ дошли при Николица и му заявили: „всичко, което ни казвашъ, е хубаво, но ний не можемъ да се откажемъ отъ въстанието“ и, като го окръжили, дигнали го на рѣще и извикали: „отъ днесъ на татѣкъ ти си нашъ господарь, тебе избираме за водителъ на въстанието, заповѣдай ни какво да правимъ“. Николица се турилъ на чело на движението, събралъ много власи и българи, а пѣкъ тайно писалъ на царя: „казвахъ ти, че ще има въстание; тѣ ме избраха противъ моята воля за свой началникъ. Благодари Бога, че именно азъ ги държа въ рѣцетѣ си, *отжъни увеличениитѣ данъци*. . . “. Царя отиѣвилъ данъцитѣ и писалъ за това на Николица; послѣдния показалъ тия писма на въстанниците и ги поканилъ да се подчинатъ; но народа извикалъ: „веднажъ стана на война, не търси вече миръ“. Николица арестувалъ главния *вождъ на власитѣ Славота* и други тѣхни началници и по такъвъ начинъ ги усмиралъ. Но скоро слѣдъ това самъ Николица

билъ повиканъ въ Цариградъ и отъ тамъ заточенъ въ Мала Азия. Слѣдъ въцаряването на Константинъ Дука, Николица билъ пуснатъ и назначенъ за началникъ на византийскитѣ сухопътни и морски войски. Когато царь Самуилъ слѣдъ дълга обсада прѣвзѣлъ Лариса, той обърналъ въ робство всичкитѣ ларисяни, *съ изключение родътъ на Николица*, а самия Николица назначилъ за началникъ на градътъ Сервия. Когато византийцитѣ изново прѣвзѣли Сервия, Николица го повишили на санъ *патриций*. Но скоро Николица пакъ прѣминалъ доброволно къмъ българскиятъ царь. Слѣдъ дълги борби, когато България била съвършено подчинена отъ Василий Българоубица, Николица една нощъ се явилъ въ византийскитѣ лагерь и се прѣдалъ на императора. Този пътъ Василий не пожелалъ да го види и го испратилъ въ Солунъ*).

Въ продължение на XI и XII столѣтие и по-късно болѣрството въ Византия и въобще на Балканскитѣ Полуостровъ все повече и повече се усилюва. Старитѣ болѣрски семейства си увеличаватъ земитѣ и влиянието надъ населението отъ тия земи. Появяватъ се и други нови болѣрски семейства, главно вслѣдствие на раздаване земи отъ царетѣ. Въвежда се единъ видъ феодална система и болѣритѣ се явяватъ въ провинциялнитѣ области, като главна и единствена държавна сила. Въ тѣхни ръце е войската, тѣ събиратъ данъцитѣ, тѣ сѣдатъ, тѣ влапѣятъ всичкитѣ недвижими имоти и даже придобиватъ права върху самото население; на такива болѣри не имъ е достигало още само върховната властъ, та тѣ се опитватъ и нея да достигнатъ. Ето нѣкои примѣри за раздаване на царски земи и утвърждаване „стари“, често измислени права. Императоръ Алексей Комнинъ възстановява правата на родътъ *Скордили* върху чифлицитѣ имъ на островъ Критъ: „ний, като получихме властъ да въвеждаме въ владѣние и да утвърждаваме всѣкиго въ правата му *на собственостъ* и *на пропия*, дадени отъ прѣдишнитѣ държавни царе, заповѣдаме: архонтъ Константинъ Скордили съ братята си да земе своитѣ чифлици. . . гдѣто и да се нахиратъ съ всичкитѣ имъ граници. . . на вѣчни врѣмена съ наследственни права и съ право на всичкитѣ доходи. . .“ Деспо Димитрий Палологъ потвърждава правата на синоветѣ на Гемиста — Димитрий и Андроникъ, върху селата Вриса и Фанаръ въ Тесалия, въ

*) В. Василевски. *Совѣты и расказы и пр.* Стр. 78 и слѣд.

1450 г.: „да владѣятъ и управляватъ земитѣ си *като излни собственици*, не стѣснявани отъ никого, и да получаватъ (събиратъ) *рѣдовнитѣ царски данъци*, спорѣдъ описитѣ, даже и тогава, когато бждатъ увеличени, както е напр. случая съ данъка въ полза на войводата, да събиратъ доходитѣ отъ двата панаиря, отъ напуснатитѣ стопанства до сега и въ бждѣще, съ една дума — отъ всички доходни пера, прѣдвидени въ полза на хазната. Гемиститѣ да владѣятъ и събиратъ отъ тия земи данъцитѣ пожизнено *въ своя полза*, като изпълняватъ установената военна служба. Ако въ бждѣще бждатъ наложени и други нови данъци, и тѣхъ иматъ право да ги събератъ. Слѣдъ смъртта на Гемиститѣ да ги наслѣдватъ дѣцата имъ въ мъжско поколѣние; ако по-стария синъ се покаже недостоеенъ, да се замѣни съ по-достойния отъ родѣтъ на Гемиститѣ. Тѣ иматъ право да приематъ на земитѣ си „прѣселници“, само ако тѣ не сж записани другадѣ на царска земя, да ги държатъ и владѣятъ“¹⁾. . . Подтвърждаванието на подобни стари права е ставало отъ всѣки новъ господаръ и това е означавало, че новия господаръ изново подарява тия имоти. Такива разбогатѣли влиятелни феодални владѣтели сж били и Петъръ и Асенъ прѣди да освободятъ България. За да иматъ законенъ поводъ за въстание, тѣ въ 1186 г. отишли при императора, който тогава се намиралъ въ Иосала въ южна Тракия, и поискали да имъ се отстъпятъ едни спорни земи въ Балканитѣ. Такива сж били и другитѣ български болѣри, полунезависими владѣтели и войводи прѣзъ XIII и XIV вѣкъ. Добромиръ Стрѣвъ, роднина на Асеновцитѣ, ималъ владѣния въ Македония на рѣка Струмица и минавалъ ту къмъ българитѣ, ту къмъ византийцитѣ. Славъ, Иванко и Момчилъ сж владѣяли полунезависимо въ Родопитѣ, като сж признавали върховната власть по нѣкогашъ на българскій царъ, а по нѣкогашъ на византийскій императоръ²⁾. Въ XIV вѣкъ въ врѣмето на сърбскій царъ Душанъ по рѣка Струмица владѣе мѣстния болѣринъ Хре-

1) Журн. Мин. Народн. Просвѣщ. Кн. 225, часть II, 1883 г. Къ исторіи крестьянскаго землевладѣнія и пр. Стр. 354 — 358.

2) Иречекъ. Исторія Болгаръ. — За Славъ, владѣтель на Родопитѣ, Акрополитъ казва: „Той завладѣ силната и непристъпната крѣпость Мелникъ и я владѣяше независимо отъ съседнитѣ царе. По нѣкогашъ той помагаше на латинянитѣ по влечение отъ роднински чувства, по нѣкогашъ на българитѣ като тѣхенъ сънародникъ, а по нѣкогашъ на Тодоръ Комненъ; но никому не се подчиняваше, съ никого не бѣше свързанъ съ мирни договори. Макушевъ. Историч. разсѣканія о славянахъ въ Албанія. Стр. 12.

ля, който, подобно на споменатитѣ български владѣтели, се по-мѣталъ ту къмъ византийцитѣ, ту къмъ сѣрбитѣ¹⁾. Въ сѣщото врѣме Оливеръ и Дѣянъ иматъ наслѣдствени владѣния въ сѣвер-на Македония, въ Куманово и Кратово; българскиятъ царь Иоанъ Александъръ, братъ на тия двама македонски владѣтели, е ималъ наслѣдствени владѣния около София и въ с. Бояна. Деспотъ Войсилъ е владѣялъ въ Сръднѣ-Гора, а Елтимиръ Търтеръ въ Карнобатско. Шишмановцитѣ сж били самостоятелни и независими владѣтели въ Вѣдинско. Въ сѣверо-источна България до дохожданието на турцитѣ иматъ наслѣдствени земи български болѣри, които, ако сѣдимъ по имената имъ, по-ясно сж запазили своето българо-туранско происхождение²⁾.

Нѣкои черти за правата и длѣжноститѣ на болѣритѣ голѣми собственици, може да се извлекатъ отъ сѣрбскитѣ источники. Въ чл. 39 отъ Законника на Душана се казва: „Властели и властелчичи иже се обретаю оу държавѣ моеи сѣрбли и грѣци што естъ комуу далѣ имъ прѣ държавѣ мои оу баштиноу, оу хризовули и държе до днесъ, до сѣга собора, тѣ баштине да соу

1) За Хреля и неговитѣ отношения къмъ Душана и византийцитѣ по-подробно виждѣ у Флорински. Южные славяне Византии. Стр. 76, 82 — 84, часть II. — Болѣритѣ се дѣлѣли на „велики“ и „малы“: „Болѣръ и работникъ царства ми великихъ и малыхъ“ (въ болгар. царски хризовули). Първитѣ вѣроятно сж били „настоящие“, „владѣщи“ или „владѣлци“ и „господствующи“. Къмъ тѣзи трѣба да се отнесатъ „сѣвасты“, „дуки“ и „капетаны“ (и третѣ категории войводи). Къмъ вторитѣ — „мали“—тѣ, трѣба да се отнесатъ „примикюри“, „кнезове“, „кастрофилаки“ и бирници или „побирчиче“. По-дребнитѣ чиновници вѣроятно не влизали въ двѣтѣ категории болѣри; такива сж били: алегатори, ватахи, топщичаки, аподохаторе, писци, десеткаре-пчелнии, свинни, овчи, перпераке, житаре, градаре, язгончиче, кѣблари, глобници, пѣсянци и пр. (виждѣ това изложение, глава IX). — Въ българскитѣ земи, останали въ Маджарско, болѣритѣ сжщо сж дѣлѣли на голѣми и малки. Къмъ първитѣ принадлежали държавнитѣ или царскитѣ болѣри; къмъ вторитѣ — мѣстнитѣ, излѣзали изъ сръдната на кнезовѣтѣ и разбогатѣлитѣ граждани. И тука всичкитѣ болѣри въ врѣме на война сж били длѣжни да отиватъ съ всичкитѣ си хора. Болѣрскитѣ хора образували конницата, а останалото население — пешата войска. (Така е било и въ България: конницата образували българитѣ-туранци и наемната войска, а пешацитѣ — славянската масса). Кнезовѣтѣ се повишавали на болѣрски чинъ чрѣзъ особенни грамоти отъ краля. Ако нѣмали такива спечелени права, тѣ си оставали само като селски кмѣтоне или старѣи. Въ всѣка областъ, въ централний градъ, при царскитѣ „войвода“ имало по едно върховно сѣдилище, което се образувало отъ самитѣ войвода (по нѣкогашъ и отъ неговитѣ помощници) и обикновено отъ 12 кнезове. *Nadejde. Din vechiul drept român.* Стр. 2, 3, 20, 21, 32.

2) Такива сж били Баликъ, Добротичъ, Иванку и други.

твърди“. Чл. 40: „и всѣ хризовоули и простагми што естѣ комуу сотворило царство ми и что въсхоштегѣ комуу сотворити и тѣзи баштине да соу твърди, іакоже и прѣвихъ правовѣрнихъ“. Чл. 43 „и да нестѣ вольнѣ господинѣ царѣ или краль или господжа царица никоу оузети баштине по силе, ни коупити, ни заменити, развѣ аште кто си самѣ полюби“. Башчинитѣ се давали заедно съ хората, селата, земитѣ, ливадитѣ, съ една рѣчь — съ всичкитѣ имѣ „правини“. Собственника е ималѣ пълно право да се распорѣжда съ „башчинага“ си, както желаялѣ. Въ единѣ хризовулѣ, съ който Урошѣ V отетѣпва Млетѣ на двама свои любимци болѣри, се казва: „іако да имѣ е твърдо до вѣка любе подѣ църковѣ за доушоу подписати, оу прикію дати, продати, харизати, заменити, коуде имѣ хотеніи обратити, како и свакоу свою соуштуку баштиноу“. Сѣщо и въ Законника на Душана се казва за имотитѣ на властелитѣ „да соутѣ вольни. ними или подѣ църковѣ дати, или за доушоу отдати или продати комуу любо“ (чл. 40). Слѣдѣ смъртѣта на властела имота му прѣминава кѣмѣ непосредственитѣ му наслѣдници. Чл. 40 отѣ Законника казва: „кои властелинѣ иматѣ дѣтѣ-цоу или не иматѣ и оумретѣ и по неговѣ смърти баштина пуста останетѣ, аще се обрѣшгегѣ отѣ негова рода до третѣго братоучеда, то да иматѣ негову баштиноу“. По Душановия Законникѣ болѣритѣ плащатѣ на царя отѣ свонѣ хора и земѣ само данѣка „сокъ“ (чл. 42), т. е. поземелния данѣкъ, а всичкитѣ други данѣци прибиратѣ въ своя полза. Ако властела извърши нѣкое важно прѣстѣпление, имота му се конфискува въ полза на хазната: „Властеломѣ и властелчичемѣ комуу естѣ дало царство ми землю и градове, ако се кто отѣ нихъ обрете опленивѣ села и людѣи и затрѣвѣ при законѣ царства ми, што естѣ царство ми оузакенилѣ на собороу, да моу се оузме държава, а онѣзи што боуде строулѣ, да въсе плати отѣ свое коуке и да се накаже како и пребеглецѣ“ (чл. 142). „Кои се властелини на преселѣце комуу пизмомѣ коіе зло оучини, землі пленомѣ и коукіе пожеже, коіе любо зло оучини такози тази държава да моу се оузме, а ина да не даетѣ“ (чл. 57)*.

Всичкитѣ болѣри голѣми землевладѣлци и притежатели на зависими селяни имѣли една главна длѣжностѣ кѣмѣ държавата и царя: въ случай на нужда да отиватѣ на война съ хората си,

*) Законник Душана. 1898 г. Съотвѣтствующитѣ членове.

съ войска, колкото всеки може да извади, споредъ силитѣ си. Въ единъ славяно-византийски законъ отъ сърбска редакция е казано: „се же старейшее отъ многихъ оузаконоположи се: егда иматъ брань бити сіи войска: вѣсаки кнезь и войвода и бо-ліаринъ да приидетъ съ войскомъ своимъ къ царю своему, гдѣ либо боудеть и вѣсіаки боліаринъ или властелинъ иже не приидетъ съ войскомъ своимъ на брань къ царю да лишитъ се люто живота и именіа его вѣса боудеть царева, аще би било царевое повеление и онъ би небрѣгалъ того, да лишитъ се своего живота“^{*)}.

Подъ термина „пронія“ се разбира земя населена съ зависими селяни, или другъ имотъ приносящъ доходъ, даденъ въ ползувание на заслужили лица подъ условие да изпълняватъ царска военна служба. Първоначално думата *пронія* е означавала: прѣдпазване, грижа, или, като християнски терминъ, промисълъ. Въ началото на срѣднитѣ вѣкове тя се употребява въ едно срѣдно значение; тъй въ единъ документъ отъ X вѣкъ се казва: „който приеме въ *пронія* погранични теми и има власть надъ клисуритѣ, длъженъ е съ всички срѣдства да се грижи за запазване прѣдѣлитѣ на Империята отъ неприятелски нападения“. Тука очевидно подъ думата *пронія* се разбира военната власть на пограничните войводи. Въ сѣщо такъвъ смисълъ въ X вѣкъ сѣ се наричали *проніяри* и византийскитѣ управители на България. Въ XI вѣкъ византийскитѣ императори почватъ да раздаватъ държавни и общински земи на видни болѣри съ задължение да държатъ извѣстно число войници и да изпълняватъ нуждата за държавата военна служба. Въ една инструкция, дадена отъ Алексей I Комненъ на войводата на островъ Критъ, се заповѣдва: на основание божественний царски указъ, кефалията на островъ Критъ има право да въдворява благороднитѣ и вѣрнитѣ архонти и стратиоти въ земитѣ имъ, да пази тѣхнитѣ чифлици и башини подарени отъ царетѣ“. Въ врѣмето на императора Михаилъ VII Дука (1072 — 1078 г. г.) неговий любимецъ логофетъ Никифоръ билъ упълномощенъ отъ царя да управлява работитѣ на държавата; за него се расправя, че „той раздавалъ почести и

*) Проніяри и баштинници. Новакович. Стр. 11,

пронии на когото искалъ“. При Комненитѣ въ XII вѣкъ раздаването на прониитѣ е станало обикновено явление. Царь Мануилъ е приемалъ на служба много италиански владѣтели и имъ раздавалъ пронии. Тия чужденци полученитѣ владѣния ги смѣтали за *ленни* владѣния, при всичко че пронията не е едно и също съ лена. За тия пронии расправя Анна Комнена, като говори за управлението на баща си: „той имъ далъ пронии земи и води“. При Иоанъ и Мануилъ Комнени се издаватъ закони за раздаване на титли и земи въ видъ на прония и вече официално се употребява термина *васалъ*, вѣроятно само по отношение на зап.-европейцитѣ прониари. Въ края на XII вѣкъ при регента Андроника появява се реакция противъ раздаването на пронии¹⁾.

Морейската хроника отъ XIII вѣкъ дава нѣкои данни за землевладѣнието и прониитѣ на Полуострова при латинското господство. „Вилхардуенъ — се казва въ нея — влѣзе въ прѣговори съ грѣцкитѣ архонти и ги убѣждаваше да се подчинатъ доброволно. Архонтитѣ на Морей и всичката Месария се събраха въ Андровидъ и сключиха съ крѣстоносцитѣ договоръ, по който всичкитѣ архонтополи *запазватъ своитѣ пронии*, като се задължаватъ съ васалска клѣтва да служатъ съразмѣрно съ имотитѣ си. Положението на селското население оставало сѣщото. Една комисиия отъ шестъ архонти и шестъ франки била натоварена да отдѣли прониарскитѣ земи отъ ония, които щѣли да зематъ франкитѣ“. . . . Вилхардуенъ заповѣдалъ да му донесатъ книгата, въ която били забелѣзани частитѣ на всѣкиго, кой колко е получилъ отъ Шампенуа. Въ нея намѣрили, гдѣ на кого колко прония е записано. . . И намѣрили въ регистра, гдѣ сѣ били надѣлени съ пронии рицаритѣ по единъ лень и гдѣ сержантитѣ по два“. Тукъ, както се види, еднакво се наричатъ пронии, както земитѣ оставени на мѣстнитѣ землевладѣлци-архонти, тъй и раздаденитѣ на рицаритѣ завоеватели. Пронията при благоприятни условия е имала тенденция да се обърне на феодално владѣние. Къмъ началото на XIV вѣкъ по нѣкадѣ пронията вече се сравнява съ лена, а по-късно таква уравниение става на всѣкадѣ²⁾.

Прониарската система отъ Византия прѣминава въ България и Сърбия, а сѣщо къмъ италианцитѣ. За историята на пронията въ италианскитѣ владѣния въ Албания и Македония

1) Сборникъ статей по славяновѣденію изданный учениками Ламанскаго. 1883 г. Значеніе византійской и юго-славянской проніи. О Успенски. Стр. 1—5.

2) Сборникъ статей. Значеніе проніи. Стр. 9, 10.

въ XV вѣкъ богатъ материалъ прѣдставляватъ документитѣ, събрани отъ Макушева¹⁾. За сѣрбскитѣ пронияри се говори въ Душановия Законникъ и въ нѣкои сѣрбски хризовули, гдѣто пронияритѣ се наричатъ още *краиштници*, защото главно се намирали по крайнитѣ прѣдѣли на сѣрбската държава. За прониитѣ въ старата българска държава може да се сѣди още по прониярството, което е господствувало до послѣдно врѣме въ турската империя. Извѣстно е, че турцитѣ, като завладѣли балканскитѣ земи, оставили въ тѣхъ стария държавенъ рѣдъ почти небутиагъ. Прониярството само въ названието си е прѣтърпѣло едно измѣненіе, като е било нарѣчено *спахилжиз*, а проныаритѣ — *спахи*. Освенъ това, християнскитѣ пронияри сѣ били замѣнени съ мюсюлмани, но и то не на всѣкадѣ, защото, дълго врѣме слѣдъ дохожданието въ турцитѣ на Полуострова, се срѣщатъ пронияри-християни. Отъ съчинението на Рико се вижда, че въ XVII вѣкъ „въ Румелия е имало много спахилжиз; отъ Крушевацъ дори до Солунъ сѣ владѣяли спахи, наслѣдственни владѣтели още отъ 1394 г., отъ дохожданието на турцитѣ. По всѣка вѣроятностъ тѣ сѣ били стари български, грѣцки, или сѣрбски владѣтели, които запазили своитѣ наслѣдственни имоти, като приели мохамеданството²⁾.

Пронията се отличава както отъ арендата, тъй и отъ пълната собственостъ. Когато арендатора е само наддавачъ на експлоатираната отъ него земя и цѣлѣта му е да се ползува отъ наетата земя съ възможно по-голѣма полза, пронията се дава само на избрани лица, при това не само съ економически, а и съ военни цѣли. Отъ друга страна, пронията не е пълна собственостъ, защото пронияра не може да продава, да завѣщава и да подарява дадения му имотъ. Пронията сѣщо не е и ленно владѣние въ западно-европейски смисълъ, защото не се свързва съ ленни длѣжности и инвеститури. Пронията на Балканскій Полуостровъ се развива не отъ манастирски и черковни земи, като западно-европейската ленна система, а главно отъ свободнитѣ общински земи и отъ завоюванитѣ чужди провинции. По нѣкогашъ пронията у писателитѣ се нарича още *економия*. Въ едно писмо на Михаилъ Акомината до единъ неговъ приятель се казва: „твърдѣ съмъ опечаленъ, че ти не си получилъ още

1) Сборникъ статей. Значеніе пронія. Стр. 14.

2) Ст. Новакович. Проніяри и краиштници. Стр. 6, 70.

никаква економия“. У Анна Комнена „економия“ се нарича управление на една провинция¹⁾.

Пронията е възнаграждение главно за военни заслуги и под условие да се продължи военната служба. Въ хризовулитъ за даване пронии често се изчисляват и заслугитъ на дареното лице. Също се означават и условията, по които се дава пронията; тъй напр. нѣкой си Prognus получава Скутари въ прония, като се задължава да събере въ градътъ по-вѣрното население и да го удържи подъ властта на Латинската република. По нѣкогашъ подобнитъ условия сж изчислени по-точно и тогава тѣ обясняватъ не само личнитъ длѣжности на пронияра, но и на неговата дружина, напр. колко войници трѣба да поддържа пронияра, какво оръжие трѣба да носятъ войницитъ и др. Огъ само себе си се разбира, че военната служба на пронията се свързва съ правото му, да извлича доходъ отъ пронията. Че пронията се давала за военни цѣли, това се вижда както отъ византийскитъ, така и отъ славянскитъ източници, въ които пронияритъ се наричатъ: стратиоти, кавалери, васали и др. п. Въ нѣкои случаи изречно се прѣдвижда, че трѣба да се изпълнява военна служба; а въ други случаи, когато пронията не може да донася достатѣченъ приходъ, на пронияра се плаща и особенна парична заплата²⁾.

Друга характерна черта на пронията е административната и ступанската властъ на пронияра; той въ едно и сѣщо врѣме е и воененъ, и чифликчия землевладѣлецъ. По отношение на върховната властъ той е подчиненъ органъ; а спрямо населението на прониярската земя той е господарь. Може приблизително да се обясни, какви права е отстъпвала върховната властъ на пронияра върху населението. Прониярскитъ владѣния се освобождаватъ отъ надзора на царската администрация и тия длѣжности минаватъ къмъ пронияра. Пронияра — кефалия е административенъ, сѣдебенъ, финансовъ и полицейски началникъ на повѣрената му областъ. Всячки гия обязанности, разбира се, той изпълнява чрѣзъ други лица, подчинени нему на право, помимо върховната властъ. По-точни данни имаме за ступанската властъ на пронияра по отношение на подчиненото му население. Като се дава една прония на едно лице, отстъпватъ

1) Сборникъ статей. Значеніе проніи и пр. Стр. 20, 21.

2) Сборникъ статей. Значеніе проніи и пр. Стр. 22.

му се всичките доходи отъ нея; пронияра се задължава да внася въ държавната хазна само една точно опредѣлена сума, или доходитѣ отъ нѣкои точно означени пера. Пронияра има право да събира въ повѣрената му областъ всичките мита и да ги задържа за своя полза, защото отъ тѣхъ той поддържа войницитѣ си. Когато се дава една прония, прѣдвижда се, какви доходи ще събира пронияра и въ какъвъ размѣръ. И тъй, населението на едно землище, което се дава въ прония, излиза отъ непосредственната власть на централното правителство и се турга въ зависимостъ отъ пронияра. Разнитѣ видове данъци, също и разнитѣ видове ангарии, които лежатъ на населението, отиватъ въ полза на пронияра. Тия данъци и ангарии били опредѣлени отъ *описните книги*, съставени по заповѣдь отъ върховната власть. Пронияра не е ималъ право, безъ съгласието на върховната власть да налага нови данъци и да създава нови задължения за населението. Ако пронияра не изпълнява своитѣ обязанности, или прѣвишава даденитѣ му права, царя е могаль да му отнеме пронията. Но, разбира се, трудно е било правилно да се регулиратъ отношенията, отъ една страна, на пронияра къмъ върховната власть, а отъ друга — на сѣщия къмъ населението. Имало е случаи, когато пронияра е скриваль частъ отъ своитѣ доходи въ врѣда на царя; още по-често пронияритѣ злоупотрѣбявали съ правата си отпосително подчиненото тѣмъ селско население. Описнитѣ и данъчнитѣ книги сж били единственната гаранция на селянитѣ въ сложивъ данъченъ въпросъ отъ злоупотрѣбленията на пронияритѣ*).

Като се разгледатъ повече исторически документи отъ срѣднитѣ вѣкове, дохожда се до заключение, както казахме и по-рано, че проничята се е развила въз основа на държавнитѣ и общински земи. Огначало се давали въ прония само празнитѣ държавни земи, и то само, вѣроятно, за да се избѣгне раздаването имъ въ вѣчна собственостъ, тъй като болѣритѣ собственици въ X и XI вѣкъ и тѣй сж били доста силни и опасни за царската власть. По-късно по разни причини царетѣ конфискуватъ имотитѣ на скомпромитиранитѣ болѣри собственици, отниматъ обширнитѣ земи на богатитѣ манастири и ги подаряватъ заедно съ населенитѣ общински земи на своитѣ любимци, за да ги управляватъ и се ползватъ отъ тѣхъ; по такъвъ на-

*) Сборникъ статей. Значение пронія и пр. Стр. 23—25.

чинъ прониярскитѣ земи се увеличаватъ. Обаче постепенно, съ течение на врѣмето, прониитѣ се обръщатъ на пълна собственостъ на пронияритѣ¹⁾.

IX

ЧЕРКОВНИ И МАНАСТИРСКИ ИМОТИ.

Въ врѣмето на Юстиниява всичкитѣ черковни имоти сж били подчинени на епископитѣ. Притежателитѣ на частнитѣ черкви, както и титоритѣ, които управлявали такива, били длъжни да се намиратъ подъ надзора на епископитѣ, които живѣяли въ централнитѣ градове на областитѣ и били колкото черковни, толкова и държавни органи. Вслѣдствие на това и всичкитѣ други видове черковни имоти прѣминали подъ управлението и контрола на строго организуваната православна черква. Черковнитѣ имоти подъ покровителството на римско-византийскитѣ закони се увеличавали по разни начини. Така, въ полза на черквата постѣпвали имотитѣ на умрѣлитѣ клирици-монаси, на военнитѣ пленници и на др. Мѣстата на язическитѣ богослужения сжщо се конфискували въ полза на черквата. Православнитѣ християни при всѣки удобенъ случай подарявали на черквата всѣ какви движими и недвижими имоти. Въ царуваніе на Константинъ Багрянородний (945 — 959 г. г.) обичая, щото при завѣщанията да се отпускатъ часть отъ робитѣ на свобода и да се оставя часть отъ наслѣдственния имотъ въ полза на черквата, е билъ толкова общеприетъ, щото законодателя е установилъ да се изпълнява това правило, даже ако нѣма оставено завѣщаніе подиръ смъртъта на нѣкой покойникъ; именно едната третия отъ имота отивала въ полза на черквата и само двѣтѣ третини получавали роднинитѣ и наслѣдницитѣ на починалия²⁾.

Независимо отъ епископската власть, още отъ първитѣ християнски врѣмена се устроявали свободни манастири, които щед-

1) Сборникъ статей. Значеніе пронія и пр. Стр. 28, 29.

2) Платонъ Соколовъ. Церковно-имущественное право въ греко-римской имперіи. 1896 г. Стр. 65—79. 104. 105, 119, 143 и 145.

ро бивали надарявани отъ самитѣ императори. За да се основе единъ такъвъ манастиръ, не се изисквало особено разрешение и всѣки свободенъ гражданинъ е могаль да си основе такъвъ, като му опрѣдѣли съ особенъ типикъ точно правата. Въ типика обикновено се е казвало: „да бже манастиря самостоятеленъ, свободенъ, неподчиненъ нито на царя, нито на патриарха, нито на епископа, нито на другъ манастиръ, съ една дума — никому отъ хората“. Императоритѣ обикновено подарявали на такива манастири особенни земи и доходи, за които издавали специални хризовули на името на управителя на манастиря. Такива хризовули е било нужно да се възобновяватъ при всѣко промѣнение на императора и на управителя (игумена) на манастиря. Освенъ това, императоритѣ освобождавали манастирскитѣ имоти, движими и недвижими, отъ всѣкакви данѣци и задължения; въ такива случаи въ полза на манастиря отивали и данѣцитѣ, които зависимитѣ манастирски селяни по-прѣди плащали на държавната казна. Царетѣ признавали независимостта на манастиритѣ; сжщо и патриарха не се бъркалъ въ вътрѣшната имъ администрация, а само при богослужението въ манастиря е било задължително да се споменува името на патриарха^{*)}.

Въ X и XI вѣкъ подаряванията на разни имоти, особено недвижими, на черквитѣ и манастиритѣ сж били толкова чести и голѣми, щото една голѣма частъ отъ земитѣ на византийската империя прѣминала въ рѣцетѣ на духовенството. Най-добра характеристика на това положение намираме въ едно съчинение на антиохийския патриархъ Иоанъ, който е живѣлъ въ края на единадесетия и въ началото на дванадесетия вѣкъ. Въ него, между другото, като се обяснява възникването на монашеството и високото му значение за християнската черква, се казва: „възбудена отъ евангелскитѣ слова и отъ писанията на свѣтитѣ отци, цѣлата вселенна виждаше съвършенното си спасение въ отричанieto отъ светскій животъ, въ аскетизма и монашеството. По този пжтъ бѣха трѣгнали още по-отрано не само антиохийската черква, но и Египетъ, Ливия, Палестина, Сирия, Персия, страната на аланитѣ и ивритѣ (Грузия), источнитѣ и западнитѣ прѣдѣли (азиятска и европейска Византия) и всичкитѣ народи, подчинени на римската черква. . . Вселенната се бѣше раздѣлила на двѣ групи почти равни, едни живущи въ бракъ, а други

^{*)} Платонъ Соколовъ. Церковно-имущ. право и пр. Стр. 115—119.

въ безбрачие. Не само мъжският полъ, но и женският, по природата си по-неженъ и по-слабъ, се устреми къмъ тоя животъ^{*)}. Всячки тия монаси и монахини, разбира се, отнасяли съ себе си въ черквата и своитѣ имоти, гдѣто ги оставали слѣдъ своята смъртъ. Манастирскитѣ имоти се увеличавали и вслѣдствие на разнитѣ хитрости на монаситѣ. Монашеският и манастирският животъ не е стоялъ на висотата на положението си. Въ повечето случаи аскетическият животъ се е проповѣдвалъ само на думи и калугеритѣ не по-малко отъ мирянитѣ сж гледали да се ползватъ отъ земнитѣ блага. Обратната страна на монашеският животъ въ врѣмето на патриархъ Иоана се рисува отъ Евстатий Солунски въ съчинението му: „За поправянieto на монашеският животъ“. Като се обръща къмъ монаситѣ, той имъ казва: „Който иде при васъ да се научи на скромность, разумъ, приличие и всѣка добра поука, не печели освенъ мирски знания, и то отъ най-долно качество, напр. като какъ да се пази житото и да се продава по-скъпо; гдѣ да се купи по-евтино вино и да се продаде по-скъпо. Ако паричитѣ сж въ добро състояние, какъ да се обложатъ съ по-голѣми даждия и какъ да се даватъ къщата подъ наемъ по-скъпо на търговцитѣ. Ако нѣкой братъ въ манастиря, въ своята си ступанска часть, възбужда подозрѣние, че твърдѣ много печели, другитѣ гледатъ по нѣкой хитъръ начинъ да се въсползватъ и тѣ. Ако нѣкой гражданинъ е разбогатѣлъ и се слави съ своитѣ полета, къщи и добитъкъ, гледатъ нѣкакви да го прилѣстятъ да встѣпи въ монашество. Най-напрѣдъ ще го угостятъ добръ, защото това най-много омайва светскитѣ хора. Като го хванатъ въ примката, искуснитѣ монаси все повече и повече го завличатъ: ще го окъпятъ въ топла баня, ще му прѣдложатъ сладки ястия и пития и сетнѣ ще захванатъ да го поучаватъ: хвалатъ му се съ въздържание тия, които не правятъ разлика въ храната си; говорятъ му за своитѣ добродѣтели, до като го увлекатъ съвършено и по такъвъ начинъ накаратъ богатия мирянинъ да се покалугери. И когато този успѣе да се увѣри, че е излѣганъ, монаситѣ тургатъ засада да загратъ имота и къщичката на бѣдния селянинъ, съсѣдъ на манастиря. По такъвъ начинъ манастирската земя се разширява като пламакъ

^{*)} Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Материали для внутренней истории визант. государства. В. Василевск. Стр. 406.

и поглѣща всичко, каквото срѣщне на пътя си и всичко поробва. Такъвъ е тѣхния животъ—добавя Евстатій—остава още нѣщо по-грубо, покрито съ по-голямъ слой калъ; но това може да се избере за прѣдмѣтъ на наложение отъ нѣкой обличителенъ писателъ¹⁾. . . .

Обширнитѣ земи и грамаднитѣ богатства на манастиритѣ не могли да се удържатъ за дълго врѣме въ рѣцетѣ на духовенството и калугеритѣ. По практическа необходимостъ и отъ държавенъ интересъ много отъ тия имоти почнали да минаватъ въ рѣцетѣ на мирски хора. Отъ една страна, не всички духовни лица били достатъчно практични да управляватъ съ полза голѣмитѣ черковни и манастирски чифлици, напр. игумона на манастиря е бивалъ много старъ или бездѣтеленъ, или прѣдаденъ на духовнитѣ си длѣжности и не е могаль да бѣде добъръ ступанинъ; епископитѣ често се удовлетворявали съ единъ добъръ черковенъ имотъ и нѣмали нужда отъ други. Въ такива случаи е било влѣзло въ обичай, манастирскитѣ и епископскитѣ земи да се даватъ на светски лица—богати хора—да ги управляватъ и заедно съ това да се грижатъ за доброто състояние на духовнитѣ учреждения, или пъкъ да плащатъ извѣстенъ доходъ отъ тия имоти. „По такъвъ начинъ—казна Евстатій Солунскій—се избѣгвала възможността, щото калугеритѣ, на мѣсто псалтиря, или друго свѣщенно писание, да държатъ въ рѣцетѣ си кантаря и смѣтки за да мѣрятъ криво и да лѣжатъ хората“. Тѣзи държатели на черковни имоти се наричали *харистикарии*. Собствено такъвъ начинъ за експлоатирание на недвижими имоти е билъ общеприетъ въ ония врѣмена. Всѣки голѣмъ землевладѣлецъ, който не е могаль лично да експлоатира имотитѣ си, е билъ принуденъ да ги отстъпва на други лица, които му плащали опрѣдѣлена аренда плата, или му давали частъ отъ земнитѣ произведения²⁾. Отъ друга страна, самитѣ царе се намѣсвали въ управлението на манастирскитѣ имоти. Голѣмитѣ богатства, като минавали въ рѣцетѣ на манастиритѣ, съ това намалявали силата на държавата, защото манастирскитѣ земи се освобождавали отъ всѣкакви данъци и задвижения. Това зло е почнало да се чувствува отъ императоритѣ при династията на Комнениитѣ. Историкътъ Михаилъ

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали для внутренней исторіи византійскаго государства. В. Василевски. Стр. 434—437.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 392—401.

Аталиота расправя слѣдующето за поведението на Исаакъ Комнена (1057 — 1059 г. г.): „Когато получи властѣта въ рѣцетѣ си, той видѣ, какви голѣми расходи се изискватъ за поддържанieto на войската, защото се имаха прѣдъ видѣ много войни. Противниците на Империята бѣха се усилили отъ всѣкъдѣ и бѣха се вдигнали противъ ромеитѣ. Като видѣ, че има нужда отъ много пари, царя тури тежки данѣци и се погрижи да достави на държавата *повече земи*. За това той отъ мнозина отнѣ дадени-тѣ царски чифлици, при всичко че бѣха дадени съ царски грамоти. Той тури рѣка и на нѣкои манастирски земи, които по своитѣ богатства съ нищо не отстъпваха на царскитѣ съкровища“⁽¹⁾.

Тия мѣрки, разумѣва се, не сж могли да се харесатъ на духовенството и скоро тѣхното негодувание се е усилило твърдѣ много. Отстъпенитѣ имоти на харистикариитѣ не принасяли никакъв приходъ, защото харистикариитѣ ги експлоатирали въ своя полза безъ да се грижатъ за интереситѣ на манастиритѣ и черквитѣ; тѣ даже гледали да ги присвоятъ съвършено въ своя частна собственостъ. Отъ това положение на работитѣ искава своето възмущение горѣцитираниятъ антиохийски патриархъ Иоанъ: „Пожертвуванията, дадени отъ благочестивитѣ царе, архиереи, архонти, монаси и миряни, се отдаваха въ даръ на частни лица. . . Това беззаконие, както всички знаятъ, захвана отъ иконоборческата ересь. По-късно разрушенитѣ, или изложенитѣ на разрушение манастири царетѣ и патриарситѣ почнаха да ги раздаватъ на светски сановници, за да ги поправятъ и украсятъ. По-нататкъ се раздаваха даже и богатитѣ и най-доходнитѣ манастири. Като получи манастиря въ своя властъ, харистикария незабавно отпуска ненаситната си назва и трупа вътрѣ всичко, каквото заграби,—не само къщя, земи и добитъкъ, но и всичкитѣ доходи, па и самитѣ храмове. Игумена и монаситѣ ги счита за свои роби и съ всичко се располага като съ своя собственостъ, съ всичко се ползува като съ бащино наслѣдство. На божиитѣ храмове и на монаситѣ той отдѣля най-нищожната частъ, но и това го дава като свое задушно. Разрушава се всѣкакъвъ монашески рѣдъ и иноческо правило, игумена губи своята властъ и съ всичко се распорѣжда харистикария; той дава заповѣди на игумена да покалугери тогова или оногова.“⁽²⁾.

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 414.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 404, 408—411.

Не по-малко сж страдали манастиритѣ и епископитѣ отъ самата царска власть и царскитѣ чиновници, които сж отнимали земитѣ на духовенството, или сж ги облагали съ данъци. Тѣзи отношения твърдѣ рельефно се рисуватъ въ писмата на българския архиепископъ въ Охридъ — Теофилактъ въ края на XI и въ началото на XII вѣкъ. Въ тѣхъ, като се излагатъ разни оплаквания противъ бирниците и други финансови чиновници, въ сжщото врѣме се рисува и лошото държавно византийско управление, вслѣдствие на което зависимитѣ селяни отъ черковнитѣ земи сж бивали принудени да се разбѣгватъ по горитѣ. Въ писмото си до зетѣтъ на царя, персеваста Вриения, Теофилактъ казва: „На всичко това зло причината е злонравieto на бирниците (*taup praktoraup*), които убѣдиха царя, че ний сме най-богатия човѣкъ... Тѣ дѣйствуватъ чрѣвъ подвластнитѣ ми хора, като напр. *парика* Лазарь, когото испратиха дори въ Цариградъ да ме клевети. Този Лазарь е българска природа, источникъ на всѣка злоба; малко му бѣше, че въоражи противъ насъ жителитѣ на Охридъ, но обикаля и други български области, като старателно търси, нѣма ли нѣкой осъденъ за ересъ или многоженство или незаконенъ бракъ, да ги извади за свидѣтели противъ насъ, ужъ охридски жители, които сж изстрадали отъ мене, на които съмъ ограбилъ нивята и лозята. Той казвалъ, че азъ съмъ го подпалилъ, при всичко че той никога не е изгарялъ и нищо не е ималъ, което да може да изгори. Като нѣма никакво занятие, той е голъ като ракъ и се занимава само съ интриги. Но даже и да е подпаленъ, това не се отнася до мене. Той ужъ тогава се намиралъ далечъ отъ Охридъ, а пъкъ по нѣкакво чудо билъ тежко боленъ въ Пелагония! Той твърди, че у мене пштищата текатъ съ сирене, а планинитѣ съ млѣко, че мнитѣ богатства сж грамадни, че азъ живѣя като сатрапъ. Въ сжщностъ отъ провѣрката излѣзе, че, освенъ многошумната държавна земя, повече нищо не владѣя, макаръ че ме придириха добръ. . . Ако той каже, че клирицитѣ трѣба да плащатъ данъкъ, нека плащатъ; тѣ и до сега плащаха въ хазната за всичко, освенъ за единъ *зевгарь*, който е освободенъ отъ всѣкакви данъци и задължения. По-прѣди клирицитѣ бѣха освободени отъ *десетината* на всичкитѣ животни и това никой не би считалъ за кражба отъ хазната, а само като единъ безсроченъ даръ, царска милость. Сега бирниците, освенъ че не ни освобождаватъ отъ данъкъ върху единъ зевгарь, но още

увеличаватъ числото на зевгаритѣ при измѣрванието на земята и числото на животнитѣ при прѣброяванието имъ. За воденицитѣ клирицитѣ заплатиха два пѣти повече отъ мирянитѣ; за тѣй нарѣчениитѣ на българскій языкъ „*струм*“, които на грѣцки може да се нарѣкатъ ями, ископани за ловение риба, отъ клирицитѣ се изисква нѣколко пѣти повече, отъ колкото отъ другитѣ хора. И всичко това е измислено за да се увеличи дохода на хазната отъ клирицитѣ! Сѣщо мога да кажа и за данѣцитѣ, които се взѣха отъ манастирскитѣ хора по най-несправедливъ начинъ, макаръ че тѣ сѣ монаси и само нѣкои отъ тѣхъ миряни. Най-сетнѣ и мене тѣй ме глобиха съ данѣцитѣ, щото нѣма вече защо да се срамувамъ за величието на сана ми. . . Бирника ми взѣ обикновенния данѣкъ за воденицитѣ, които отдавна сѣ разрушени, а отъ сѣществующитѣ — два пѣти повече, отъ колкото отъ българитѣ. За едно малко езерце, което ми даваше единъ слабъ доходъ отъ 12' части(?), бѣхъ длъженъ да заплатя 8, при всичко че получихъ отъ тамъ риба всичко за единъ *диоволъ* и при всичко, че другитѣ хора за сѣщо таква мѣсто плащатъ само единъ диоволъ. Макаръ че съ царски грамоти манастирскій добитѣкъ бѣше освободенъ отъ данѣкъ, пакъ земаха и отъ черковнитѣ хора *десетината*, и то за повече добитѣкъ, отъ колкото имаше на лице, който бѣхъ далъ на селянитѣ за тѣхното поддържане. Той, бирника, всѣкакъ заплашваше селянитѣ отъ нашето село (*haurion*), че той ще имъ наложи много по-големъ данѣцъ, ако пожелаятъ и за напредъ да останатъ подъ манастиря. При описа той увеличава дѣйствителното число на парицитѣ и не отстъпва нищо отъ единъ зевгаръ (на човѣкъ?). Той заплашва, че ще увеличи и всичкитѣ други данѣци. При измѣрванието на земята и изчисляванието на модитѣ, скъсява въжето и постѣпва по най-неточенъ начинъ“. Въ едно друго писмо до севастократора Исака, архиепископъ Теофилактъ, катъ се оплаква, че му се отнѣма цѣлото имущество, моли се да му оставатъ поне една малка часть, необходима за живѣяние: „Извѣстно ви е, че селото, което владѣеше черквата отъ давни врѣмена и което никому другому непринадлежеше, земѣ го царя отъ мене, откъсна го отъ черквата; съ него стана сѣщото, каквото и съ земитѣ на други архонти. Благодарение на снисходителността на прѣдишния бирникъ, азъ владѣяхъ тоя мой имотъ, както и мнозина други своитѣ. Сега като моя господаръ ме лишава отъ това село, азъ не протести-

рамъ. . . само относително черковния домъ и двора, не вѣрвамъ и за тѣхъ да има нѣкаква заповѣдь отъ царя. . .“. Въ друго писмо до сѣщия, архиепископа оплаква тежкото положение на страната вслѣдствие непоносимитѣ данѣци: „Ти много си направилъ за нашата земя, ти оживи Прѣспа и Дѣволъ съ духътъ на твоята справедливостъ. Още по-важно дѣло ще свърши твоята дѣсница, ако съжалишь сега Дѣволската епископия. . . тя почти е останала безъ черковно пѣние, безъ освѣщение, почти нѣма епископия. Когато епископа е принуденъ да се спасява съ бѣгство поради жестокитѣ притѣснения, разбира се, едва ли нѣкой другъ ще остане при черквата. По сѣщата причина и хората, които живѣятъ около черквата, дадени ней съ грамота отъ силния и свѣтия нашъ господарь, още по отъ рано сж оставили своитѣ бащини огнища и се скитатъ по горитѣ. Поради това въ прѣкраснѣйшата изъ българскитѣ черкви не останала ни дяконъ, уви, ни пресвитеръ! Авъ отидохъ да обиколя и узнахъ. . . Ако ти великий господине съблагородишь да вземешъ подъ твое покровителство селянитѣ, които нѣкога отъ царя и господаря сж били дадени на тази черква и които сега се разбѣгали вслѣдствие на притѣсненията, тѣ ще се ободрятъ и пакъ ще излѣзатъ отъ горитѣ. . . Съжали черквата, която нѣкога е била най-богата — *една отъ ония седемъ съборни черкви*, които издигна християнѣйшии царь Борисъ Българскій“.... Най-послѣ, въ писмото си до патриарха Николай, архиепископа испраща послѣднитѣ си молби: „... Послѣ това работитѣ ставатъ още по-лоши, притурницитѣ още по-жестоки. Лишаватъ клирицитѣ отъ послѣдната имъ дрѣха и ги оставятъ голи. Селянитѣ ги прѣтоварватъ съ неправилни смѣтки и ги прѣдирватъ по най-немилостивъ начинъ. Земята се измѣрва съ бълхови крачки, за да ражда само тръне и коприва. Всичко се расхвърлюва и се прѣтеглява така, щото това безумие дохожда до измѣрванието на плътта и коститѣ. Испитванияето на утробата и сърдцето отъ сега нататѣкъ принадлежи съвмѣстно на Бога и бирницитѣ. . .“).

На висшето духовенство и манастиритѣ трудно е било да се боратъ съ държавната власть; съ по-голѣмъ успѣхъ тѣ сж могли да взематъ нѣкои мѣрки противъ харистикаритѣ. Въ 1027 г. по прѣдложение на цариградскій патриархъ Алексей, Св. Синодъ взѣлъ рѣшение въ такъвъ смисълъ: осжда се обичая,

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 211. 1879 г. Матеріали и пр. Стр. 418—428, 430—432.

допуснать отъ прѣдшнихъ епископи и патриарси, да се даватъ манастирѣ въ владѣние и управление на светски хора подъ прѣдлогъ, да се поддържатъ и украшаватъ. Такива хора „сж искали манастирѣ за да имъ бждатъ настоянници и давали общанія, че ще ги облагодѣтелствувать, съ мнима готовность се явявали усърдни почитатели и защитници на свѣтитѣ обители; дѣлата имъ обаче показватъ крайното имъ безсрамие и противорѣчие съ думитѣ. Лъженастойника до ситость се ползува отъ блага на манастиря, а не иска да прави ни най-малкитѣ расходи за поддържанieto му. И ето по такъвъ начинъ черквата дохожда до послѣдна нужда и запустѣние. Не стига, че харистикария разорява манастиря, но още го продава, или го отстъпва другиму въ даръ, за да се довърши отъ скакалцитѣ, което е останало отъ гжсеницитѣ“. За напрѣдъ Св. Синодъ опрѣдѣля, никой харистикарий да нѣма право да продава, или да отстъпва другиму получения манастирь; такива сдѣлки се обявяватъ за недѣйствиелни. За напрѣдъ нѣма да се даватъ никому, безъ разрѣшение отъ патриарха, черковни земи, лозя или други недвижими имоти. Имъ епископии, които сж получили въ ползувание митрополитски земи, а митрополититѣ бѣдствувать; такива земи да се повърнатъ на митрополититѣ. Въ 1028 г. отъ Синода били зѣти още рѣдъ други постановления по този въпросъ. Въ 1071 и 1107 г. г. пакъ били разглѣждани подобни спорове, обаче харистикарията не билъ съвършено унищоженъ. Между другото е била зѣта мѣрка, щото най-плодороднитѣ земи да се даватъ подъ наемъ на селяни и клирици; а пакъ харистикариятъ, ако не си плащатъ рѣдвно условния наемъ, да се испъждатъ отъ даленитѣ имъ земи*).

Имаме една категория источники, които хвърлятъ особена свѣтлина върху черковнитѣ и манастирскитѣ имоти въ българскитѣ земи и даватъ много данни за обяснение положението на зависимитѣ селяни отъ сжжитѣ земи. Тия источники сж царскитѣ и господарскитѣ хризовули, давани отъ българскитѣ, влашкитѣ и сърбскитѣ държавни владѣтели на разнитѣ черкви и манас-

*) Извѣстія константинопольскаго археологическаго института. Т. V. 1900 г. Мнѣнія и постановленія константинопольскихъ помѣстныхъ соборовъ. Ф. Успенски. Стр. 7, 8—11.

тири, които въ всѣко отношение сж единъ богатъ источникъ за изучаване юридическото положение на българското население въ срѣднитѣ вѣкове. Тукъ ще се постарамъ да прѣдставимъ нѣкои извлѣченія отъ тѣхъ по въпроса, който ни занимава.

Царетѣ по традиция отъ поколѣние на поколѣние сж правили разни подаръци на манастиритѣ и черквитѣ, като се смятали това за особена честь. Тѣй царь Константинъ Асень въ 1278 г. въ хривовула си на Вирпинский до Сксние манастирь казва: „скровища и иманиа даати къ стымъ и божественнымъ церквамъ іако же бо и свѣтлыи ы православныи царіе грѣчци и блъгарецци. . . такожде и царство ми онѣмъ благовѣрнымъ и свѣтымъ царемъ прежде мене бывшимъ поревновахъ дани же неоскждныи изливати и обогащати ихъ“¹⁾. Царь Иоанъ Александъръ въ хривовула си на Зографский манастирь отъ 1342 г. сжщо говори за обичая, да се правятъ подаръци на манастиритѣ: „сѣй оубо издавна прѣдрѣжимъ есть отъ православныхъ и благочестивныхъ и христолубивыхъ царии блъгарскихъ, дѣдѣ и прѣдѣдъ царства ми и прилагали сжтъ и крѣпили кѣждоихъ епико благоволилъ есть даже и до царства нашего. . .“²⁾. На пър-

1) Среанѣвскій. Свѣденія и замѣтки о малоизвестныхъ и неизвестныхъ памятникахъ. Болгарскія грамоти и другія записи. Часть 81, 1879 г. Стр. 14—16.

2) Свѣденія и замѣтки. Ч. 81, стр. 25. — За многочисленнитѣ български манастири най-точни данни сж събрани у Сърку. Тукъ ще направимъ нѣком извлѣченія отъ неговото съчинение „Время и жизнь патріарха Евтимія Тырновскаго“. „Началото на манастиритѣ въ България се отнася къмъ най-ранното врѣме на християнския животъ на българитѣ. . . Може съ пълна основателность да се заключи, че въ България е имало монаси-славяни при князь Бориса. . . Може да се мисли, че при Бориса е имало манастири въ повече мѣста на царството. . . въ селата Омаръ, Троица, Мамилъ-Ташъ, Дивяддово, Иванъ-Чичикъ, Господевъ-Долъ. Въ царуването на Симеона числото на манастиритѣ и монаситѣ значително се е увеличило, напр. въ Прѣславъ, при устието на р. Тича. Отшелничествомъ се е усилило при царь Петра. Тогава били основани манастиритѣ на Ив. Рилский, Ив. Кампавский, Прохоръ Пшинский, Гавр. Лѣсковский, Иванъ Осоговский и др. въ Албания, Охридъ, Витола, Прилѣпъ. Около Скопие има 14, а около Витола 70 манастири. Въ врѣмето на царь Самуила, уиѣжда се Зографский манастирь. Князь Владимиръ въздигналъ единъ манастирь въ Албания. На Прѣспанското езеро сжществували 40 черкви. Императоръ Димитъ въздигналъ Вирпинский манастирь. Иоанъ Асень II е показвалъ особенно уважение къмъ калугеритѣ; той построилъ черкви и манастири въ Търново и въ околноститѣ му. Има манастири въ Дряново, Ватосево; има и други още въ развалини въ источна и сѣверна България; така сжщо около Варна и Бабадагъ, около Провадия, Тръстеникъ и Червенъ. Имало е манастири около Видинъ, Арчаръ, Суходолъ, Изворъ, Раково. Развалини отъ манастири се намиратъ около

во мѣсто царетѣ сѣ подарявали на манастиритѣ черкви и разни черковни принадлежности. Тѣй въ 1362 г. полунезависимия болѣринъ Хреля подарява на Хилендарскій манастирь черквата Св.-Михаилъ въ Щипъ съ всичкитѣ ѣ принадлежности въ градъ. Въ 1347 г. болѣрина Оливеръ подарилъ на Лѣвовскій манастирь „иже онъ іестъ създалъ храмъ от основаніе иже въ мѣстѣ Лѣсове и оукрасивъ всѣкими дѣпотами църковными одаровавъ. . . оу градоу Щипоу църковъ Св.-Николи. . . у Пианци църковъ Св.-Николѣ. . .“¹⁾. Най-много на манастиритѣ сѣ били подарявани села, земи и други недвижими доходни имоти, или сѣ потвърждавани правата имъ на по-прѣди подаренитѣ имоти. Въ горѣ-цитирания хризовулъ на Константинъ Асень се вижда, че той подарява на манастиря цѣлъ рѣдъ недвижими имоти: „И начелникомъ Стоуденецъ и Сливщица отъ извора сѣх и панагиръ къ Ноимвріа. . . село Довигодъ съ селомъ Длѣбица и съ чрѣшовѣни съ вино съ нивіемъ съ жрънками и пашини съ планинами и съ забѣлы и съ всѣми правинами и прежде законными ихъ, а синори селъ тѣхъ отъ Чръногоръ како слави долчецъ та на Длѣбица. . . село Побжда съ виноградоу съ нивіемъ съ жрънками. . . село Кидово. . . село Глоумевъ съ метохемъ село Эдоумъ съ заселки тѣ-ми съ бълзнескомъ, съ мокросѣки и съ голѣмимъ подомъ и съ поповѣни съ виноградоу съ зимовици съ дѣтовици съ планинами съ ловищемъ звѣрнымъ и рыбнымъ . . . село Бродъ . . . съ броднинами, съ моствинами . . . и съ трѣгомъ и съ панагиремъ иже стаецъ по септемврѣ и всака недѣлѣж трѣгъ и съ доходкомъ трѣга тога . . .“²⁾. Също и въ хризовула на Иоанъ Александъръ, даденъ въ 1348 г. на Орѣховскій манастирь до Софія: „за всѣхъ область и одръжаніе того монастырѣ . . . и се-

Вѣлоградчикъ. По сѣверный склонъ на Балкана има Троянскій, Гложенскій, Тетевенскій, Варовитскій, Черенишскій, Карлуковскій, Вешевитскій и Градешницкій манастири. Въ софійската котловина е имало цѣлъ рѣдъ манастири. Имало е също манастири около Бая-Костенецъ. Голѣмо Вѣлово, сѣтъ Ваткунскій манастирь. Развалини отъ манастири се намиратъ въ Чепино, Кричимъ, Перущица. Съществуватъ още манастиритѣ Куленскій, Вачковскій, Молдовскій и Вѣло-Черковскій по сѣверный склонъ на Родопитѣ. Въ Сръдна-Гора и по южный склонъ на Стара-Планина е имало и сега съществуватъ цѣлъ рѣдъ манастири, особено около Сопотъ, Калюферъ, Сливенъ, Котелъ, Ямболъ, на Емине-балканъ и пр. Стр. 25—45.

1) Флорински. Памятники законодателя. дѣятельности Душана. Стр. 84 и слѣдующитѣ.

2) Свѣдѣнія и замѣтки. Стр. 16 и слѣд.

лице Бѣлица до междѣ Костина брода и селище Бобовци и сенокоси въ Ракити и Блатечницѣ съ всѣмъ бранищемъ иде още сѣтъ или нивѣа или кнпоурне или периводе . . . или о-решне или нвыкъ какви либо сѣтъ стаси или прилежаніа. . . И виноградъ въ Драчевѣ и другіа виноградъ въ скринѣ и дру-гіа въ Драчевѣ веси и другіа въ Житомирѣ его иже далѣ чръ-ностарецъ за постригъ. . .¹⁾ Въ хризовула на царь Иованъ Шишманъ отъ 1379 г. на Рилскій манастирь се подаряватъ: „за всѣ его всѣ сада и за всѣ его метохіе и за всѣ его ста-си и правини рѣкне новаа и ветхаа . . . и гдѣ же се находитъ селища . . . или стаси каковы либо иже сѣтъ тѣхъ селищъ и тѣхъ людий иде же се находитъ подѣ областію того монасти-рѣ царства ми. . .“²⁾ Обикновенно заедно съ селата и земитѣ били подарявани и селянитѣ населени въ тѣхъ; това е било тол-кова обикновенно, щото много пѣти въ хризовула, като се каз-ва, че се подарява едни коя си земе, отъ само себе си се раз-бира, че се подарява съ населенитѣ тамъ хора. Но по нѣко-гашъ изрично се споменува, че се подаряватъ и хората; това може да се види отъ туку що приведената цитата отъ хриво-вула на царь Иованъ Шишманъ. Въ хризовула на Иованъ Алек-сандра на Орѣховскій манастирь се казва сѣщо: „и за всѣ моу люди и за всѣ моу работници и за всѣ моу дзевгеліа и за люди орѣховенъ еже сѣтъ въ Срѣдци . . . иже анде сѣтъ или парици и отроци или технитаре или людіе каковы либо . . .“³⁾ Както се види отъ този сѣщій цитатъ, подарявали се на ма-настиритѣ и занаятци — „технитаре“. Въ единъ хризовулъ на сѣрбскій царь Душанъ подаряватъ се на Привренскій манастирь: „оулиари оу Читмили (11 души) кои даю воскъ; мливари име-немъ Жака з братомъ и з дѣтию и съ виногради и с нивиемъ“. Сѣщо и рибари „оу Пловъ“ (седемъ семейства), ковачи (трина души), между които „ковача Роудла с коломъ гвоздевымъ и съ ковачемъ Смиломъ и доходькомъ що естъ давалъ царствоу ми за годище“. Сѣщо цѣнгари (цигани) ковачи, шивачи, видари, ха-мутчии и др.⁴⁾ По нѣкогашъ изрично се изброяватъ по имена-та хората, които се подаряватъ, както надр. по-горѣ съ кова-читѣ Рудитъ и Сиялъ. Изрично по имената имъ или поне по гла-

1) Свѣденія и замѣтки. Стр. 32.

2) Свѣденія и замѣтки. Стр. 37, 38.

3) Свѣденія и замѣтки. Стр. 32.

4) Памятники закон. дѣятельности Душана. Флоринск. Стр. 100,

витѣ на семействата се изброяватъ подаренитѣ власи, може би, защото тѣ сж имали по-голѣма възможность да избѣгатъ и е ставало нужда да се търсятъ. Тѣй напр. Душанъ, като подарява на Призренский манастиръ осемъ влашки катуна, изброява въ тѣхъ 459 семейства; тукъ се изброяватъ само имената на главитѣ на семействата, като при всѣко име се добавя „с братомъ и синови“, „съ синови“, „съ дѣтью“, „съ синови и анепси“. Забелѣжително е, че царетѣ сж подарявали на манастиритѣ и болѣрски семейства. Тѣй въ хризовулитѣ на Душана се срѣщатъ такива мѣста: „такогѣ приложи царство ми Орландоу Мишовикъа съ башиномъ, съ виногради, съ млины и съ людѣми (значи той ималъ свои подчинени селяни) и с всѣмъ що си има оу градоу“. „И приложи царство ми властелчика царства ми Новака Пецию съ дворѣми и съ виногради и съ нивами и съ млины“¹⁾. Такива подарявания на болѣри очевидно не сж ставали въ тѣхна врѣла, а въ тѣхна полза и съ тѣхно съгласие. Това може да се види отъ слѣдующий примѣръ. Въ 1343 год. Душанъ завладѣлъ Струмица и, както се види, при това му помогналъ съ нѣщо мѣстний болѣринъ „градатни властелинъ Роудль“; за награда „его. полюбленѣе и поработавіе въ таковое време“ Душанъ обѣщалъ да испълни всѣка негова просба и, като испълнява желанието на Рудла, опрѣдѣла: „да естъ человекъ Св. Богородици Хилиндарскіе Роудль с всѣмъ своимъ съ църквомъ съ одиштриомъ ю же естъ създалъ тroudомъ своимъ и съ всѣми правинами, село Бороуево що му естъ дало кралство ми (тукъ трѣба да се разбира, че този имотъ не е подаренъ отъ краля, но само че правата на болѣрина върху него сж били утвърдени), съ людѣми и съ всеомъ башиномъ своимъ и що си има оу градоу и оу банстѣ двѣ ниве и воденица съ людѣми ливадами и съ селищемъ еже моу естъ далъ Хрель, Робово съ всѣми правинами и съ коужничиемъ и съ всѣмъ тѣмъ що си има оу градоу и оу поли съ всѣмъ тѣмъ га приложи и записа кралство ми. . .“²⁾. Сжщността на подаряванието се състои въ слѣдующето: „а Роудль свое все да държи до смрѣти, а по смрѣти его да естъ църковно“. При това Рудлъ съ своитѣ земи и зависими селяни се освобождава отъ всички данѣци и ангарии.

1) Памятники законод. дѣятелности Душана. Стр. 199, 100.

2) Памят. зак. дѣят. Душана. Стр. 39—40.

Въ срѣдновековата епоха обществената безопасностъ е била твърдѣ несигурна, за това всѣки, който ималъ възможностъ, е взималъ извѣнрѣдни мѣрки за своето запазване. Въ размирни врѣмена населението се е криело въ горитѣ, а по-сѣстоителнитѣ хора въ крѣпости и кули. Манастиритѣ не сж били забравени и въ това отношение. Така ний знаемъ, че царь Иоанъ Александъръ, като е надарилъ Параторийскій манастирь до гр. Ямболъ съ едно селище, имотъ и добитѣкъ, за отбрана на монаситѣ отъ разбойницитѣ, въздигналъ и единъ укрѣпенъ „пиргъ“ (кула)¹⁾. „Протосевасть“ Хреля въ оградата на Рилския манастирь „въздигналъ пиргъ на 1335 год. въ честь на св. Иванъ Рилски съ голѣмъ трудъ и разноски, като построилъ тамъ и една черква, въ която по-послѣ билъ погребенъ²⁾. Въ владѣннията на Призренскій манастирь се е намиралъ „градъ Вишеградъ“ съ привързанитѣ къмъ него двѣ села Повилско и Врѣбичани. Душанъ подарилъ този „градъ“ на манастиря да му служи за „житница и винница и мѣстохранилница църковнога, мѣсто пирга“³⁾. Очевидно този „градъ“ е трѣбовало да служи не толкова за хранилище на манастирскитѣ имоти и храни, колкото за крѣпостъ и отбрана отъ неприятелски нападения. Споменатитѣ двѣ села — Повилско и Врѣбичани — „изъ горнихъ селъ оу шикъли“ били задължени „да стоѣе оу манастиря на пармоунѣ“, т. е. да държатъ постоянна стража на стѣнитѣ на Вишеградъ.

Освенъ хора и други недвижими имоти, царетѣ сж давали на манастиритѣ и пожертвувания парични или въ земни произведения еднократно или като годишенъ доходъ. Тѣй напр. въ хризовула на влашкия войвода Мирчу, даденъ въ 1399 г. на Стругалскій манастирь, се казва: „и еще що естъ законъ Г дѣи да ловятъ господствоу ми мороуни и то освобождаѣ да естъ манастироу и еще же моу прилагамъ да иматъ оброкъ отъ кѣщѣ господства ми на всѣко лѣто ЕІ кѣбли и В возилници вина“⁴⁾. Въ единъ хризовулъ, даденъ на Призренскій манастирь, Душанъ между другото подарява още слѣдующето: „Приложи царство ми доходѣкъ оу горнемъ пилотѣ що соу давали царствоу ми. . . чѣбре вина този да даю църкви; а оу дольнемъ

1) Пѣтувания по България. К. Иречекъ. Стр. 701.

2) Памят. зак. дѣят. Душана. Стр. 34.

3) Памят. закон. дѣят. Душана. Стр. 113.

4) Влахо-болгарскія грамоты. Ю. Венелинъ. 1840 г. Стр. 19.

нилотъ да даю църкви сто тисоукъ свиле воля сто перперъ. И коукіа оу Скъдръ кою е коупила кралица Елена. . . ЛГ споудли соли свако годище. И що естъ доходъкъ царства ми оу Баръ акростикъ (наемна плата) сто перперъ, този Баранамъ оставихъ, а да даю църкви масло десетъ товаръ, а оу товароу четирнадесетъ стари и да носи арбанаси. И на широкомъ бродоу да се дае църкви четириста споудъ соли свако годище. И отъ Призрена отъ царине да се дае доходъкъ църкви свако годище тисоукъ перперъ¹⁾. Въ единъ хризовулъ, даденъ на Хилендарския манастиръ, Душанъ между другото подарява: „и приложисмо отъ всега добитъка живого що се находитъ оу царства ми десетъкъ свако годище да си оузимаю на Гюргевъ день дѣтний оу новомъ Бръдъ сребра за 4,000 кръстатихъ перперъ. И што естъ билъ доходъкъ царства ми отъ сель църковнихъ сокіе и този даде царство ми църкви хилендарскіе 2,000 кръстатихъ перперъ свако годище“. „Да се даю отъ коуке царства ми на свако годище Р перперъ бенетицъхъ (венециански) и Г гоунъ и Г кожоухъ и Г кланшъ и Г мѣхъ сиреніа и Г сировъ и да си оузима свако лѣто на плочи И споудъ соли. . .“²⁾.

Манастирскитъ и черковнитъ земи сж били напълно подъ властѣта на манастирскитъ и черковнитъ власти и никой отъ държавнитъ чиновници не е могаль да заповѣдва въ тѣхъ. Въ хризовула на царъ Константинъ Асень, даденъ на Вирпинский манастиръ, се заповѣдва на властитъ, никой да не се бърка въ подаренитъ на манастиря имоти: „ни да метаха съ ними, ни севасть, ни прахторъ, ни княжъ, ни кастрофилакъ, ни ватахъ, ни тошпикалъ, ни сжлити, ни свѣзати, ни глобж възжти ни кои доходъкъ“. „Въ сихъ областѣхъ да се не прикасаіетъ никои владѣщи ни инъ никто“. „И да не метаха никои кефалиа и никотори владѣлецъ царства ми ни владѣлци господствоуіжщи по царствоу ми да не има вѣлѣти въ село Рѣчици и ни сжлити, ни свѣзати, ни глобж възжти, ни кои доходъкъ възжти“³⁾. Въ подобенъ смисълъ има нѣколко постановления и въ хризовула на Иоанъ Александра, даденъ на Орѣховский манастиръ: „а отъ всѣхъ болѣръ и работникъ царства ми малыхъ же и великихъ посилаемыхъ по всѣ врѣмена по всеи хорѣ въсприемати дани съдражжти всѣкжя работы царства ми еже сжтъ настоящихъ

1) Памят. зак. дѣят. Душана. Стр. 101, 102.

2) Памят. зак. дѣят. Душана. Стр. 45 и 43.

3) Свѣдѣніа и замѣтки. 81. Стр. 16, 17.

сєвасѣи хоры тож: доуки, капетаны, писци, десѣткаре всѣхъ свинии, овчи, пчелнии, винари же и повари, аподохаторе, крагоуіаре и песѣіаѣи, градаре, побирчїе, изгончїе, отъ сїхъ всѣхъ да не имать власти нїкто испакостити ни нѣчи поставити на сїлѣ въ сїа сєла“. „Да не метасѣжъ з глобамї сєвасѣи, ни прахторї царства мї, разнѣ архимандритѣ да сї вземать въ монастыри що є правїна; такожде и поппове кои сѣ въ людѣхъ монастырскихъ да имъ не пакоститѣ велика цѣрква ни про ппа, ни ексарси, ни инї прочїи“¹⁾. Въ хравовула на Іоанъ Шишманъ, даденъ на Рилскїа монастырь, пакъ се казва: „Да имъ не смѣхъ забавлѣти иже сѣхъ сєвасѣи и прахторї и прижїкюрї и алагаторї, ни сѣдіє, потомъ ни перперакє, ни житаре, ни винаре и десєткаре пчелнии и свинии и овчїи и аподохаторї, ни сї(?) ни строторї, ни сѣнаре, ни митарї, ни крагоуіарж же, ни песаѣи, ни градаре, ни ворничїе и побирчїе и находницї, ни инъ нїкто отъ всѣхъ болѣрѣ и работникѣ царства мї великихъ и малыхъ. . . нїкто отъ таковыхъ да не смѣхъ забавити тѣмъ людємъ св. Отца“. „Такοжде и ещє къ сїмъ нїкто отъ таковыхъ да не смѣхъ насїліємъ влѣсти въ сєла и въ люди того монастырѣ царства мї св. отца, насїліємъ хлѣба взѣхти, ни коурєта оубїгї, ни ногож бѣхма стати на дворѣ ихъ, нѣ всї да отгонїмї бїважъ и да отстоятъ далєчє іавленїємъ сєго златопечатлѣннаго слова царства мї. Такожде и градъ Стобъ никако же да не имать области надъ чєловѣкомъ монастырсїнїмъ, ни надъ стасѣ ихъ, ни до єдиногò власа“²⁾. Сѣщо такїва постановлєнїя сє срѣщатъ и въ грамотитѣ на влашкїтѣ войводи. Въ грамотата на Владѣ войвода отъ 1441 г., дадена на Сїѣгòвскїй монастырь, по-този вѣпросъ сє казва: „И да не смѣхъ позабавитѣ тїази сєла ни сѣдецѣ, ни глобникѣ, ни бирчїи, ни кто отъ болѣрѣ и отъ слугѣ господства мї посилаємыхъ по милостѣхъ и по службахъ господствами“³⁾. Въ друга єдна грамота на сѣщїй гòсподарѣ, дадена на Тисменскїй монастырь, пакъ сє казва: „сєго ради да не смѣхъ бантовати сєла монастырсїни или блати или хотари, или водєница и ловїа или цагани или що лїбо, ни сѣдецѣ, ни глобникѣ, ни бирчїи ни вамєшъ отъ пчєлѣ, ни кѣбларѣ, ни кнєзѣ аѣгїанскї, ни вамєшъ отъ Братїлѣ ни нївъ кто отъ болѣрї гòсподства мї (на друго мѣсто: вели-

1) Свѣдєнїа и замѣтки. 81. Стр. 32, 33.

2) Свѣдєнїа и замѣтки. 81. Стр. 37, 38.

3) Влахоболгарскїа грамоты. Стр. 88.

кихъ и малыхъ) посылаемыхъ по службахъ и работахъ господства ми¹⁾).

Манастирскитѣ и черковнитѣ селяни сж били освобождени почти отъ всячки данъци, които другото население е плащало на царщината или на болѣритѣ. Тѣй въ по-горѣ цитираний хризовулъ на царь Константинъ Асень се изброяватъ нѣкои отъ тия данъци: „А люди кои сж обрѣтажтъ въ градѣ Скопскомъ св. Христова Георгиа Горга. . . да не работаждъ цринж никожд работж; ни да даваждъ викожд приплатж. . . и тжж вражди да сж не взимаждъ на силѣхъ развѣ на истцихъ, ни и то сждомъ. . . приселицж да не плащаждъ метохж св. Гергѣ, ни волоберщинж, ни димнинж“. . . ²⁾ Въ хризовула на царь Иоанъ Александъръ, даденъ на Зографскій манастирь: „іеище же и о пѣздесѣтихъ перперѣхъ еже задѣваахж ради житарства и горнивы и градозиданіа и тжж повѣмъ ошѣицсж и не взимати сж ни до единож чжти. . . ³⁾ Въ хризовула на сжщій царь, даденъ на Орѣховскій манастирь, се изброяватъ повече опростени данъци: „И въсж моу правины ни писати, ни дани възжти, ни комадъ, ни митати, ни десжтъкѣ никакѣвъ, ни хлѣбъ, ни вино, ни мжсо, ни зоби, ни коуржта; ни самѣхъ послати на кожд либо работж царства ми, ни имъ конь енгарежати, ни волове, ни ослжте, ни подводж възжти, ни ино что испакости тѣмъ людемъ“. . . ⁴⁾ Въ хризовула на Иванъ Шишманъ, даденъ на Рилскій манастирь, пакъ се изброяватъ подобни опрощаванія: „да не смѣетъ позабавити ни на нивіихъ иже имати на поли и иже въ горахъ, ни человекъа его послати на работж; ни работники ихъ, ни имъ зевгари енгарежати, то ни конь, ни скотинж. Аще кто начнетъ отъ людеи манастирскихъ ходити съ коупіж з добиткомъ своимъ по въси държавѣ и области царства моего, да коупоуваждъ и да продаваждъ свободно и ничинимъ забавленіемъ. . . а да имъ се не възимаждъ коумеркъ ни діовато, то ни инс нищо“⁵⁾. Въ хризовула на влашкия войвода Мирчу, даденъ на Стругалскій манастирь, се опрощаватъ слѣдующіѣ данъци и ангари: „село Поулковци освобождатъ го господство ми да естѣ на охабж, почіавше отъ овчіею вама, отъ сви-

1) Влахоболгар. грамоты. Стр. 91.

2) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 16.

3) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 27.

4) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 32, 33.

5) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 33.

ніего вама, отъ пчеларства, отъ къбларства, отъ винарства, отъ глобж, отъ повозж, отъ подводж, рѣкше и отъ маліихъ службахъ и даждахъ даже и до великихъ и отъ тѣхъ всѣхъ да естъ на охабж томузи монастирю¹⁾. Въ хризовула на схция, даденъ на Тисменский манастирь, се говори за селянитѣ, подчинени и подарени на манастиря: „и да сте въ послушаніе отъ всѣхъ службахъ и даждахъ и отъ посадж и отъ къбли охабни и отъ кошници охабни. . . а нѣ кто аще вы възлѣжете нѣкако си да сж не оувѣрите“. . .²⁾ Въ сѣрбскитѣ хризовули на Душана манастирскитѣ селяни не плащатъ и не исплъняватъ: „ни градовиданіе, ни градоблюденіе, ни села, ни жетве, ни врѣшеніа, ни приселище и котла да имъ несть и номистра и планиниотикъ. Ни плетве, ни жетве. „Освободи св. царство ми ихъ отъ всѣхъ работъ великихъ и малыхъ: и отъ писа и отъ позова и отъ приселище и отъ наметкъ и приплате и поклона царскаго и отъ града и отъ провода поклисаръ и отъ глобе и поданка и травнине; отъ псаръ и герокаръ и всакого поноса господскаго и отъ *сокіа* и димнине и перперакіа и десетка житнога и виннога и всакого десетка живно и намѣтка свинскаго и овчега и войске и оравіа и копаніа и всакого нападанія работнега и просто рѣкше отъ всѣхъ работъ великихъ и малыхъ“. Споменуватъ се още: яслине перпере и покровце; „и отъ соколаръ и псаръ“; „и отъ винограда и сенокше“. „И на всѣхъ трѣговѣхъ царства ми да се не оузима църковнимъ людемъ царина тѣкмо една църковъ Богородица Хгетовска (да оузима). . . и да не естъ сеи зи църкве войске, ни оравіа, ни екзарха, ни поданка коего ли бо“³⁾.

Всичкитѣ горѣизброени данъци и ангарии, отъ които се отказвала държавната властъ, се прибирали и отивали въ полза на манастиритѣ и черквитѣ. Обаче манастирскитѣ и черковнитѣ имоти не сж били съвършено свободни отъ всѣкакви задълженія къмъ държавата. Тѣй напр. въ сѣрбскитѣ хризовули рѣдко кога черковнитѣ селяни се освобождаватъ отъ плащаніето на данъка „сокъ“, който почти всѣкога се събира въ полза на царщината. Въ други случаи царетѣ си запазватъ и повече права; така селянитѣ на Призренский манастирь се освобождаватъ отъ всички работи, „развѣ виданіа и бѣдбе днь и лѣха винограда“.

1) Влахоболгар. грамоты. Стр. 19.

2) Влахоболгар. грамоты. Стр. 27.

3) Памятн. зак. дѣят. Душана. Стр. 42, 47, 109.

Въ хризовула на Душана, даденъ на тетовската черква Св. Богородица, черковнитѣ селяни се освобождаватъ отъ всичкитѣ данѣци и задължения, освенъ „тѣкмо повобъ“, когато пжтува царя „отъ коегажде села църковногъ крива една и три оглови и псатюу или вечера или обѣдъ кѣди га време прижоне“. Когато пжтувалъ царя, селянитѣ на Призренский манастирь сж били длѣжни да му даватъ коне и коля за прѣнасяние до границата на окржга и, освенъ това, „криноу преводноу едноу и соли два динара на іасли и огловъ“. Сжщо отъ манастирскитѣ имоти се плаща извѣстенъ данѣкъ на патриарха или митрополита¹⁾. Погорѣ цитирахме едно мѣсто отъ хризовула на царь Иоанъ Александра, даденъ на Орѣховский манастирь, гдѣто се казва, че, никой нѣма право да се бърка въ манастирскитѣ имоти, „развѣ архимандритъ да си взематъ въ манастири що е правина“²⁾. Въ хризовула на Душана, даденъ на Призренский манастирь, се казва, че, ако на манастирский празникъ 8 Ноемврий (Архангеловъ день) доде въ манастиря митрополитѣтъ, той получава 12 перпера или единъ жребецъ. Сжщо при всѣко посѣщение на патриарха, или при всѣко негово идване да ржкоположи игумена на манастиря дава му се единъ конъ.

Манастиритѣ и черквата иматъ привилегията на сждѣ и събирание всѣкакви глоби отъ манастирскитѣ и черковнитѣ земи и селяни. Въ хризовула на царь Константинъ Асеня даденъ на Вириньский манастирь, е казано: „о всакомъ длѣгоу да сждитъ игуменъ настоящий и съ игуменовѣмъ отрокомъ да се вѣзема всеки длѣгъ. . . вражда и разбой и конскж краждж, да си вземетъ църква на своихъ си людѣхъ“³⁾. Въ хризовула на Иоанъ Александра, даденъ на Ореховский манастирь: „и глоби какови ли бо сж оустрожѣ въ тѣхъ людѣхъ монастырскихъ малы же и голѣми или фоулъ или распоустъ или разбой или конски татъ или прѣчжжж глобы. . . да си взиматъ въ монастырѣ що е правина“⁴⁾. Въ хризовула на Иоанъ Шишманъ, даденъ на Рилский манастирь: „И още же къ сиймъ аще каковаа рикось дѣтесж въ области монастырской, той монастырь царства ми вѣсе съ ис-

1) Памяти. закон. дѣят. Душана. Стр. 47, 56, 109.

2) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 33. „Развѣ да имажѣтъ всѣмъ власть съ всѣми своими правилами . . . и настоящи архимандритъ . . . винограды въ Драчовѣ. . . .“

3) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 19.

4) Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 33.

правленіемъ да възимать“. По сжщій въпросъ даватъ нѣкои подробности и хризовулѣ на Душана; така въ хризовула, даденъ на Лѣсновскій манастирь, се опрѣдѣля: „и о соудѣ що се не може разсудитъ предъ епископомъ да гредѣ предъ царство ми, а инде вигдѣ же да имъ не боудѣ соуда; и вражда ако се слоучи въ метохіи да ю оузима църковъ, а инъ никто такожде и всака глоба да ієсть църковна“; въ хризовула, даденъ на Хилендарскій манастирь: „и никто да не соудѣ метохіе хилиндарскої ни за единъ соудъ, ни за землю, ни за враждоу, нъ да соудѣ старци коихъ посла свѣти манастири и соудіе коихъ они поставѣ . . .“; въ хризовула, даденъ на тетовската църква: „и що се оучини вражда меѓу църковними людми да оузима църковъ такожде и дѣвичъ разбой. . . и що се пре църковни людіе на двороу кральства ми или предъ иными властми или роука или е послуохъ или е глоба коіа любо да оузима вѣсе църква, рѣкше игумень . . .“^{*)}.

Колкото се отнася до работата и задълженията на зависимитѣ манастирски селяни, по този въпросъ намираме нѣкои данни само въ сърбскитѣ източници; обаче нѣма съмнѣние, че сжщо такива или приблизително такива щѣха да бждатъ отбелѣзани тия задължения и въ българскитѣ хризовули, ако и тука имаше случай, да се говори за тѣхъ. Въ единъ сърбски хризовулъ на Душана, даденъ на Хилендарскій манастирь въ 1342 г., се говори за задълженията на зависимитѣ селяни изобщо: „и елико се находе людіе оу църкви те да слушаю игумена съ всакииъ страхомъ кралевства ми, како и всакога господара о вѣхъ работахъ, що кому заповедуе не тѣкмо о работахъ, но и въ всакомъ исправленіи църковнемъ“. Въ другъ хризовулъ отъ сжщій, даденъ на сжщій манастирь въ 1354 г., се опрѣдѣля по-точно положението на селянитѣ живущи въ Хилендарскитѣ метоси: „и законъ метохіи хилиндарскої да работи сваки кои е отдѣленъ 2 дни оу недѣліе и два дни оравіа есени и днь протѣію и днь сѣна и винограда же и що пооре и покоси все да съврѣстоуе и съврши и оусипе и да имъ не ни едне работѣ кефалине. . .“. Нѣкои отъ тия села сж имали по-специални задължения: „село Горожоупи, село Милища, село Плонски и тази три села да донесе на годище К товаръ соли отъ Зете светому Николаіе. И вино тази села да донесе отъ Пилота, вино оу Доброущоу

^{*)} Свѣденія и замѣтки. 81. Стр. 38.

и да ороу 6 дни оу годище, 3 дни есени и 3 пролѣтни“. По сѣщій въпросъ срѣщаме още по-голѣми подробности въ хризовула, даденъ на Призренский манастирь, гдѣто се обяснява, че манастирскитѣ селяни работятъ два дѣня въ недѣлята, каквато работа имъ укаже игумена, и освенъ това работятъ всѣкаква манастирска работа, като напр. орятъ, събиратъ хранитѣ, косятъ сѣно, копаятъ лозята. Всѣка стась (стопанство) дава по една агнешка кожа (игуменуу испорькъ) и по 30 снопчета ленъ; плащатъ на попа (бирь духовна) по „лоукна“ жито или по два динара отъ „одъръ“; за праздничитѣ донасятъ въ манастиря дърва и свѣщи, особено когато гостува тамъ царя или патриарха. Освенъ това, планинскитѣ села трѣба да пазятъ на опрѣдѣлени мѣста стража. Албанцитѣ се подчинявали на сѣщій законъ; само „духовната бирь“ у тѣхъ е била по-малка, а именно тѣ сж били длѣжни да плащатъ „отъ одра“ само единъ динаръ, а не два; или половина „лоукно“ жито, на мѣсто цѣло лукно. Зависимитѣ отъ манастиря власи, освенъ дѣто сж били длѣжни да даватъ отъ приплода на добитѣка си — по двѣ овци отъ 50 и по единъ конь отъ стойностъ 30 перпера, но сж били още длѣжни да даватъ овчи кожи, прѣдмѣти отъ своитѣ издѣлия, като обуца и др., а тѣй сжщо да испѣлняватъ разни работи по заповѣдь на игумена, напр. да возатъ соль, хлѣбъ, разни други тяжести, да косятъ сѣно за манастирскитѣ коне, да строятъ и поправятъ разни здания¹⁾. Болѣритѣ-властели, приписани къмъ Призренския манастирь, сжщо били длѣжни да испѣлняватъ нѣкои работи: „И властели кои се обретаю оу църкви да ороу всакога жита бѣдѣбоу и що изоре да завлачи и сѣна да коси днь и стѣжи и посятъ (лѣха) винограда и поутъ съ игуменомъ“²⁾. Нѣма съмнѣние, че всички тия работи се извършвали отъ селянитѣ, които сж живѣяли на болѣрскитѣ земи. По причина на разни мѣстни условия всичкитѣ села не сж могли да испѣлняватъ еднакви служби; въ такива случаи самъ царя е земалъ въ внимание мѣстнитѣ условия и правѣлъ съотвѣтствующи измѣнения въ издаденитѣ хризовули. Тѣй напр. Серский митрополитъ Иаковъ, първий игуменъ на Призренский манастирь, изложилъ на царя, че въ селото Сеняни има много лозя, но малко хора и малко друга земя; вслѣдствие на това Душанъ „оучини сеняномъ за-

1) Памятники закон. дѣят. Душана. Стр. 50, 54, 104, 105.

2) Памятн. закон. дѣят. Душана. Стр. 106.

конѣ: да онеи виноградъ сами граде и теже, а да имъ не оузимаю лѣна, ни іагнетинѣ, ни коудра, ни да имъ естъ далнега поутѣ; да оуоузи землю кои естъ била оувета църкви и нихъ тоузи землю да си полѣле и да си ю имаю, а да ороу църкви на бранище на стлѣпѣхъ църковнихъ що имъ естъ законъ три дѣни есени заманицомъ (разноврѣменно) и три дѣни према лѣтине и бѣдѣбоу и три дѣни сѣна да косе на бранище заманицомъ, а иному да ихъ не женоу на сено, ни на ораніи и все да свѣрстоую, како имъ вели игоумень, а инѣ работѣ да имъ нѣсть“. Така сѣщо власитѣ отъ Броганіе, които до тогава сѣ пасли манастирскитѣ овци: „ине работе оу жоупоу да имъ нѣ, а да ороу църкви и сено косе дома, а да имъ се дае мѣсечина за овце и травнина да имъ се не оузима и іагнетина да имъ се не оузима“. Власитѣ отъ Добрушница да пасѣтъ кобилитѣ на манастиря „и да имъ се дае белѣтъ на Дмитровъ дѣнь на два жребѣца воліа (отѣ стойность) десетѣ перперѣ и мѣсечина и гоуни и клашніе, а да даваю иному доходѣкъ іако и дроуги власи“¹⁾.

Празнитѣ манастирски земи или бивали заселявани сѣ дошли и докарани отъ други мѣста зависими селяни, или се отдавали подѣ наемъ или ползуваніе на свои и ближни хора. Душанъ, като подарява на черквата Св.-Богородица, издигната отъ „дѣакъ Драгой“, извѣстна часть земи, дава ѣ право „селити свободни люди къ църкви“ (свободни, т. е. независими отъ другъ нѣкой владѣтель), които трѣба да работѣтъ само на черквата²⁾. Въ Душановитѣ хривовули по нѣкадѣ изрично се забранява на частни лица да нарушаватъ правата на манастиря и за нарушенията се прѣдвиждатъ изрични наказания; напр., като се запазва неприкосновенността на призренскитѣ манастирски имоти-земи, казва се: „никто да не постави млина на църковной земли, кто ли га постави да плати петѣ сотѣ перперѣ и млинъ да моу се оузме“. „И на сіе забѣле кто оуждене пасти по игоуменовоу реченію всакъ да дае травниноу како іесть законъ; кто ли оуждене посилиемъ — да плати цароу Т перперѣ и църкви доходѣкъ по закону“³⁾. Въ елинъ хривовулъ на сѣщій, даденъ на Хилендарский манастирь, се казва: „И даде царство ми планиноу Коритникъ сѣ всѣми мегіами и пра-

1) Памятники закон. дѣят. Душана. Стр. 106, 107.

2) Памятники закон. дѣят. Душана. Стр. 119.

3) Памят. закон. дѣят. Душана. Стр. 107, 108.

винами. И да не метаха никто мзды планины, ни данька не даюче, тъкмо манастирь; а коли кто начне пасти по воли манастирской, да плати и църкви отъ сто кобилъ — кобилуо и отъ сто овецъ — овцоу и отъ сто говедъ — говедо; кто ли начнетъ силомъ пасти, да плати господароу настоещемоу петъ сотъ перперъ или петъ сотъ овновы^{*)}. Въ другъ хризовулъ, даденъ на Хилендарский манастирь, се расправя, че старцитѣ на манастиря се оплакали на Душана, какво „сѣоусѣлы сѣранници и конюси наврѣхъ забѣла църковнога, на Понорѣцоу и на Кроушчици гдѣ пасоу манастирске овце и кобиле“. Тогава, се казва въ хризовула, „посла царство ми соудию парабѣка да имъ освободи отъ станникъ и отъ конюхъ забѣлъ църковни Понорѣць и Кроушчицоу и Лабикіево да нагю отъ Ораховца 12 старецъ добрыхъ чловѣкъ, коуде іе мегіа Понорѣцоу и Кроушчицы и Лабикіевоу да отешоу коуде пише хризовоулъ прародителя царства ми свѣтого краля, да не пасе ти забелъ никоѣ властелинъ, ни влахъ, ни арбанасинъ. Кто ли се нагю. . . пасти посилиемъ всаки настоіештиѣ кефалиа да оузмеѣ на немъ Т овновъ за то. . .“.

Х

СЕЛСКИ СТОПАНСТВА.

Въ византийскитѣ, бѣлгарскитѣ и сѣрбскитѣ источники често се срѣщатъ терминитѣ *зевгаръ* и *стаѣ*, при това не всѣкогашъ въ едно и сѣщо значение. Така напр. въ хризовула на Иоанъ Александъръ, даденъ на Орѣховский манастирь, се казва: „ни зевгаре енгареусати“. Въ Хилендарската описна книга се казва, че отдѣлнитѣ стопанства иматъ „зевгари“. Въ цитиранитѣ случаи зевгаръ означава „чифтъ волове“. Но термина зевгаръ се употрѣбява и въ другъ, прѣвосенъ смисълъ на думата, когато обикновенно означава една частъ земя. Така напр. въ источницитѣ често срѣщаме такива изражения: „земя въ четири зевгари“, „поле въ сто зевгари“, „два зевгаря земя“, „парици съ тѣхната земя въ 12 зевгари“ и пр. Въ всички

^{*)} Памятники закон. дѣят. Душана. Стр. 50.

тия случаи „зевгарь“ означава една частъ земя¹⁾. Въ послѣдния смисълъ често думата зевгарь се замѣнява съ думата „стась“: „или сѣтъ нивіа, или виногради, или сенокоси, или жрънки. . . или ~~иниѣ~~ *какови ли бо сѣтъ стаси* и прилежаніа. . .“; „и гдѣ се находѣтъ селища или сенокоси или жрънки или мѣста жрънчанаа или ловища или винограда или ниви *или стаси какови ли бо* иже сѣтъ тѣхъ селищъ и тѣхъ людіа“²⁾. Въ другъ прѣносенъ смисълъ се употрѣбаватъ терминитѣ „зевгарь“ и „стась“, когато служатъ за означаваніе на едно селско стопанство, на една селска економическа и данъчна единица; въ това послѣдното значеніе се употрѣбява и термина „дворъ“ или „дворище“³⁾; който и до сега се пази на всѣкъдѣ въ България. За по-добро обясненіе на работата слѣдва да се спремъ върху разгледаніето на съответствующитѣ източници.

Царь Мануилъ Палеологъ въ 1407 г. заповѣдалъ, да отдѣлятъ на острова Лемносъ три зевгаря земя за Атонскій манастиръ Русикъ. Чиновницитѣ отишли на мѣстото—казва се въ съставеніи за това протоколъ — и, като не могли да намѣратъ толкова земя отъ добро качество на едно мѣсто, рѣшили да я опрѣдѣлятъ на части, гдѣ колкото намѣратъ. За това, на една страна опрѣдѣлили три модия, на друга—петъ, на трета—12 и тѣй нататъкъ. По-нататъкъ опрѣдѣлили една частъ отъ 40 модия. Сетѣй земята се оказала неудобна за обработване—единъ каменистъ склонъ; тя не била измѣрена, а добавена изцѣло къмъ три-тъ зевгаря, като мѣсто за пасище. Въ заключителната частъ на протокола се изброяватъ 748 модия, когато въ сжщностъ отъ отдѣлнитѣ измѣрени части се набиратъ двойно повече модии, и то безъ каменистата неизмѣрена частъ⁴⁾. Тука на първъ погледъ се вижда необяснимо, защо два модия се смѣтатъ за единъ и още отгорѣ се притуря едно пасище. Обясненіе на това ще търсимъ по-надолу, а сега ще констатираме само факта, че само по числото на модии-тъ не може да се сѣди за размѣра на зевгаря. Въ 1234 г. царь Иоанъ Дука Ватаци заповѣдалъ на

1) Паматники закон. дѣят. Душана. Флоринскіи. Стр. 53.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды писцовыхъ книгъ въ Византии. О. Успенскіи. Стр. 11—12. — „Купи си зевгаръ волови, поори равни дворови“. Нар. пѣс. въ Велесъ.

3) Свѣденія и замѣтки. 81. Грамота Иоана Александра отъ 1348 г. Стр. 32. — Грамота Иоана Шиммана отъ 1379 г. Стр. 37.

4) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды писцовыхъ книгъ. Стр. 13.

войводата на Тракасийската тема да се распорѣди за да се дадатъ на Лемвотийскій манастиръ отъ държавната земя на село Кукулъ шесть зевгаря по „прѣцѣнката на най-добритѣ хора“ и стопани въ с. Кукулъ. Протокола по отвѣжданieto на тая земя, съставенъ отъ надлежния чиновникъ, гласи: „Отидохъ на мѣстото, повикахъ най-добритѣ стопани на с. Кукулъ и на с. Палата и всички заедно прѣгледахме държавната земя, границитѣ на която сж. . . Оцѣнена е тази земя въ шесть зевгаря, като се смѣтатъ петъ зевгаря ниви, единъ зевгаръ пасище и ливади, а всичко, както е казано, шесть зевгаря“¹⁾. Отъ този актъ разбираме, че измѣрванието на пространството и опрѣдѣленото число модии не е единственъ и сжщественъ признакъ на зевгаря; че, за да се признае една часть земя за единъ зевгаръ, е имало нужда да се опрѣдѣли и качеството на земята, за което е имало нужда да се земе мнѣнието на околнитѣ вѣщи люди и добри стопани. Въ приведения случай едно пространство земя отъ неизвѣстно количество модии се квалифицира отъ вѣщитѣ люди за петъ зевгаря, т. е. за петъ стопански и економически единици. А пѣкъ необходимитѣ за тия стопанства пасище и ливади се опрѣдѣлятъ за единъ зевгаръ, който би трѣбало да заключава въ себе си много повече модии, отъ колкото модиитѣ на единъ зевгаръ ниви. Отъ тука слѣдва да заключимъ, че термина зевгаръ не означава едно пространство земя отъ извѣстна мѣрка, а една економическа и данъчна единица. При опрѣдѣляние размѣра на зевгаря се зема въ внимание и качеството, производителността на земята.

Въ 1332 г. царь Андроникъ Палеологъ подарилъ една часть земя на Стогейската епископия въ Тесалия; въ хризовула за това подаряване е казано: „тъй като боголюбивната епископия и клирицитѣ заявиха, че иматъ отъ прѣдишнитѣ царе два хризовула, съ които имъ сж подарени въ с. Кобелче парици съ тѣхни 19 зевгаря и други хиляда модия, и че епископията владѣе и държи тия парици съ земята имъ въ 19 зевгаря и съ всичкото означено въ описа. . . то ний намѣрихме за добръ да потвърдимъ тия права на епископията“²⁾. Тукъ, въ този хризовулъ ний забелѣзваме още една особенна черта въ поватието зевгаръ: отначало се говори за „парици съ тѣхни 19 зевга-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды писецовыхъ книгъ. Стр. 14.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды писецовыхъ книгъ. Стр. 15, 16.

ря“, а по-надолу за „парици съ земята имъ въ 19 зевгаря“. Въ първия случай зевгаръ значи нѣщо повече отъ една частъ земя, — едно понятие, което въ правно отношение се приравнява съ парика. А това е стопанството на селянина-парикъ. Така щото подъ „парици съ тѣхнитѣ 19 зевгаря“ се разбира „парици съ тѣхнитѣ 19 стопанства“, 19 селски кжщи. Въ сжщий хризовулъ, освенъ за 19 зевгаря, се говори и за друга земя отъ хиляда модия; а това значи, че 19-тѣ кжщи и стопанства, освенъ своитѣ 19 зевгаря ниви, иматъ и друга земя, която вѣроятно имъ служи за общо пашце. Разликата между понятията зевгаръ — частъ земя, и зевгаръ — селско стопанство, се забелѣзва и въ другитѣ источници. Когато зевгаръ означава „частъ земя“, често на мѣсто зевгаръ се употребява термина „зевгаратъ“. Но „зевгаратъ“ има и друго по-широко значение; тѣй напр. казва се, че жителитѣ на едно село трѣба да се подведатъ въ зевгаратно или войдатно състояние, а това значи, цѣлото село да се раздѣли и опише на малки економически или данъчни единици, на отдѣлни стопанства, отъ разни величини. При подвеждане на селянитѣ въ зевгаратно състояние, зема се въ внимание количеството на животнитѣ, размѣра на земята и въобще имотното състояние на всѣки селянинъ; така щото единъ зевгаратъ по-точно значи една частъ земя, заета отъ единъ селянинъ, който плаща известни данъци и има известни задължения*). Слѣдователно въ послѣдния смисълъ думата зевгаратъ (а по нѣкогашъ и зевгаръ) получава особено техническо значение и заключава въ себе си съвкупностъ на понятията, които образуватъ селското или данъчното стопанство. Въ такъвъ смисълъ напр. е употребено изражението „да даю на зевгаръ по четири кобла жита“, гдѣто зевгаръ не значи нищо друго, освенъ едно селско стопанство. Въ сжщо такова значение се употребяватъ и думитѣ „парическа стась“ отъ другитѣ прѣимушественно славянски источници.

Значението на термина „зевгаръ“ въ смисълъ „селско стопанство“ по-добрѣ испжква въ Лампсакската описна книга. Тука на мѣсто да се опишатъ всичкитѣ селски стопанства, съ имената на стопанитѣ, съ числото на лицата въ семейството; на мѣсто да се опише економическото състояние на всѣки селянинъ, да се изчислятъ подробно имотитѣ му, ний виждаме само едни общи указания за числото на обложенитѣ съ да-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды писъцовыхъ книгъ. Стр 17.

нѣкъ селски стопанства. Тѣй напр. казва се: 21 зевгарата плащатъ 208 перпера; 52 войдата сж обложени съ 251 перпера. Тука термина „зевгаратъ“ не може да се разбира нито въ смисълъ „чифтъ волове“, нито като „часть земя“; той означава именно селско стопанство или парическа стасъ. Въ този документъ разнитѣ стопанства сж подведени подъ зевгаратно или войдатно състояние въ зависимостъ отъ тѣхната икономическа или платежна сила. Тука, освенъ това, нарѣдъ съ зевгаратнитѣ и войдатнитѣ земи се говори и за друга една *пасбищна* земя, която принадлежи на всичкитѣ селски стопанства. Слѣдователно въ понятието зевгаръ влизатъ не само кжщата съ двора и разнитѣ земледѣлчески принадлежности, но и разнитѣ права на стопанството, напр. правата му върху общата общинска земя, служаща за пасище. Но селскитѣ стопанства, освенъ права, сж имали и задължения; въ сжщата описна книга се говори, че всѣки зевгаратъ изпълнява и извѣстни ангарии, при това зевгаратъ се употребява направо въ смисълъ на селянинъ или парикъ. „Относително ангариитѣ на зевгаратитѣ и войдатитѣ ний (т. е. описателитѣ) намѣрихме слѣдующето: тѣ обявиха подъ клѣтва, че въ грѣцко врѣме (господство) плащали за седемъ ангарии отъ всѣкиго“. Тукъ зевгаратитѣ и войдатитѣ даватъ клѣтва и изпълняватъ ангарии, слѣдователно подъ тия термини се разбиратъ самитѣ селяни, които прѣдставляватъ разнитѣ стопанства и които иматъ извѣстни задължения¹⁾. И така, термина „зевгаръ“ или „зевгаратъ“ прѣдставлява отъ себе си едно сложно понятие и съдържа повече признаци. Това е една икономическа и данъчна единица, която съдържа въ себе си стопанана на кжщата, кжщата съ двора, пасището, всичкитѣ селско-стопански принадлежности, всичкитѣ права и задължения на селския стопанинъ или на стопанството; съ една дума — това е една „стасъ“, която на едно мѣсто доста точно се опрѣдѣля съ тия думи: „стѣжъ дръгова съ нивиѣма, съ виногради, с' млины, с' ливждами, с' всѣми правинами“²⁾.

Най-добъръ материалъ за организацията и съдържанието на зевгаря или „парическата стасъ“ дава Хилендарскій описъ, тѣй като въ него се исчисляватъ подробно всичкитѣ елементи, които влизатъ въ понятието „селско стопанство“ и които образуватъ

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды пис. Кн. Стр. 18, 19.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды пис. Кн. Стр. 6.

данъчната единица „стасъ“ или „зевгаръ“. По този документъ селското стопанство или парическата стасъ прѣди всичко се състои отъ семейството на стопанина, т. е. отъ лицата, които обработватъ земята на стопанството, или се занимаватъ съ разни занаяти; на второ мѣсто идатъ разнитѣ движими и недвижими имоти на стопанството; сетнѣ различнитѣ права. А именно, въ Хилендарский описъ при описванието на стопанствата се отговаря на слѣдующитѣ въпроси: 1) името на стопанина и другитѣ лица въ семейството; 2) едрия добитѣкъ: волове, крави, коне и магарета; 3) дребния добитѣкъ: свини, овце и др.; 4) овощни дървета; 5) кошари пчели; 6) градини и лозя; и 7) нивя и земята „особъ парическихъ стасей“. По Хилендарский описъ личный съставъ на семейството обикновено се състои отъ стопанина на къщата, жена му и дѣцата му. За глава на семейството се смята и вдовицата даже и тогава, когато има да живѣятъ при нея въ едно стопанство жененъ синъ, зетъ или братъ. По нѣкога при името на стопанина се отбелѣзва и занятието му: ковачъ, мливаръ, швецъ, виноградаръ и др. под.; срѣщатъ се указания на произхождението, напр. българинъ, албанецъ и др. Въ числото на стопанитѣ се споменуватъ и духовни лица: попъ, попадия вдовица. Въ стопанството по нѣкогашъ влизатъ и роднинитѣ на стопанина, които живѣятъ заедно съ него въ една къща: майка, внуци, зетове, снахи, братя съ семействата имъ, „свѣденикъ и свѣденица“; съ една дума — всички лица, които образуватъ една българска „рода“ или „задруга“. Забелѣзва се сжщо голѣма свобода въ раздѣлата на семействата и въ подраздѣлението на малки стаси; женения синъ напр. по нѣкогашъ живѣе при баща си, а по нѣкогашъ е отдѣленъ; въ последния случай той е записанъ, като отдѣленъ стопанинъ. Къмъ новообразуваната стасъ по нѣкогашъ се присѣдиняватъ братяга, сестритѣ и зетовѣ на отдѣления; отдѣленитѣ семейства се отбелѣзватъ отъ гдѣ сж отдѣлени, тѣй напр. казва се синъ на еди-кого-си, братъ, другъ братъ на сжщия и пр. Имущественния съставъ на стопанството по Хилендарский описъ се рисува съ рѣдка пълнота. По този описъ може нагледно да се опрѣдѣли, кои сж били источниците за прѣхрана и за плащане данъцитѣ на всѣки селянинъ. Главния имотъ на селското стопанство се състои отъ нивитѣ му, градината, лозята, а сжщо и отъ домашнитѣ му животни. Размѣра на земята въ разнитѣ стаси е различенъ: по нѣкогашъ се намалява на половина и на една четвъртина отъ нормалната стасъ; даже

има селяни, които нѣматъ никакъ земя. По Хилендарския описъ най-големата частъ земя въ едно стопанство е отъ 125 кобла, но такава стасъ има само една. Други десетъ стаси иматъ по 100 кобла, нѣкои иматъ по 70, а много други по 50 кобла. Има стаси по 25 и даже по 13 кобла. Отъ 127 стаси само 42 иматъ ниви; останалитѣ 85 нѣматъ никакъ ниви, а само къща съ дворъ. Всѣко село по Хилендарския описъ, освенъ земята, подраздѣлена на стаси, има още по едно голѣмо землище, което, ако и да е манастирско, намира се въ общо ползувание на жителитѣ отъ цѣлото село. Тѣй напр. селото Градецъ има раздѣлена на стаси земя 2,160 кобла, а нераздѣлена въ общо владѣние 8,000 кобла; селото Музени има раздѣлена на стаси земя 300 кобла, а нераздѣлена 2,400 кобла; селото Лужица въ стаси има 230 кобла, а въ общо владѣние 2,000 кобла¹⁾. Тази земя „особѣ парическихъ стасей“ е служила за двѣ цѣли. Една частъ отъ нея била опрѣдѣлена за пасище на цѣлото село, а сжщо и за ливади; за нея, разбира се, селянитѣ плащали на манастиря или наемна плата, или извѣстенъ данѣкъ отъ животнитѣ; другата се е давала за обработване на сжщитѣ селяни, или на лица дошли отъ другагѣ, но не вече на отдѣлни стаси, а на по-малки парчета, — на ниви, отъ които обикновено или се плащало *десѣтъкъ*, или се зимало частъ отъ произведението. Отъ общата земя сж зимали за обработване главно ония селяни, които не сж имали никакъ свои стаси и се съставлявали особенъ разрѣдъ селяни, тѣй нарѣченитѣ десетинници или *мортити* (морта-десѣтъкъ.) Но, освенъ това, и ония селяни, които сж имали свои стаси, не се удовлетворявали само съ тѣхъ, а зимали за обработване и отъ общата селска земя, или отъ стаситѣ на своитѣ съселяни. Когато единъ селянинъ зималъ за обработване частъ отъ общата земя, плащалъ за нея, както казахме по-горѣ, *десѣтъкъ*, а когато обработвалъ нивитѣ на своитѣ съселяни, зималъ ги на *исполища*²⁾. Въ последния случай

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды пис. Кн. Стр. 19—23.

2) Безобразовъ. Приложение къ Историі Византии Герцберга. Стр. 617. — Сжщо Ж. М. Н. Пр. Кн. 200. 1878. Законодательство иконоборцевъ. В. Василевски. Стр. 100, особенно за „мортата“ или „десетинната“. Той привежда паралели отъ Устава на Ярослава: „Десетина нивы, сѣявшему деветъ сноповъ, а имеющему землю десятый снопокъ, аще ли кто инако раздѣлитъ, Богомъ проклятъ будетъ“, и отъ *Nomov Gueorguikow*: частъ мортата — деветъ сноповъ, частъ землевладѣльца одинъ снопокъ и т. н. — Мортититѣ въ турско врѣме се запазили подъ названieto исполджи. Иречекъ. Пътувания по България.

условията на наемането очевидно сж били по-тѣжки, обаче вслѣдствие на равни мѣстни условия селянитѣ често прѣдпочитали да зиматъ нивитѣ на своитѣ съсѣди на исполица, отъ колкото да плащатъ само десѣтъкъ за една селска земя, много по-отдалечена или по-малко плодородна.

По-горѣ видѣхме, че зевгаритѣ или стаситѣ се състоятъ отъ земейства съ различна голѣмина и отъ имотни принадлежности отъ различна стойность. Отъ това като че ли слѣдва да се заключи, че стаситѣ или зевгаритѣ не сж били всѣкогашъ отъ една и сжща величина, а сж били по-малки или по-голѣми. Но стаситѣ съ различно съдържание могатъ да иматъ приблизително еднаква стойность. За имотното значение на стаситѣ бихме могли да си съставимъ по-ясно понятие, ако да можехме да имъ опрѣдѣлимъ стойността; а стойността имъ най-добрѣ може да се опрѣдѣли по данъка, който се плаща отъ тѣхъ. Тѣй напр. по Хилендарския описъ стась, която има 125 кобла земя, плаща данъкъ петъ перпера; сжщия данъкъ плащатъ двѣ стаси, които иматъ по сто кобла. Отъ другитѣ стаси, които иматъ по еднакво число кобли, петъ плащатъ по четири перпера и четири по три. Стаситѣ съ 70 кобла плащатъ по два и половина перпера. Стаситѣ съ по 50 кобла не плащатъ всички еднакъвъ данъкъ; едната напр. плаща три перпера, т. е. толкова, колкото плащатъ стаситѣ съ земя повече отъ 70 кобла; а другитѣ по два и половина, по два и даже по единъ перперъ. Стаситѣ отъ 25 и 13 кобла плащатъ по два перпера. Любопитно е, че стаситѣ, които нѣматъ никакъ земя, а само къща съ дворъ, едни плащатъ единъ и половина перперъ, а други по два перпера, т. е. по толкова, колкото плащатъ и стаситѣ съ по 50 кобла. Отъ тия данни дохождаме до заключение, че, при облаганieto на стаситѣ съ данъкъ, зиматъ се въ внимание не само числото на коблитъ земя, но и други данни. А тия данни сж слѣдующитѣ: стойността и производителността на лозята, градинитѣ, работнитѣ рѣце и количеството на добитъка. Ако една стась напр. нѣма ниви, то тя навѣрно ще има или по-голѣмо лозе, или повече добитъкъ. За примѣръ да сравнимъ два рѣда отъ Хилендарския описъ: „Янъ има Кана и дъщеря Зоя, зетъ Иванъ, внуци Иванъ, Димитъръ и сестри Ксения и Мария, зевгаръ (чифтъ волове) три говѣди, 15 овци, 4 свини, лозе отъ $3\frac{1}{2}$ кобла и друго лозе отъ $1\frac{1}{2}$ кобла — данъ два перпера“. „Георги има Ирина и синъ Иванъ, зевгаръ и двѣ говѣди, лозе и прикіа половина кобла, земя 50

кобла — данъ два перпера“. Тука имаме двѣ стаси различни по съдържание, но които плащатъ еднакъвъ данѣкъ — по два перпера. Въ едната стасъ има 50 кобла ниви и половина коблъ лове; въ другата нѣма никакъ ниви, но пѣкъ има петъ кобла лове, 15 овци, 4 свини, които приравняватъ тази стасъ къмъ оная отъ 50 кобла земя. При опрѣдѣляние данѣчната сила на стопанствата безъ съмнѣние сж зимали въ внимание не само нивята, лозята, но и всичкитѣ стопански доходни пера. Възможно е при това, щото измѣрванието и исчисляванието да не е бивало много точно, тъй като чиновницитѣ, натоварени съ тая работа, сж могли да не бждатъ много точни. Отъ казаното до тука може да се заключи, че въ една стасъ сж можели да влизатъ разни стопански пера, че стася може и никакъ да нѣма земя (нивя), че всѣко едно отъ стопанскитѣ пера може да образува отдѣлна стасъ, тъй напр. единъ селянинъ е могаль да се занимава само съ лозарство или градинарство и др. Сжщо слѣдва да се заключи, че едно голѣмо стопанство, една задруга или рода е можела да има въ свое расположение повече стаси земя*).

При всичко че отдѣлнитѣ стаси, на видъ отъ разни величини, често могатъ да се уравнивоѣсватъ въ своята стойность чрѣвъ еднаквата имъ доходность, обаче пакъ това уравнивоѣсване не всѣкогашъ се достига. Пакъ остава като положителенъ фактъ, че едни стаси сж по-голѣми, а други по-малки, както по своята цѣнность и доходность, така и въ всѣко друго отношение. Държавната власъ е зимала въ внимание тази неравномѣрность на стаситѣ при облаганието имъ съ данѣци. Стопанствата отъ различни размѣри сж имали и различни названия. Тъй напр., при описванието на едно село, селянитѣ се записвали подъ „зевгаратно“ или „войдатно“ състояние. Спорѣдъ Успенски, „войдатни“ зевгаръ означава земя, принадлежаща на воененъ човѣкъ, и е по-голѣмъ отъ обикновенния, а данѣка, който се плаща отъ него, е два пѣти по-малѣкъ; спорѣдъ други автори, „войдатъ“ не значи друго нищо, освенъ половина обикновенъ зевгаръ съ данѣкъ отъ половина зевгаръ. Въ Лампсакския описъ равнитѣ видове економически и данѣчни единици се дѣлятъ на четири категории: *зевгарати*, *войдати*, *актимони* и *апори*. За зевгаратитѣ и войдатитѣ по този описъ говорихме по-горѣ. Актимовитѣ сж селяни, които нѣматъ земя — ниви, а иматъ своя

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды пис. кн. Стр. 23, 24.

собственна къща; апоритѣ пъкъ нѣматъ никакъвъ имотъ. На актимонитѣ държавата по нѣкогашъ опрѣдѣля по една часть земя, която имъ се отстъпва въ частно владѣние и тогава тѣ се записватъ, като зевгаратя или войдати. Обикновено войдатитѣ плащатъ два пѣти по-малко отъ зевгаратитѣ; актимонитѣ по-малко отъ зевгаратитѣ, а апоритѣ още по-малко¹⁾.

Въ описа на Тетовскій манастиръ се исчисляватъ имотитѣ на манастиря, като се означава за всѣки имотъ, отъ кого и по какъвъ начинъ е придобитъ. При това може да се забелѣжи, че тия имоти не образуватъ цѣли стаси, а се състоятъ отъ отдѣлни парчета ниви и ливади въ по-голямъ или по-малкъ размѣръ. Тѣзи парчета не сж части отъ съседнитѣ тѣмъ ниви и ливади, защото отъ описа се вижда, че тѣ граничатъ съ съвсемъ други имоги. Нѣколко примѣри ще ни обяснятъ по-добрѣ работата: „нива при върбата, дадена отъ Алавандъ на черквата за поменъ на душата му — 10 замѣти. Друга нива до нея, която продалъ Пардо съ родѣтъ си“. Тука имаме двѣ ниви, придобити отъ различни хора и слѣдователно отъ различни стаси. Други примѣри: „нива надъ Велющъ на петъ плуга, дадена отъ дѣщерята на Францулъ до Дърмановата нива“. „Нива отъ шесть замѣта, купена отъ Сгрѣза, отъ Лѣшкий пѣтъ на долу, по Хетовеский пѣтъ до князевата нива“. Отъ приведенитѣ примѣри не остава никакво съмнѣние, че тукъ землевладѣнието е било на отдѣлни парчета, расхвърлени въ различни мѣста, а не по-цѣли стаси на едно мѣсто. А отъ това слѣдва да се заключи, че въобще на Балканскій Полуостровъ стаситѣ на селянитѣ не сж били цѣли на едно мѣсто, а се състоели отъ ниви и ливади, расхвърлени на разни мѣста и които само въ идеална съвкупность сж представлявали една или повече стаси²⁾.

Отъ горното изложение ний забелѣзахме, че за измѣрванието на земята въ нашитѣ источники се употрѣбаватъ мѣрkitѣ *модий* и *коблз*. Еднаква величина съ модия и кобла е и *заметь* или *мѣтъ*. Но, освенъ тѣзи мѣрки, за измѣрванието на зе-

1) Везобразовъ. Приложение къ исторія Герцберга. Стр. 650. — Ж. М. Н. Пр. Кн. 231, часть II, 1884 г. Слѣды писцовыхъ книгъ. Стр. 321. — Въ Ромѣния селянитѣ се дѣлятъ на три категории: първенци или първитѣ хора въ селото, които иматъ по четири вола; селяни отъ срѣдня рѣка, които иматъ по два вола; и бѣдни, които нѣматъ никакъвъ добитъкъ. *Columna lui Traian*. 1882 г. № 1, *Obiceiurile juridice a poporului român*. Стр. 38.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240. 1885 г. Слѣды писец. книгъ. Стр. 32, 33.

мата се срѣщатъ и други: такива сж *гонъ* и *погонъ*, които, спорѣдъ Успенски, сж равни на $\frac{1}{3}$ частъ отъ кобла, и „плугъ“ и „дѣнина“, които заключаватъ въ себе си по петъ кобла. Съ помощта на тия единици за мѣрата на пространството можемъ да си съставимъ приблизително понятие за величината на стася или зевгаря. „Нива на 6 плуга“ или „нива въ 15 дѣнинъ“ означаватъ такива части земя, за обработването на които сж по-трѣбни шестъ или 15 дѣна съ единъ чифтъ волове (едно рало). Въ римската империя една частъ земя „*quod juncta boves exagage possunt uno die*“ е съставлявала единъ югеръ, слѣдователно петъ кобла образуватъ единъ югеръ. Лозята въ старо врѣме се смѣтали осѣмъ пѣти по-доходни отъ нивитѣ. Тѣй като селскитѣ стаси по Хилендарския описъ иматъ отъ 25 до 125 кобла; то, ако притуримъ къмъ тѣхъ и лозята, прѣсмѣтнати като ниви, ще получимъ за една стасъ отъ 100 до 200 кобла или отъ 20 до 40 югера. Приблизително отъ такава величина излиза размѣра на стася и по едно друго изчисление. Зависимитѣ селяни отъ Тетовскій манастиръ плащали на манастиря по „десетъ замети“ или десетата частъ отъ земнитѣ си произведения. Слѣдователно тѣхнитѣ стаси се състоели отъ по сто замети или кобла*).

Безъ съмнѣние въ значение на стасъ и зевгаръ се говори за „дворище“ въ старитѣ русски източници. Този старъ славянски терминъ до послѣдно врѣме въ най-чиста форма се запазва и въ българскій языкъ и очевидно въ старо врѣме не ше да е билъ по-малко распространенъ въ България, отъ колкото въ Русия. „Дворище — казва проф. Леонтовичъ, — е означавало една група кѣща или селски семейства, които живѣ-

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 240, 1885 г. Слѣды писецъ. книгъ. Стр. 48, 49. — „Погонъ“ и сега въ Македония означава едно пространство земя одъ 40 крачки дължина и 40 крачки широчина, т. е. единъ дюлюмъ. Въ Ромѣния „погонъ“ означава едно пространство по-големо отъ единъ хектаръ. — Въ грѣцкитѣ земи на турската империя зевгаръ е едно пространство земя (нива), колкото може да се обработва съ единъ чифтъ волове. Въ единъ зевгаръ земя по нѣкогашъ, освенъ означеното пространство нива, влиза и друго землище за паша, което не се измѣрва. За това въ една планиниста или гориста мѣстность зевгаря е много по-големъ, отъ колкото въ долинитѣ. Тамъ, гдѣто се обработва пшчката земя, зевгаря има 100—200 гона въ зависимостъ отъ качеството на земята; единъ гонъ е равенъ на $\frac{1}{10}$ частъ отъ руската десетина, слѣдователно, единъ зевгаръ—на 10—20 десетини, или приблизително толкова хектара. — Безобразовъ. Приложение къ исторіи Герцберга. Стр. 654. — Въ южна Македония единъ зевгаръ сега е равенъ на 50 уврата или дюлюма земя.

или на една част обща земя, находяще се въ общо владѣние, съ общо стопанство, съ общъ дворъ, съ общи данъци и ангарии; то е било нормална данъчна единица“. Състава на дворището така се характеризира въ разнитъ источники: „Зо всимъ на все въ землею, в пашнею, в боры, в лѣсы, в озеры, в ловы зверынными и пташными, яко се тое дворище въ границахъ и обиходех своих само въ себѣ маєт на котором дворищы челоувѣкъ на имя Шакъ суцъ“. „Дворища. . . съ ихъ всеми землями пашными и боргвыми и съ сеножатъми и въ боры и лѣсы и гаи и съ дубравами и в ловы и съ ставы и ставищи и съ млины и ихъ вымелкы и съ бобровыми гоны, какъ тые дворисча и люди съ давна и нинѣ сами въ собѣ и въ границахъ въ своихъ мають“. По нѣкогашъ се забелѣва, че въ състава на дворището влиза и това, което собственика „въ дубровѣ и на болотѣ прикопаеъ поля и протеребить (расчисти отъ гората поле за ниви) сѣножать, тое суспокойне держати маєтъ“. Въ дворището влизатъ и всичкитъ принадлежности на стопанството, напр. къща, „гумнище“, „оборъ“, домашнитъ животни и др. Въ рускитъ источники дворището по нѣкогашъ се вика „земя“ и бива „пусто“ или „заселено“. Така напр. киевската митрополия е владѣяла въ разни села и колиби двадесетъ „земи“. Дворището се вика още „селище“, което сжщо е могло да бжде пусто, или заселено. Когато дворището е уединено въ нѣкое пусто мѣсто, далечъ отъ други къщи и села, вика се „станъ“ или „становище“, а така сжщо и „държава“. Хората, които влизали въ състава на едно или повече дворища или „земи“, се наричали „земци“ (може би, отъ това понятие и отъ гръцката дума *hōra* произлиза българската дума „хора“). „Дворището като земя съ всички стопански принадлежности въ рускитъ источники често се вика „отчина“, или „дѣдина“ (или „дѣднина“), или „господарство“. За означавание на сжщото понятие въ старитъ сърбски источники се употрѣбява термина „бащина“, а въ България и до сега единъ имотъ, принадлежащъ нѣкому по наслѣдство, се вика „бащиния“. Въ сжщия смисълъ „господарство“ се срѣща въ българо-ромънскитъ источники. Частъта отъ дворището, която е купена, се вика „купленица“, или „купля“, а подарената „данина“. Едно дворище е могло да се раздѣли на нѣколко части, когато съставляющитъ го членове се отдѣляли въ повече стопанства; тогава, спорѣдъ рускитъ источники, е ставала „подѣла“. Отдѣленитъ части на едно дворище се викали „дѣлни-

ци“ или „дѣленици“. По нѣкогашъ подѣленитѣ части на дворището си запазвали единството само въ нѣкои отношения, напр. на едно мѣсто плащали данъцитѣ си, заедно изпълнявали общитѣ ангарии и др. п.¹⁾.

Видѣхме по-горѣ, че зевгарь или стасъ иматъ повече значения. Прѣди всичко зевгарь означава „чифтъ волове“²⁾; сетнѣ зевгарь и стасъ означаватъ една часть земя; сетнѣ една данъчна и економическа единица или стопанство съ разни права и задължения и най-послѣ самия стопанинъ на къщата. Този комплексъ съзъ понятия зевгаря или стася нѣматъ отъ самото начало, а го придобиватъ съ течение на дълго врѣме, въ продължение на повече столѣтия. За историята на този терминъ можемъ да си съставимъ понятие по аналогичната сѣдба на римскій *jugum* и западно-европейската *xufra* или *манза*. Като основна данъчна единица въ римско врѣме отначало е служелъ *jugum*, т. е. единъ късъ земя, който може да исхрани едно семейство и да се обработва съ едно рало и единъ чифтъ во-

1) Ж. М. Н. Пр. 1896 г. Леонтовичъ. Крестьянскій дворъ въ юго-западной Россіи. Кн. I, стр. 359, 365, 367; кн. II, стр. 372, 376; кн. III, стр. 3. 41, 23, 27; кн. IV, стр. 218, 233, 229, 231; кн. X, стр. 174, 179, 181, 182, 191. — Въ славяно-българскитѣ ромѣнски документи отъ XV—XVI вѣкъ наследственния имотъ се нарича „очина“, „дѣдина“. Въ ромѣнскій народенъ языкъ и до сега наследственния имотъ се нарича „bastina“, „de bastina“. — Въ старитѣ сърбски источники термина „бащина“ на всѣкъдъ се употрѣбява въ смисълъ на наследственъ имотъ. „Забелѣжително е — казва Новаковичъ — че въ сърбскій языкъ думата „бащина“ се е запазила въ старославянскій гласовенъ обликъ. Миклошичъ намира, че тази дума е туранска. Българитѣ сѣ могли да иматъ честта да турятъ печата на своя языкъ на понятия като „бащина“. Може би, този институтъ е хваналъ коренъ въ ония сърбски(?) или словенски земи, които сѣ били подъ българска власть, и се е распространилъ у сърбскитѣ плѣмена. Думата „бащина“ е позната въ най-западнитѣ сърбски земи, при всичко че въ по-западнитѣ краища се чуватъ и синонимитѣ „дедина“, „племенщина“, „племенито“. Стара сръбска војска. Стр. 47. — У ромѣнитѣ въ Маджарско, гдѣто има голѣми „вадруги“, тѣзи послѣднитѣ съ течение на врѣмето се дѣлятъ на 2, 3, 4 и повече дѣлове („del“), а общий имотъ се нарича: отнина, дѣдина, община, община. Pic. Les lois roumaines ect. Стр. 55. — Въ Ромѣния „seliste“, или „vatastina“ се нарича двора на селянина; тарина (царина) се нарича полето за паша, а работната земя — „ogor“, (угъръ); неработната земя се нарича още „pârloga“ („прѣлогъ“). Columna lui Fraian. 1882 г. № 1, Obiceiurile juridice. Стр. 33, 34.

2) Въ турскій языкъ въ источна България „чивгаръ“ значи „чифтъ волове“; тази дума не ще да е донесена на Полуострова отъ турцитѣ-османи, а ще да е заета отъ българитѣ-туранци, нѣкогашни византийски подданици.

лове. Въ времето на императора Деоклетияна *jugum* се обръща на условна, абстрактна мѣра; единъ *jugum* или сарут земя е могаль да обхване по-голъмо или по-малко пространство въ зависимостъ отъ качеството, плодородието и културата на почвата; така щото единъ югумъ ниви отъ първо качество съдържалъ 20 югера, отъ второ качество 40, а отъ трето качество 60 югера. Земята подъ лове или подъ масливени плантации е била съответственно по-скъпа и единъ югумъ лове или маслиненна градина е обхващаль много по-малко пространство земя. Единъ югумъ маслиненна плантация отъ първо качество съдържалъ 225 рута земя, а отъ второ качество 450. Единъ югумъ лове е билъ само една осма часть отъ югумъ нива. Югума отъ пасище не се опредѣляль чръзъ измѣрване, а обикновено най-простата часть земя се придавала къмъ другитѣ югуми като пасище¹⁾. Въ срѣднитѣ вѣкове въ Западна Европа като економическа и данъчна единица служи *хуфата* или *mansus*'а. Хуфа или манса е била една часть земя, отъ която може да се поддържа и да се прѣхранва едно семейство. Това не е било пространство земя отъ извѣстно измѣрване, а е могло да съдържа отъ 20 до 60 югера въ зависимостъ отъ качеството на земята. Освенъ това, срѣдневѣковата германска хуфа е имала и други признаци, които сж отектствували у римския югумъ. Въ термина хуфа сж влияли понятията: 1) къща съ дворъ, другитѣ постройки и всичкитѣ дсмашни животни; 2) нивитѣ отъ 20 до 60 моргена или югера; 3) правото на селянина-стопанинъ да се ползува отъ общинскитѣ или господарскитѣ пасища, гори и вода; и 4) задълженията на селянина-стопанинъ да плаща данъцитѣ и ангариятѣ, които се слѣдвали отъ хуфата въ полза на господаря-болѣринъ или държавата²⁾.

Въ срѣднитѣ вѣкове една голѣма часть отъ българското население е било пастирско и номадско. Номадитѣ лѣтно време се скитали по планинитѣ, а зимѣ слизали въ равнинитѣ, както правятъ днесъ каракачанитѣ. Въ Балканитѣ тѣ живѣяли въ малки селца, съ-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 231. 1884. г. Слѣды писъцовыхъ книгъ въ Византии. О. Успенски. Стр. 1—7, 12.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 231, часть II. 1884. Слѣды пис. кн. Стр. 32, 39, 40.

Българското население въ срѣднитѣ вѣкове.

стоящи се отъ по нѣколко къщи, расхвърлени далечъ една отъ друга, които се викали *катуни* или *колиби*. Номадското българско население живѣяло въ родове, а по-късно въ голѣми дружини не само отъ единъ родъ, а и отъ смѣсено произхождение. И сега влашките каракачани — остатъкъ отъ старото номадско население на Полуострова — живѣятъ на дружини отъ по 60 — 100 души подъ началството на единъ *кесая* или *челникъ*, по гръцки *челимъ*; челника въ старо врѣме се е наричалъ още *прижиматоръ*, *кнезъ* и съ др. подоб. названия. По-късно номадитѣ се установяватъ за винаги въ ония планински мѣстности, гдѣто по-напрѣдъ отивали само прѣзъ лѣтото; и оставатъ да живѣятъ въ своитѣ малки катуни или колиби, които носятъ имената на родоначалницитѣ на тия власи¹⁾. Отъ такова произхождение сж всичкитѣ малки селца и колиби по сѣверний склонъ на Стара-Планина отъ Прѣславъ до Морава, по планинскитѣ склонове на Родопитѣ и сѣитѣ въ голѣма частъ на Западна България, въ кюстендилското краище, въ Цариградско и другагд²⁾. По-късно колибаритѣ по нѣкадѣ се сгруппирватъ въ по-голѣми села, но тогава тѣ продължаватъ да живѣятъ двоякъ начинъ на живота, — селски въ селата и — колибарски въ старитѣ си колиби, разпрѣснати по балканитѣ; въ тия послѣднитѣ тѣ си държатъ говѣдата и овцетѣ, при които прѣкарватъ по-голѣмата частъ отъ годината. Тия балкански къщички се викатъ *колиби*, *пошти* и *кошари*³⁾, или по изражението на нѣкои стари русски паметници — „*кошарища*“⁴⁾. Въ старо врѣме, както обяснихме на друго мѣсто, номадитѣ пастири отъ славянска и други народности се наричали *власи* и се различавали отъ другото установено население по своитѣ права и економическо положение. Това може да се види отъ нѣкои стари источники; тѣй напр. въ една грамота на сърбския кралъ

1) Новакович. Село. Стр. 50, 251 „си дружина вечераетъ, челникъ Перо не вечераетъ“. Народ. пѣс. За българскитѣ овчарски голѣми групи въ западна Македония вижъ Пер. Спис. Кн. 61.

2) Иречекъ. Пътувания по България. Стр. 82, 395.

3) Иречекъ. Пътувания. Стр. 82.

4) Журналъ Мин. Нар. Пр. 1894 год. Мартъ. Леонтовичъ. Очерки истории литовско-русского права. Стр. 1. „Збарщина въ XV вѣкѣ была владѣние князей Несвицкихъ и составляла западную половину Волинской украины. До XV вѣка вся эта мѣстность была слабо населена, прѣдставляла собой такое же „кошарище“ (степное пасбище), какъ и порубежье Владимирского повѣта съ Велзской землей“.

Стефанъ Първовѣнчаный се различаватъ „власитѣ“ отъ „земельске“ люди; „а што доходи от влах или земельскихъ люди. . .“ „Въ една грамота на краль Милютина влаха се различава отъ парина, койго живѣялъ на едно опрѣдѣлено мѣсто: „или је парикъ, или влахъ, или кто любо тугъеземліанинъ. . .“¹⁾ „Власитѣ, като нѣмали постоянно мѣстожителство, прѣминавали отъ една страна въ друга и, кадѣто отивали, били длѣжни да паза-руватъ за стадата си *пасища*. Въ една грамота на царь Душана се праватъ распорѣждания за ония, които на сила биха влѣвали въ чужди пасища, и вѣроятно тукъ се иматъ прѣдъ видъ главно власитѣ: „и що естъ планина църковна и пашница и зимовица всемъ да обладае църковъ, . . . аще ли кто начнет по силе пасти или *зимовати*, да дае правнину по закону“. Пасищата се дѣлѣли на *зимовища* и *лѣтовища* и отъ тѣхъ обикновено се е плащало *травнина*²⁾. Цареѣ, като обявявали власитѣ за зависими и подчинени, съ това ги лишавали отъ правото да се мѣстатъ отъ една страна въ друга; та съ течение на врѣмето послѣднитѣ губѣли първоначалний си номадский характеръ. Прикрѣпени къмъ земята, власитѣ често бивали принудени да се задовятъ за змледѣлие и да напущатъ скотоводството.

Занаятчиитѣ сж съставлявали особень разрѣдъ отъ сръдне-вѣковото българско население. Въ хризовула на българский царь Иоанъ Александъръ, даденъ на Орѣховский манастирь, тѣ се наричатъ „технитаре“: „иде же сжтъ или парици или отроци, или *технитаре*, или людіе какови ли бо“. . .³⁾ Въ старо врѣме занаятитѣ на Балканский Полуостровъ сж били най-разнообразни и занаятчиитѣ по своята специалность се групирани въ особенни корпорации; въ градоветѣ тѣ образували отдѣлни махали. Тѣй напр. въ гр. Призренъ отъ старо врѣме се споменуватъ *терзи-махле*, *кюркчи-махле*, *житни-пазаръ*; а въ единъ документъ отъ 1537 г. въ сжщій градъ се споменуватъ *демирджи-чаршия*, *табакларъ*, *серачларъ*. Отъ сжщото врѣме въ Скопие се споменуватъ *бояджийска-улица* и др. Въ нѣкои села отъ струмската областъ, принадлежащи на Хилендарский манастирь — спорѣдъ сърбскитѣ грамоти — намирали се ковачи, шивачи, грънчари, клобучари (ботушари?) и цегари(?) Много села сж си получили названия отъ занаятитѣ, които сж

1) Новакович. Село. Стр. 34.

2) Новакович. Село. Стр. 39.

3) Сръбаневскій. Свѣденія и замѣтки. Часть 81. Стр. 32.

упражнявали жителитѣ имъ; тъй напр. въ западната етнографическа България срѣщаме села съ такива названия: Колари, Кожухари, Ковачи, Златари и др. п. Покрай голѣмитѣ рѣки нѣкои села се занимавали съ риболовство. Особенно сж били развити занаятитѣ въ западната етнографическа България. Керемидаритѣ (тухларитѣ), грънчаритѣ, златаритѣ, сарачитѣ отъ Нишъ, Бѣла Паланка и др. отъ край врѣме си отивали на работа въ далечнитѣ крайща на Полуострова; въ планинскій прѣдѣлъ между Нишъ, София и Видинъ, съ главни центрове Пиротъ и Чипровецъ, отъ старо врѣме е съсредоточено изработванието на килимитѣ. Въ Враня и Лѣсковецъ се изработватъ вѣжа, а отъ околността на Битоля и Прилепъ излизатъ златари и терзии (повечето отъ Струга и Дебъръ). Дебранитѣ сж, освенъ това, още добри зидари и дърводѣлци¹⁾.

Попскитѣ стопанства отъ най-старо врѣме съставлявали особенни економически единицы. Още Константинъ Великий освободилъ поповетѣ отъ всѣкакви данъци и други задължения. Въ законодателството на Юстиниана клирицитѣ били признати за черковни длъжностни лица. На всѣки клирикъ била прѣдоставена по една опрѣдѣлена часть земя въ безплатно ползуване, която се викала клирикатъ. Но, освенъ това, свѣщенникитѣ сж можели да иматъ и други доходи. Ако тѣ сж искали да обработватъ и друга, общинска или частна земя, за нея плащали законния десѣтъкъ. Ако си купували друга земя въ собственостъ, тя минавала по наслѣдство на синоветѣ и внуцитѣ имъ. Собственно черковната земя, дадена отъ правителството, се намирала само въ ползуванието на свѣщенника, а слѣдъ негова смъртъ оставала въ владѣние на новия попъ, замѣстника на първия²⁾. Съ течение на врѣмето и поповетѣ, както и другитѣ селяни, сж станали подчинени на болѣритѣ, но тѣхното положение сѣ до нѣкадѣ е било привилегировано. Въ Душановий Законникъ срѣщаме слѣдующитѣ законоположения за поповетѣ: Чл. 31. „И попови бащини да си имаю свою землю бащиною и да соу свободни; а ини попови кои не имаю бащине да имъ се даде три ниве законите и да естъ поповска капа свободна; ако ли вече (повече) оузме отъ тѣзи земліе, да работа църквамъ по закону“. Чл. 65. „И попъ коіе је годе отъ свога господара да

1) Новакович. Село. Стр. 64—66.

2) Платонъ Соколовъ. Церковно-имущественное право и пр. Стр. 259, 263, 275, 278—280.

не гредѣ никамо; ако ли га господарь не име хранити по закону, да дојде къ своему архијереју, и архијереј да рече ономузи властелиноу да храни попа по закону, да ако онзи господарь не име чоуги, да іестъ попъ свободенъ коуде му годѣ. Ако ли боуде попъ башинникъ, да га не естъ воланъ отгнати, тѣкмо да естъ свободенъ“.

ХІ

ДАНЪЦИТЪ.

Основния данѣкъ въ римската имперія е билъ данѣка върху земята, който се плащалъ отъ най-старитѣ врѣмена. Всѣки земледѣлецъ плащалъ данѣкъ отъ своя кжсъ земя. За запазване равномѣрность и точность при събиране на данѣцитѣ е станало нужда данѣкоплатцитѣ да се записватъ въ особенни списѣци, да се опише имота имъ и да се опрѣдѣли една точна мѣрка за данѣчна единица. Такѣвъ описъ е станалъ въ римската имперія въ годината, когато се е родилъ Исусъ Христосъ. За данѣчна единица отначало се е смѣтало едно парче земя, което може да исхрани едно селско семейство, а това е било такава частъ земя, която може да се обработи съ едно рало и единъ чифтъ волове; това е било единъ *jugum* и за това данѣчната единица се е нарѣкла „югумъ“. По-сетнѣ тази единица се е указала неточна и въ нея се правили измѣненія и допълненія. Данѣка се е плащалъ въ натура отъ земнитѣ произведения. Въ римско врѣме, когато е сѣществувалъ колоната, този данѣкъ се е внасялъ въ хазната отъ голѣмитѣ землевладѣлци, отъ тѣхно име и за тѣхна смѣтка, тѣй като колонитѣ били зависими отъ господаритѣ си и съ нищо не отговаряли прѣдъ държавата. Слѣдъ прѣселението на славянитѣ, когато, на мѣсто голѣмитѣ землевладѣлци, се явяватъ славянскитѣ общини, за рѣдовното исплащание на поземелния данѣкъ отговарятъ общинитѣ. По описа, който ставалъ всѣки 15 години (всѣки *индиктъ*), се опрѣдѣляло числото на данѣкоплатцитѣ въ общинитѣ и размѣра на данѣцитѣ, а слѣдъ това самитѣ общини

се задължавали да внасят данъка отъ общината, като при това членоветъ на всѣка община отговаряли солидарно за рѣдовното исплащаніе на цѣлия данѣкъ¹⁾. Поземелния данѣкъ у византийцитѣ се е наричалъ *zeugatikon*, което название произтича отъ *zeugar* — чифтъ волове, или отъ по-сложното понятие данѣчна единица *zeugar* — селско стопанство. Сѣщия данѣкъ въ источницитѣ се нарича още *sitarhia*, *sitarkia* или *sitarkeia*, която дума значи *житно* или *житарство*. Това славянско название на данѣка сѣществува като византийски терминъ, но всѣка вѣроятностъ, още отъ прѣселението на славянитѣ въ Империята. По нѣкадѣ житарството се казва още „харманно или гумнено житарство“ — *aloniati-kou itoi sitarhias*²⁾. Последното название явно показва, че този данѣкъ отначало се е събиралъ въ натура; по-късно обаче той се плаща въ пари. Още въ X вѣкъ житарството се плащало въ натура, което нѣщо може да се заключи отъ думитѣ на Кедрина. Този византийски историкъ казва, че въ Самуилово врѣме „всѣки българинъ, който ималъ единъ чифтъ волове, давалъ данѣкъ *една мѣра жито, една мѣра овесъ и единъ сѣсждъ вино*“³⁾. По-късно, когато този данѣкъ се обръща на париченъ, отъ единъ *zeugar* или отъ едно стопанство се зима една жълтица или единъ перперъ. При това данѣка си запазва старото название „житно“ или „житарство“, или се нарича още „перпериаѣтъ“, „житенъ или житарски перперъ“. Но въ такъвъ размѣръ този данѣкъ го плащали само пълнитѣ стопани; по-слабитѣ — актимонитѣ и апоригѣ — плащали обикновено по-малко. Отъ тукъ слѣдва, че, ако едно стопанство е било по-големо, се е състояло отъ повече стаси, съразмѣрно съ имотното му състояние плащало и по-големъ данѣкъ.

Поземелния данѣкъ отначало е билъ единствения данѣкъ. По-късно, съ течение на врѣмето зѣли да се въвеждатъ и други разни видове данѣци, които къмъ края на XIV вѣкъ ставатъ толкова много, щото съвършенно сѣсипватъ селското насе-

1) Безобразовъ. Приложение къ исторіи Византии Герцберга. Стр. 657. — Ж. М. Н. Пр. Кн. 210. 1880 г. Матеріалы для исторіи Визант. государства. В. Василевски. Стр. 363—365.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 210, 1880 г. Матеріалы и пр. 366, 367.

3) Макушевъ. Историческія розысканія о славянахъ въ Албаніи. 1871 г. Стр. 8. Кедринъ още расправя, че тогавашний бирникъ Иванъ Цуцомитъ зѣлъ да събира този натураленъ данѣкъ въ пари; това се показало тѣжко на данѣкоплатцитѣ въ Южна Албанія и тѣ, подбутнати отъ Дѣляна, се присѣдинили къмъ своитѣ еднородци — българи.

ление. На първо място слѣдъ поземелния иде подушния данѣкъ, или данѣка на глава, който по грѣцки се вика kefalaiografon, или просто kefalaiou. По нѣкогашъ въ византийскитѣ източници се споменува за единъ особенъ видъ данѣкъ „за въздушенъ, aerikon или aer, който, по мнѣнието на проф. Василевски, е сжщия подушенъ данѣкъ. Въ сѣрбскитѣ източници често се говори за данѣка „сокъ“. Този е единъ отъ най-важнитѣ данѣци въ сѣрбската държава и отъ него населението се освобождава само въ рѣдки случаи. Той не ще да е друго нищо, освенъ данѣкъ на глава или подушенъ данѣкъ. Всѣка кжца или стопанство, освенъ това, е плащало единъ особенъ данѣкъ „подимно“, или „димнина“, за който често се споменува въ старитѣ царски грамоти. Въ грѣцкитѣ хризовули на византийскитѣ императори, а сжщо и въ сѣрбскитѣ па царь Душана, издадени въ Македония, този данѣкъ се нарича karikon или karnologion. Той по нѣкога въ грѣцкитѣ и даже въ славянскитѣ източници се нарича още oikomodou: „оузимащи одъ *икомоде* имоущимъ стаси на три перпера“, се казва въ Хилендарскій описъ. Този данѣкъ се е плащалъ въ различенъ размѣръ въ зависимостъ отъ състоятелността на стопанството. Тѣй напр. въ Патмоската книга се казва, че зевгаратнитѣ селяни плащатъ димнина по единъ перперъ, войдатнитѣ по половинъ, а актимонитѣ само по четвъртъ перперъ. Отъ Хилендарската описна книга се вижда, че въ шестѣхъ Хилендарски села този данѣкъ се зима като „данъ“ и се възвѣчва отъ $\frac{1}{3}$ до 5 перпера въ зависимостъ отъ голѣмината на стопанството. „Горнина“ е единъ отъ основнитѣ данѣци въ старо врѣме и често се срѣща въ източникитѣ, но, собственно какво означава той и отъ какво се зима, не може да се каже положително. Може би, тази „горнина“, която се е зимала въ размѣръ на $\frac{1}{12}$ частъ отъ перпера, т. е. единъ милиарсии (единъ левъ) на кжца е билъ данѣка въ полза на бирника за събиранieto на данѣцитѣ; въ послѣдствие бирницитѣ сж получавали запла̀та отъ хазната, като чиновници, и тогава слѣдователно този данѣкъ отивалъ въ полза на хазната. Непосрѣдствено слѣдъ горнитѣ данѣци по значението си, слѣдва данѣка за пасището или „пасбищно“. Всѣки стопанинъ, освенъ отъ нивата, лозата, воденицитѣ и други свои недвижими имоти, е ималъ нужда да се ползува и отъ общинското или държавното пасище; за това си ползувание той е билъ длѣженъ да плаща единъ особенъ данѣкъ. Пасбищното се е плащало на добитѣкъ, отъ всѣка глава;

така напр. по Патмоската описна книга за една глава едѣръ добитѣкъ пасбищно се плаща $\frac{1}{10}$ милиарсий (10 стотинки), единъ перперъ за сто овци и половинъ перперъ за 50. Отъ всѣки видъ животни се е зималъ по особенъ данѣкъ, който често получавалъ названието си отъ тия животни. По нѣкогашъ отъ домашнитѣ животни държавата е зимала „десетина“ въ натура. Десѣтина се е зимала отъ пуйки, гѣски, свини, пчели и пр. Когато данѣка върху животнитѣ се е зималъ въ пари, цѣлото село е плащало опрѣдѣлена сума за цѣлия данѣкъ на селото по отдѣлни пера; така напр., по Хилендарската описна книга, шестѣхъ описани села всички заедно плащатъ свиненъ данѣкъ 30 перпера и пчеленъ 15 перпера¹⁾.

Но, освенъ тия данѣци, срѣдневѣковното българско население е било обременено и съ други натурални задѣлжения. На първо мѣсто въ този разрѣдъ стои *военната повинность*, която сж били длъжни да изпълняватъ всичкитѣ подданици на държавата. Истинна, че държавата е имала специални войници, както напр. войнишкитѣ села, наемнитѣ войници отъ германци и печенези, а сжщо и прониарскитѣ наемни войници; обаче въ извънрѣдни случаи, въ военно врѣме, държавата е имала нужда отъ всичкитѣ сили на страната. Въ такива случаи по царева заповѣдъ се е образувало единъ видъ народно опълчение, което заедно съ другитѣ войски отивало на война. За това и царетѣ, когато даватъ разни правдини на отдѣлни лица, или когато ги освобождаватъ отъ разни задѣлжения, когато подаряватъ селяни и села на манастиритѣ и болѣритѣ, като ги освобождаватъ отъ разни данѣци и задѣлжения, праватъ исклучение за изпълнението на военната служба въ случай на война. Това право на царя, заедно съ други нѣкои отъ първостепенна важность, всѣкогашъ изрично сж запазени въ царскитѣ хризовули. Ето нѣкои примѣри. Влашкий войвода Мирчу въ 1409 год., като утвърдява правата на Стругалский манастирь върху нѣкои села, освобождава селянитѣ отъ всички даждия и задѣлжения, освенъ отъ военната повинность: „развѣ *великж* войскж да слоужатъ господствоу ми, а ино нищо по-много“²⁾; „велика войска“, т. е. да даватъ войска въ крайна нужда, когато се дига цѣлата страна. Въ Законника на Душана се заповѣдва: „и бацине все да

1) Безобразовъ. Приложение и пр. Стр. 658—662. — Ж. М. Н. Пр. Кв. 210. 1880 г. Матеріали и пр. Стр. 367—373.

2) Ю. Венелинъ. Влахо-българскія грамоты. Стр. 50.

соу свободне олѣ всѣхъ работѣ, развѣ да даю сокѣе и войскоу да воюю по закону“¹⁾. Въ една грамота на сѣрбский краль Драгутинъ, съ която се подарява едно село на Хилендарский манастиръ, се казва: „люди и власи“ на това село всѣко лѣто да отиватъ въ Св.-Гора на работа и заради това се освобождаватъ отъ военната повинность, освенъ случаитѣ, когато нѣкоя опасность грози на царщината²⁾. Босненский краль Стефанъ Томша въ 1458 г. потвърждава правата на болѣрина си Степанъ Радаковичъ, като казва: „и јоште оучини милость господство ми поштенному властелиноу нашему вјерномуу слоузи догофету Степану да е слободанъ он и вјегова дјеча и вјегова коуча оу войске турске (т. е. освобожденъ е отъ войската, която крала е билъ длъженъ всѣка година да испраща на турцитѣ, като турски васалъ) и одѣ ине одѣ сваке, изамше (съ исключение) када господство ми гредѣ нашом главомъ на оју войскоу, тада и он боудѣ полагъ нас своими слоугами; када ли же заманична войска (всички, които могатъ да носятъ оружје) по роусагоу що иному роусагоу нашему, тој и вјеговем селом“³⁾. И така всички подданныи на държавата сж били длъжни да отбиватъ военна повинность („војштатник“ — по една сѣрбска грамота)⁴⁾.

Освенъ тази военна повинность, сжществувала е и друга, тѣй нарѣченото „*градоизданиѣ*“, т. е. укрѣпчаване на стари крѣпости, въздигане на нови и пазение страната отъ външни неприятели. Отъ тази повинность царетѣ често освобождавали разни лица и корпорации, тѣй напр. освобождени сж били отъ градоизданиѣ манастирскитѣ села. Нѣкои свободни общини били задължени „градъ видати“ само въ прѣдѣлитѣ на общината или окръга си. Поповетѣ сж били освобождени отъ всѣка военна повинность. Това натураленъ данѣкъ по нѣкогашъ се обръща на париченъ. Кѣмъ военнитѣ задължения на страната, или по-добрѣ — кѣмъ задълженията на населението за военни нужди се отнасятъ още и слѣдующитѣ длъжности: всѣки е длъженъ 1) да дава хлѣбъ и храна на войницитѣ по опрѣдѣлена принудителна цѣна (това задължение по грѣцки се казва *симони*); 2) да приема въ кѣщата си проходящитѣ войници (*mitaton*), или да имъ дава друго съотвѣтствующе помѣщение; 3) да дава храна безъ пари

1) Законик Душана.

2) Новакович. Стара сѣрбска војска.

3) Ст. Новакович. Стара сѣрбска војска. Стр. 69.

4) Ст. Новак. Стара сѣрбска војска. Стр. 95.

на правителственнитѣ чиновници, когато отиватъ по служебна работа, и на войската, когато отива въ походъ на война. Нѣкои отъ селата, като напр. манастирскитѣ, били освободени отъ послѣдното задължение; отъ тѣхъ е било забранено „ни дани възжти, ни комодъ, ни хлѣбъ, ни вино, ни месо, ни зоби, ни коуржта. . . “. Освенъ тия даждия, жителитѣ на страната сж били длъжни да помагатъ на държавнитѣ нужди и съ собственния си трудъ, съ воловетѣ и конетѣ си; подобни задължения се викали „*ангари*“. Манастирскитѣ села обикновенно се освобождаватъ отъ ангарии; отъ тѣхъ е забранено да се иска „ни зевгаръ, ни конь, ни ослята енгарецати“. Ангариитѣ сж били отъ най-разнообразенъ характеръ: „волоберщина, кошарщина, темница блюсти, орати, копати виноградъ, жжти, възжти“ и пр. Манастирскитѣ села, като се освобождаватъ отъ тия ангарии, по нѣкогашъ въ хризовулитѣ се изброява подробно, отъ какви ангарии се освобождаватъ, а по нѣкогашъ се казва изобщо, че се освобождаватъ „отъ всѣхъ работъ царства ми великихъ и малыхъ“.*)

За събиранieto на разнитѣ видове данъци имало разни специални чиновници. Въ нашитѣ царски хризовули се изброяватъ рѣдъ такива чиновници: „ни да метаха съ ними, ни севасть, ни прахторъ (бирникъ), ни книже, ни кастрофилакъ, ни ватахъ, ни топщикалъ, никой владыжи, ни инъ никто“. „Отъ всѣхъ болѣръ малыхъ же и великихъ посылаемыхъ по всѣ врѣмена по всей хорѣ възприемати дани и съдържати възсѣкиж работы царства ми и работникъ царства ми еже сжтъ настоящи севастии хорѣ тож: доуки, капетаны, писци, десѣткаре всѣкии: свинии, овчи, пчелныи, винаре же и повари; аподохатори, крагоуіаре и песьіаци, градаре, побирчие, изгончие“. Иже сжтъ севастии и прахтори и примикюри и алагатори; ни сѣдие, потомъ ни перпераке, ни житаре, ни винаре, ни десѣткаре пчелнии и свиннии и овчии и аподохатори; ни стратаре, ни сенаре, ни митаре, ни крагоуіаре же, ни песьащи, ни градаре, ни варничие и побирчие и находници, ви. инъ никто отъ възсѣхъ болѣръ и работникъ царства ми“. Обаче имало случаи, когато разнитѣ видове даждия били отдавани за събиране на частни лица прѣдприемачи „откупщици“, които, като зимали отъ горѣ

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 210. 1880 г. Матеріалы и пр. Стр. 374—377. — Безобразовъ. Стр. 660, 661. — Хризовулъ на Иоана Александра отъ 1348 г. въ Свѣденія и замѣтки. Срезневскаго. 81. Стр. 32, 33.

си събирането на даждията, внасяли напръдъ въ хазната извѣстна опрѣдѣлена сума¹⁾.

Разнитѣ глоби, на които е било изложено населението, не сж тежѣли по-малко отъ данъцитѣ. Манастирскитѣ села често сж бивали освобождавани отъ подобни глоби въ полза на хазната: „Да не метахсѣтъ въ глобами севаси, ни прахтори царства ми“. Отъ манастирскитѣ села тия глоби събирали игумена и неговитѣ хора въ полза на манастиря: „И глобы каковы либо се оустрожѣтъ въ тѣхъ людѣхъ малы же и голѣми или фоунъ или распоустъ, или разбой, или конскы тать (конска кражда) или прочахъ глобы. . .“. Такива сж били още глобитѣ за „вражда“, „душегоубинъ“, което е едно и сѣщо съ „флореатикъ“ или „дѣвичъ разбой“. Селянитѣ сж плащали разни мита и при прѣминуването на рѣки, бродове, мостове, при влизанieto въ градове и панаири. Подобни мита сж съставлявали голѣми доходи за хазната или за частнитѣ лица, въ чиито владѣния се намирали. Такива сж били „броднина“, „мостнина“, „и съ тръгомъ и съ панагиремъ иже стаеъ И септемврѣ и всака недѣлѣжъ тръгъ и съ доходкомъ тръга тога. . .“²⁾.

Данъцитѣ, които плащали власитѣ или пастиритѣ, сж били по-други; за тѣхъ ний можемъ да съберемъ нѣкои данни само отъ сърбскитѣ грамоти. Въ една грамота на краль Милютина, дадена на Бая-манастирь, се опрѣдѣля³⁾: „А се законъ влахомъ: да имъ нестѣ десетка велијега ни мали; да даю на свако лѣто отъ 50 овецъ — овцоу с ѵагнетомъ, а дроугоу ѵаовоу; и ако по грѣхоу изгине оу църкве кобиле — да даде слагающе 5-ту кобилоу първо годище, а вече нища; и даю църкве на годище свакъ человекъ по двѣ ѵагнетине (агнешки кожи) и кто села имаю да косе сена три дни. . . и да донесе оу годищи товаръ жита, а дроуги вина и да донесе соли църковне откоудъ имъ игоумень рѣче 40 клѣтищъ 10 товаръ; и кто е войникъ и пелаторъ, да носе сиреније с плавине; и пелаторъ да пасе и вълноу стриже, а войникъ да пасе пастоухе; а оу зло време и войникъ и пелаторъ да гредѣ къ овцамъ“. Власитѣ отъ се-

1) Свѣденія и замѣтки. 81: Грамота Константина Асена. Стр. 16; грамота Иоана Александра, стр. 32; грамота Иоана Шишмана, стр. 37. — Памятники закон. дѣятел. Душана.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 210. 1880 г. Матеріалы и пр. Стр. 373—374. — Свѣденія и замѣтки. Грамота Константина Асена. Стр. 16, 19.

3) Новакович. Село. Стр. 35 и 54.

лата Костадиновци и Гойдовци били длъжни да пасоу лаки-
мию (хергелия) кобилъ. а другоу лакимию Тудоричевци и Соу-
шчане; а овци (да пасоу) Ратишевци и Свѣтоврачане, а го-
вѣда — Вардичане, а свиние — Лепчиновци“. Въ хривовула
на Душана, даденъ на Призренский манастиръ, се заповѣдва на
власитѣ: „да даю отъ 50 овецъ овцоу съ ягнетом, а дру-
гоу яловоу и съ роуни; и да даю годище престоупаюче конь-
воля 30 перперъ, како соу давали царствоу ми (значи, та-
къвъ е билъ и царский данъкъ) а по семъ царю да не даю;
и да даю отъ клѣтища ягнетиноу испорокъ; а кои соу по-
клонници да се сами десеткою и да дае есени покрове, а
пролѣтъи—по два брѣва ѱалова. А власи кои соу оубози (сакати)
да теже вълноу църковноу що имъ повелева игоумень. А ине
власи да дае окрае и клѣшне и соль да носе и оу зимище да
косе сено кобиламъ и гради да направліаю и ѱагнила да граде
и пастоухе да блудоу оу кобилахъ; и жито да носе и товаръ
съ игоумноу“. Манастирскитѣ власи се освобождаватъ „отъ ве-
ликихъ и малыхъ работъ“, които сж били: да прѣнасятъ жито,
вино, да каратъ и пасятъ царскитѣ коне, да прѣнасятъ чинов-
ницитѣ и послѣдницитѣ, да отиватъ въ Свѣта-Гора съ разни
поръчки и др.¹⁾ Занаятчиитѣ сж плащали данъка си въ рабо-
та или издѣлия. Въ една грамота на влашкий войвода Мирчу,
дадена въ 1399 г. на Стругадский манастиръ, се опрѣдѣлятъ
задълженията на рибаритѣ отъ село Пулковци: „и еще же *що*
естъ законъ 7 дни да ловятъ господствоу ми мороуни и то осво-
бождамъ да естъ манастирѣю. . .“²⁾

Населението много е страдало отъ злоупотрѣбленията на
бирницитѣ и други голѣми и малки чиновници. По този въ-
просъ тукъ ще приведемъ нѣкои откъслечи отъ византийскитѣ
источници. Михаилъ Акоминатъ Атинский митрополитъ отъ края
на XII вѣкъ прѣдставилъ на императора въ Цариградъ едно
изложение за печалното положение на жителитѣ отъ Атинский
окръгъ. Въ него между другото се говори: „Нашия Атинский
окръгъ вслѣдствие на разни тѣжки данъци отдавна вече изгу-
би толкова свои *ешики* (славянски жители-селяни), щото малко
остава — както казва поговорката — да се обърне на „скитска
пустиня“. А причината на това е, че сме обременени съ тѣжки

1) Памятники закон. д. Душана. Стр. 105.

2) Влахо-болг. грамоты. Стр. 19.

и многочисленни данъци, — по-многочисленни, отъ колкото съседните намъ окръзи. Ний по два и по три пжти повече отъ нашитѣ съсѣди прѣтърпѣхме описи, провѣрки и прѣброявания, като при това нашитѣ пестъчливи и долнокачественни земи се измѣрваха почти съ бълхови крачки, прѣсмѣташе се всѣки косъмъ на главата ни, безъ да говоримъ за дозовитѣ корени и другитѣ растения. Его напр. миналата година: като излѣзе заповѣдь да се строятъ кораби, ний първи бѣхме обложени съ този данѣкъ и само ний, а пѣкъ кораби не се построиха. Когато дойде Сгирионъ, пакъ ний бѣхме привлечени да плащаме данѣкъ за кораби. А пѣкъ на претора (войводата) и на Згура (единъ виденъ владѣтель въ областъта), вслѣдствие на разни насилия, ний заплатихме такава сума, каквато не внасятъ нито Тиванскій, нито Епирскій окръзи, когато е извѣстно, че нашата областъ по стария обичай, потвѣрденъ съ царски указъ, е длъжна да плаща много по-малко отъ Тива и Епиръ. Да оставимъ на страна повсемелния данѣкъ и хищническитѣ нападения на морескитѣ пирати; обаче ний не можемъ да говоримъ безъ сълзи за изнудванията и насилията на претора. Макаръ нашия окръгъ и да не зависи отъ неговата администрация и сждѣ, защото съ царски хризовулъ даже влизанието му въ нашата областъ му е забранено; той пакъ подъ разни благовидни прѣдлози дохожда съ въоръжената си свита, увеличена отъ мѣстни търтеи, жалки човѣчета, които не струватъ и три олова. Тѣ влизатъ като въ неприятелска страна и съ грабежъ и хищничество добиватъ всѣкидневното си пропитание. Прѣдъ претора — по думитѣ на Свѣтото Писание — върви самата гибель — това сж тѣй нарѣченитѣ „приготовители“; тѣ за всѣки день искатъ по 500 шедесини жито, цѣли стада овци и птици и всичкитѣ видове морска риба; а вино тѣмъ не стига, колкото изваждаме отъ всичкитѣ си лозя! И за да не влизаме въ подробности, тѣ отгорѣ на туй искатъ плата, като че ли Богъ знае за какви благодѣяния, и при това не малка плата, а цѣлъ купъ злато, което да може да удовлетвори ненаситната имъ жажда. Подиръ тѣхъ иде самъ претора и често, прѣди да се поклони въ храма на Св.-Богородица, едного улавя, че не излѣзвалъ да го посрѣщне, друго го за друга вина го затваря въ тъмница и го глобява. И като своеволничи нѣколко дена, той иска плата „поклонно“, не знаемъ за нашитѣ ли нему поклони, или за неговото поклонение на Св.-Богородица. И не само той иска плата, но и логарита, и протовестиара, и протокентарха, и наредъ всичкитѣ отъ свитата

му. И всичко това се иска настойчиво, съ заявление, че нѣма да си отидатъ, до като не получатъ платата въ рѣцетъ си. Най-послѣ, слѣдъ нашитѣ настоятелни молби и клѣтви, че иначе не можемъ да имъ платимъ сумата, освенъ ако я разложимъ и съберемъ отъ всичкитѣ жители на страната, едва, тогава се съгласяватъ да си отидатъ, и то като оставатъ „приематели“. При това рѣдко ще се отърве конь или волъ да не ги зематъ ангария или по-добрѣ — за винаги, защото рѣдко тия животни се повръщатъ на господаритѣ имъ безъ плата. Тѣхъ изново ги продаватъ на стопанитѣ имъ и не веднажъ само, а често и по два пѣти. Но, освенъ това, не се ли граби и не се ли опропастява и всѣкакъвъ видъ друга собственостъ?¹⁾ Възмущението на населението отъ голѣмитѣ даждия често се обръщало и противъ върховната власть. Тѣй напр., когато императоръ Исакъ Ангелъ искалъ да въведе новъ данѣкъ за поддържане на германска наемна войска, той събралъ нѣкои отъ гражданитѣ на Цариградъ — прѣдставители на разни еснафи — сѣщо членове на сената и духовенството, и поискалъ отъ тѣхъ да запишатъ по извѣстна сума. Множеството наченало силно да вика и да заявява, че подобни извънрѣдни данѣци сѣ крайно разорителни. Нѣкои даже почнали да изчисляватъ разносцитѣ на царя, като казвали, че той съ своята расточителность разорилъ държавата, че раздалъ управлението на областитѣ на своитѣ ближни и роднини, хора съвършенно неспособни. Вслѣдствие на това царя побързалъ да оттегли прѣдложението си и се прѣсторилъ, че никакъ даже и не измислювалъ този данѣкъ²⁾.

Тука му е мѣстото да кажемъ нѣколко думи и за монетната система, която дѣйствувала въ византийската империя и въ другитѣ балкански държавици въ продължение на срѣднитѣ вѣкове, защото при зиманието на данѣцитѣ често става дума за разнитѣ видове монети. Огъ врѣмето на Константина Великий и до дохожданието на турцитѣ на Полуострова главната монета е била златната монета *солидъ*, *номизма* или *империеръ*; по славянски той се е наричалъ още *цериеръ* или *златница*, отъ кадѣто по-късно *жълтица*. Тази монета струвала 14 *милиарсии*, обаче дѣйствителния ѣ курсъ не е билъ по-голѣмъ отъ 12 милиарсии. Ммилиарсий е билъ сребърна монета съ стой-

1) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225. 1883 г. Къ исторія крестънянского землевладѣнія въ Византии. О. Успенский. Стр. 56—60.

2) Ж. М. Н. Пр. Кн. 225. Къ исторія крестъян. земл. и пр. Стр. 82.

ността на сегашний български левъ. Половина милиарсей се е викалъ *кератий* или *кокий*; а единъ перперъ слѣдователно е струвалъ 24 кератия или кокия сребърни монети. На медни пари единъ перперъ е струвалъ отначало 210 *аула* или *фолла*, а по-късно само 144. Така щото медната монета „пулъ“ (и сега се чува въ населението) е струвала около петъ стотинки. Съ течение на врѣмето монетитѣ ставали по-долвокачественни. Византийскитѣ императори, стѣснени економически, пуццали въ обръщение монети отъ по-долно качество, за това било влѣзло въ обичай, при издѣлките да се споменува изрично, въ какви монети ще стане платата; обикновено сѣ уговорвало, че изплащанието трѣба да става съ чистопробни монети*).

КРАЙ.

*) Ж. М. Н. Пр. Кн. 210. 1880 г. Матеріали для исторіи Византийскаго государства. Стр. 385, 386.

СЪДЪРЖАНИЕ

I

Населението

	Стр.
I. Исторически прѣгледъ.	5
II. Българската народностъ.	32

II

Юридическото положение на населението.

III. Источниците за юридическото положение на българското население въ сръднитѣ вѣкове . . .	81
IV. Славяно-българскитѣ плѣмена.	94
V. Славяно-българската община.	112
VI. Войницитѣ.	137
VII. Зависими селяни или парици.	149
VIII. Болѣрството и проинитѣ.	158
IX. Черковни и манастирски имоти.	174
X. Селски стопанства.	196
XI. Данъцитѣ.	213

ST. ANGELO & COMPANY

ЦѢНА 2 ЛЕВА

